

50286

ACTA  
LITTERARUM AC SCIENTIARUM

REGIAE UNIVERSITATIS HUNGARICAE FRANCISCO-JOSEPHINAE

SECTIO

PHILOSOPHICA

REDIGUNT :

GEORGIUS de BARTÓK et ALEXANDER IMRE

TOMUS V.

*fasc. 1-4.*

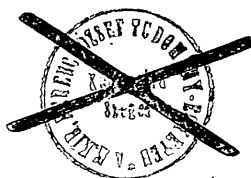


1934—35

SZEGED

FUNDATIONE ROTHERMERIANA ADIUVANTE  
SODALITAS AMICORUM UNIVERSITATIS LITTERARUM REGIAE  
HUNGARICAE FRANCISCO-JOSEPHINAE

50286



# INDEX.

## TOMUS V.

	Pag.	
Fasciculus 1. <i>Makkai Ernő</i> : Az életrajz bölcséleti problémája. — Das philosophische Problem der biographie. Deutscher Auszug S. 22—24	1—24	(1934)
Fasciculus 2. <i>Várkonyi Hildebrand</i> : Közlemények a szegedi Ferencz József-Tudományegyetem pedagógiai-lélektani Intézetéből. — Publications de l'Institut de Psychopédagogie de l'Université Szeged. Abrégé p. 114—116	25—118	1934 ?
Fasciculus 3. <i>Tankó Béla</i> : Hungarian Philosophy	119—136	1935 ?
Fasciculus 4. <i>Böhm Károly</i> : Adalékok egy bölcséleti szótárhoz. — Beiträge zu einem Wörterbuch der Philosophie. Auszug S. 215—*	137—226 <sup>1</sup>	(1935)

---

\* A német kivonat lapszáma.

<sup>1</sup> A német kivonat lapszámával együtt.

100

101

102

103-104

105-106



## Az életrajz bölcséleti problémája.\*

(Történetfilozófiai tanulmány.)

A történetíró az egyénről való ítélkezés igen nehéz feladat elé állítja. Az ítélet csak értékítélet lehet, de hogy ez a megítélendő történeti személyre nézve igazán objektív legyen, az sokszor már a szempont hibás volta miatt sem lehetséges. Objektív ítéletet csak objektív szempontról lehet mondani, ez pedig csak egy ismeretelméleti úton kialakult filozófiai álláspont lehet.

Ilyen tárgyilagos, tudományos álláspontot életrajzíróinknál ritkán találunk. Leggyakrabban úgy ítélkeznek, hogy a kiváló ember politikai, nemzeti, kulturális, tudományos, vagy más hasonló téren gyakorolt hatását és ennek eredményeit nézik: s ennek minősége és mennyisége szerint inkább egy ösztönszerűen kialakult, mint tudományosan kialakított szempontból mondanak értékítéletet.

Ezt — el kell ismerni — jogosulatlan és merőben tudománytalan eljárásnak mondani nem lehet, mert bizonyos, hogy ha valaki úgy tudott alkotni, hogy azzal sok embernek tartósan megváltoztatta valamilyen irányban az életét, az kétségtelenül kivételes lelki alkatú ember volt. Az emberi megismerésnek sokszor rögtönösen megragadó és megértő természete minden öntudatosan kifejlesztett filozófiai látás nélkül is megérti, hogy kinek tetteiben lássa egy kiváló szellem megnyilatkozását. Bizonyosság erre az egész történetírás, amely ösztönszerű biztossággal talált reá azonnal a nagy emberekre s akiket egyszer nagy embereknek hosszú időn keresztül elfogadott, azokat leg-

\* A korán elhunyt kiváló történetírónak ez a tanulmánya ezelőtt 20 évvel került ki az író tolla alól, de a kiütött háboru miatt meg nem jelenhetett. Írója „reám bízta a dolgozat sorsát” s mostani megjelenését a baráti szeretet és a dolgozat maradandó értéke indokolja.

Bartók György, szerkesztő.

többször az objektív filozófiai szempont mérlegelése is elismerte kiváló értékek hordozóinak.

Mégsem elég biztos alap az ítéletmondásra az ösztönszerű megérzés.

Az a tény, hogy valaki tartósan és sok emberre hatott, még nem is bizonyít a mellett, hogy nagy értékeket hordozott magában és valósított meg. Az értékek egymás felett álló különbségei nem mennyiségi, hanem minőségi természetűek s a hatás nagysága az érték minőségét még nem mutatja. Sok magas értékű cselekedet igen csekély hatású volt, ami semmit sem von le magának az értéknek minőségéből. Vagy fordítva, sok nagyhatású alkotás igen alacsony értékűnek bizonyult, vagy éppen értéktelen volt.

Há tisztán csak arra törekszik a történetíró, hogy a nagy ember lelki életének rajzát adja s tetteit egy határozottan körvonalozható „értékelő álláspont” következményeinek tüntesse fel, akkor talán elméletileg helyes úton jár, de a gyakorlati megoldás elé számtalan akadályt gördít az empiria.

A történeti ismeretanyag, amiből az egységes képet meg kell alkotni, olyan természetű, hogy abból egy egyénnek *objektív, teljes képe empirice sohasem rajzolható meg.*

A cselekedetek kétségtelenül az egyénre vallanak, ennek értékképzeteit mutatják; az ember úgy teszen, ahogy kialakult értékelő álláspontja befolyásolja cselekvő akaratát. A cselekedetek fennmaradt emlékeiből tehát vissza lehet következtetni a cselekvő értékképzetére s ebből a lelki fejlettség fokára is. Azonban az adatok száma sohasem elég s megbízhatósága sohasem annyira kétségen felüli, hogy a kép teljes és bizonyosan igaz legyen. Ez éppen az egyénre vonatkozó adatoknál van így. Amint nő a történeti tárgykör általánossága, azonképen fokozódik az adatok elegendő volta és megbízhatósága is. Segítségül lehet hívni a lélektant, amely bőven ad általános tájékozást arra nézve, hogy miképen folyik le az ember lelki élete. Mégis alig tudnánk belenyugodni abba, hogy egy életrajzi lelki rejtélyt, amelyre adat nincs, a lélektan segítségével oldjunk meg. A lélektan nem elég arra, hogy törvényei által történeti vagy életrajzi tényeket konkretizáljunk. Magyarázatul szolgálhat, de a hiányzó adatokat nem pótolhatja. Elvont tanulságai nem valók arra, hogy egy csak írott emlékből, vagy hagyományban

létező embernek egész lelki életét a maga egyéni sajátosságai-  
ban megjelenítse. Legfennebb a valószínűség határáig juthatni  
velük.

Az adatok s a lélektan törvényei csak támasztékok arra  
nézve, hogy a történetíró belőlük egy szubjektív képet alkosson  
a múlt emberéről s azt a képet aztán a nyelv kifejezési formái-  
val, mint saját produktumát kivetítse. Ez a produktum azonban  
a saját maga funkcióival szövődött egységes képpé s többet  
semmi szín alatt sem jelent, minthogy a megrajzolt ember  
alakja miképen tükröződött magában az íróban. A szubjektív  
vonás lehet benne több vagy kevesebb, aszerint, amint az ob-  
jektív vonásokat tudása és lelkiismeretessége megbírálni és ösz-  
szénőni segítette, de a kép teljesen objektív sohasem lesz. Ez  
minden alkotásnak természete, de talán seholsem nyilvánva-  
lóbb, mint az életrajznál, mert itt áll legbonyolultabb probléma  
előtt az alkotó: egy embert kellene olyannak rajzolni, amilyen  
volt a mások benyomásain keresztül szűrődött: szubjektív ke-  
letkezésű adatok alapján. *Az ember a legbonyolultabb probléma  
az ember számára s a legnehezebb történeti műfaj az életrajz.*  
Ezért van az, hogy mivel nehézségeivel megbírkózni majdnem  
lehetetlen, csaknem mindig más irányba téved az életrajzíró,  
mint ami igazi feladata lenne. Van olyan, aki csak az adatokat  
hordja és rakja össze, de tovább menni nem tud. Az ilyen nem  
látja meg az embert az adatokban s természetesen megláttatni  
sem tudja. Más meg a lélek rajzára fektetvén a fősúlyt, adatok  
hiányában annyira átszővi szubjektív vonásokkal, hogy a re-  
gény határán is áttör. Az ilyenek a legművészebb életrajzok s a  
legkellemesebb olvasmányok, de legalább is annyi van bennük  
az íróból, mint a tárgyból. Leggyakoribb eset s talán a legsze-  
rencsebb is, amikor az író alakját kora kereteibe állítja be s  
az egész művét korrajzzá szélesíti ki. Ha a mérték itt helyesen  
meg van tartva, akkor ez a forma legalkalmasabb arra, hogy az  
egyénről a lehető legobjektivebb értéktételeket lehessen mondani.  
De bármennyire nehéz is életrajzot írni s a történeti egyének  
felett ítélkezni, azért mégis az egyének érdekelték mindig első-  
sorban a történetírást. Ez ellen minden elméleti agitáció hiába-  
való. A „személytelen“ történelem csak teoriában létezik, vagy  
ha gyakorlatilag próbálták is megvalósítani, az a megvalósulás  
mindig csak színtelen sematizáló és rövid életű kísérlet maradt.

Hiába! A történelmet emberek csinálták s az ember a történelemben embert keres elsősorban.

Az ember megismerő természete olyan, — hogy a világnak minden jelenségében a saját maga kivetített funkcióit szemléli tárgyképen. Magunkban hordozzuk egész világképünket s annak minden részletére magunk vetítjük az értékességnek minden jelzőjét. A „Más“-ba mintegy beleterjesztjük saját magunkat s e beleterjesztett közvetlen megélésből ismert saját funkcióink által tesszük ismertté, értetté magunkévá a mást. Ezen intuitív megismerésre az ember előtt semmi sem alkalmasabb, mint egy másik ember, hiszen az azonos funkciók révén a legtöbb közösen megérthető életjelenség az ember számára az embertársban van. Minden más idegenebb, kevésbé érthető és nehezebben utánozható. De éppen itt van a „Más“ emberről alkotott kép erősen szubjektív voltának magyarázata is. A kőben, fűben, fában kevés olyan ismereti vonás van, amit a magam funkcióival azonosíthatok. Azért az ezekről alkotott képem kevesebb vonásból áll, de tölem idegenebb lévén, jobban látom a különbségeit s így objektívebb tudomásom van róla.

Az embertárs életjelenségeit jobban meg tudom ragadni, mert funkciói ezerszámra azonosok az enyéimmal. Könnyebben is azonosítom magammal azokat s az ismeretlen, vagy összhangba hozni nem tudott vonások helyére pótlékképpen a magaméit teszem. Így vegyül a más ember képe számtalan szubjektív vonással, olyanokkal, amelyeket tudatosan vagy öntudatlanul pótlékképpen adtam a magam funkcióiból, hogy a kép teljes legyen.

Az életrajzok százai szolgálnak erre például. De kimutatni e szubjektív vonásokat igen nehéz dolog, mert a legteljesebb beleélés kell annak meglátására, hogy meddig vezették az író az objektív adatok s hol kezdik a képet át- meg átszőni a saját maga funkciói. Nemcsak a tárgyul szolgáló embert, hanem az író is tárgyként kellene ismerni ehhez, ami megint el sem gondolható az elkerülhetetlen szubjektív pótlékok nélkül.

Ellenállhatatlan, a megismerés természetéből folyó vonzalom ragadja az embert akár élő, akár történeti embertársa életének története felé, de magában e természetes vonzalomban egyszersmind benne rejlik a teljesen objektív megismerésnek nagy akadálya is.

Ezeket végig gondolva, mit tegyen a történetíró, ha a mult megélése folyamatában egy-egy nagy egyéniség életével és hatásával kell számot vetnie? Ha a történelmet nem elvekből akarja levezetni s az írott adatokban és egyéb történeti dokumentumokban nem szórványos adatokat, hanem magát az élő folyamatot látja s azt át is éli, akkor lehetetlen az emberrel, a külön egyedi életet élő emberrel nem törődnie. Ha törődik, akkor megismerésére törekszik s a megismerés nyomában mindig ott van az *értékelés*.

Maga a megismerés a valóságok befogadásából, rendezéséből s a rendezett tényeknek az ismerési funkciók által való megértéséből áll. De itt nem áll meg a lélek munkája. A való-  
nak objektív képe mindig kiváltja visszahatásképen a megismerő lélek szubjektív hozzájárulását, a szubjektív ismereti vonást, az *értéket*. A való világ objektív vonásai és az ember által alkotott világ szubjektív vonásai együttesen alkotják a világképet s e világképnek minden kis részlete ilyen kétféle vonásból szövődik össze. A történetíró sem tehet egyebet, ha a mult embe-  
réről képet akar alkotni, mint hogy azt az egyetemes világkép eredtető szálaiból fonja össze. Megismeri, rendezi és megérti a tényeket s aztán értékítéletet mond azokról. Amennyiben maga a megismerés megközelíti a valóságot, annyiban lesz az értékítélet is tárgyilagos. Mert az értékjelzőt az emberi lélek szubjektív hozzájárulásának mondtuk ugyan, de tudjuk, hogy ezt mindig a megbecsülendő tárgy reális vonásai váltják ki. Az értékelés, mint az alkotások indító oka, merőben az ismerő alany funkciója, de nem a tárgytól függetlenül és önkényesen, hanem épen attól függően, annak megismert valósága kényszerítésére történik. Ebben van magának az értéknek *objektív* volta.<sup>1</sup>

Minden ember úgy éli le életét, hogy a külvilágtól hatásokat fogad be (megismer) és e hatásokra visszahat, vagyis alkot.

A megismerés a lélek rejtekében játszódik le, idegen szem elől elzárva, kifelé való érvényesülés nélkül. A mult emberénél ez már nem figyelhető meg. Legfennebb igen csekély közvetett adat lehet reá. Az alkotások hatása azonban valami módon fenn-

<sup>1</sup> Ezek és a még ezután következő értéktani fejtegetések főleg Böhm Károly *Ember és világa*, III. k. c. művére támaszkodnak.

marad, akár tovább élő intézményben vagy materiális alkotásban, akár a hagyományban és írott emlékekben. Ezek a történeti adatok, ezekből kell visszavarázsolni a multat, ezekből lehet megrajzolni a mult emberét is.

A fennmaradt emlékek tehát alkotások. Ha módunkban van a mult emberének tetteit, szavait, különböző dolgokra elmondott véleményét, létesített intézményeit, egy szóval a tőle eredt kihatásokat ismerni, akkor ismerjük ennek *az embernek alkotásait*.<sup>2</sup> Ezen alkotásokból kell megismerni az embert. Meg lehet-e?

A már elmondottak szerint itt olyan kevés vonásból álló, de objektív ismerési képről, amilyent magunknak egy ásványról vagy egy fizikai tüneményről alkothatunk, nem lehet szó. Ennek tárgyi és szubjektív akadályai vannak. A kép mindig hiányos s bizonyos mértékig mindig szubjektív lesz. Csak annyit érhetünk el, hogy a lehető legkevésbé hiányos és a lehető legobjektívebb legyen. Az elsőt úgy érjük el, ha mentől több adatot ismerünk meg s azokat az igazságnak megfelelően tudjuk meglátni és rendezni. Ez már a második dologra, az *objektivitás* kérdésére utal.

A történeti objektivitás nem merül ki a tacitusi „sine ira et studio” követésében. A haragtól és részrehajlástól való tartózkodás az objektivitásnak csak igen kezdetleges fokát biztosítja a történetíró számára.

Objektív ítéletet akkor mondunk tények és emberek felett, ha objektív álláspontból nézünk rájuk.

*Objektív álláspont pedig az, amelyik annak a ténynek vagy személynek megismerése természetéből fakad és reá nézve a legáltalánosabb.*

A világ jelenségei felett legobjektívebben a világot átfogó kozmikus álláspontból lehet ítélni. Ez azonban nagyon is általános jellegű ítéletekre vezet. Ez alatt még minden fajtájú ismeretkör számára az ő tényei természetéből fakadó általános nézőpontok, amelyek reá nézve a legáltalánosabbak, de más fajtájú ismeretkörre már nem alkalmazhatók. Ilyen szempontokat az ismeretelmélet ad.

<sup>2</sup> „Alkotás” alatt tehát itt tágabb értelemben mindennemű emberi kihatást kell érteni, ami nem öntudatlan és nem ösztönszerű, vagy tisztán csak fiziológiai.

Az ismeretelmélet szerint minden fajta ismeret számára a végső, a legáltalánosabb magyarázó elveket a megismerésükre szolgáló végfunkciók szolgáltatják. Történeti tényeknél tehát az ilyen objektív nézőpont a történeti tényeket magyarázó és véglegesen megértető végfunkciók lesznek.

A történet tényei emberi alkotások, az emberi alkotások eredetű gyökerét pedig az ember értékelő funkcióiban találjuk meg. *Ezért tehát a történeti tényeket akkor nézzük az ő természetüknek megfelelő legáltalánosabb s így a legobjektívebb szempontból, ha belőlük azt az értékelő álláspontot tudjuk kikövetkeztetni, amelyből a jelenségek (alkotások) fakadtak.* Magukat a lehető értékelő álláspontokat az általános értéktan (axiológia) állapítja meg, a történetíró ezekhez méri a tényeket. Ha tehát egyénről ír történelmet, azt kell az adatokból megértenie, hogy a tárgyalt történelmi egyén *értékelő funkciója* a fejlettségnek milyen magas fokán állott. Ebből következtet aztán a *lelki adottságra*. A kettő ugyanis egymásnak párhuzamosan megfelel. Így — leszámítva az adatok hiányosságából és esetleges hibás voltából, valamint az elkerülhetetlen szubjektív elemek színező sajátosságaitól származó elferdüléseket, — megkapja a történetíró a keresett történeti egyén lehető legobjektívebb képét, vagy más szóval helyesen és lehető objektíven *megismerte azt*.

Ebben áll a munka első fele, *a megismerés*. Ez adja a kép objektív vonását, ez minden történelmi műnek *ontológiai alkotórésze*. Hátra van még a másik, az *axiológiai*.

Ez nem esetleges járulék, hanem — alkotásról lévén szó — szükségszerű. A legobjektívebb tudományos alkotásokban is benne van az értékelés tendenciája. Benne van az anyag keresésben, az elrendezésben, a módszerben s főleg a célkitűzésben. Történelmi műnél s főleg egyénre vonatkozóanál annál inkább benne van, mert itt maga a megismerés is megvalósított értékekre, emberi alkotásokra vonatkozik. Csakhogy az axiológiai vonások a legtöbb tudományos műnél, a történelmieknél is, legtöbbször nem filozófiailag kialakult értékálláspont beviteléből fakadnak, hanem bizonyos mértékben öntudatlanok, legalább is nem előre fixirozottak. Ez épen történeti műnél nagy hiba, mert disszonanciákra vezet. Hogy ez ne így legyen, szükséges a történetírónak tudományosan kidolgozott értékállás-

ponttal bírnia, hogy értékítéletei ne ötletszerűek és ne egyéni hajlamaiból fakadók, hanem objektívek legyenek.

Ilyen objektív értékálláspontot a tudományos axiologia nyújt. Ennek megvannak a maga kiforrott érték kategóriái, amelyeket a történetíró, aki nem általánosságokkal, hanem konkrét jelenségekkel foglalkozik, nem nézhet egyébnek, típusoknál, amelyeken kívül, illetve közöttük az értékeléseknek föl nem mérhető minőségi gazdagsága van.<sup>3</sup>

Ezeket az általános értéktan fel sem sorolhatja, hanem az értékenomenologia, a történelem minden alkalommal rájuk mutat.

Kérdés, hogy a történetírónak milyen értékelő álláspontra kell állania, hogy a történelem tényei felett objektív értékítéletet mondjon. A felelet nem nehéz. Azon, amelyik a fejlődés legmagasabb fokán áll. Ez természetes, főleg azért, mert más álláspontról meg sem értené a magasabb értékelés szülte alkotásokat. Egy hedonista nem ismeri, mert nem élte át az utilizmus értékelő álláspontját. De egy utilistának sincs fogalma az önértékről, mert annak tiszta régióiban sohasem tekintett széjjel. Az önérték tudatára ébredő szellem reflexiója teljes objektivitással fordul az érzéki és hasznossági értékelések felé nemcsak, mert a fejlődésben ezeket át kellett élnie, hanem azért is, mert tőlük véglegesen sohasem szabadulhat meg. Aztán meg minden értékelő funkció magyarázott értelmét a nála magasabb, fejlettebb funkciókból nyeri, tehát aki a legmagasabb funkciók birtokában van, az érti és magyarázhatja az alsóbbakat. És aligha csalódunk, ha a történetírói objektivitást épen az önérték tudatában élő szellem értékelésében keressük. Aki a megismerésben a lehető legobjektívebb magyarázó elvekig jutott s az értékelésben is a legátfogóbb, legtöbbet magyarázó s így legobjektívebb szempontra tudott emelkedni, ez emberileg a legteljesebb mértékben tárgyilagosságnak mondható. Ez a tudósnak ideálja, amelyet — számtalan emberi gyengesége miatt — csak megközelíthet, de soha el nem érhet. A megközelítés útja pedig magának a szellem intelligenciájának oly fokra emelése, amelyen az magát szabadon kifejtetheti s ön-

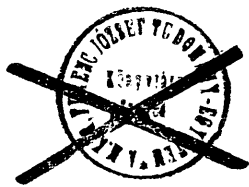
<sup>3</sup> Altalán három értéktípust szoktak megkülönböztetni: az *élv-*, a *haszon-*, és az *önértéket*. (Böhm, id. m. III. köt.)



magának értékét az élv és a haszon ezer relációjától függetlenül, meglátja az öntudat tiszta tükrében. A tudomány értéke is a tudósnak eme élményszerűen megértett önértékéből nyeri tartalmát, aminthogy minden jelenség értéke csak az egyedül értékes emberi intelligenciának kisugárzó fénye. A történelmi cselekedet értékét is alkotójának értéke szabja meg, mert senki értékesebbet nem adhat, mint amilyen ő maga. A történelmi cselekedetre aztán reáfordul a történetíró reflexiója, aki azt megérteni akarja. Megérteni annyit tesz, mint megélni, azaz a magából utánaképezni. Ez azonban csak annak lehetséges, aki az utánaképző funkcióknak birtokában van.

A történelmi alkotások értékét tehát a történetíró a maga értékképzeteivel méri. Ezek akkor objektívek, ha az önérték tudatáig jutottak. Önértéke csak a *szellemnek* van, minden más innen nyeri értékességét. A történetíró tehát csak az *ideáлизmus* (szellemisség) álláspontján objektív, mert minden történeti jelenség értéke csak innen magyarázható objektíve. Az ideáлизmus értékképzetei, melyekben az önérték jelentkezik: az *igaz*, *szép* és *jó*. Igazság, szépség és jóság, más szóval a dolgok logikai, aestetikai és erkölcsi értéke a mérték, amelyhez minden emberi, tehát történeti alkotást mérni kell. Ez a szempont áll a történeti egyénnel szemben is. Nagy embereknek azokat az egyéneket fogja elismerni a történetíró, akik az önérték tudatáig emelkedve tetteik által az igaz, szép és jó ideáinak megvalósítására törekedtek.

Az önértékesség tiszta tudata minden hedonisztikus és utilisztikus tendencia nélkül csak mint megvalósítandó idea él az emberben. Maga a történetíró sem áll az abszolút értékelés tiszta fejlődési fokán, bármennyire intelligens legyen is. De mentől jobban megközelíti azt, annál objektívebb lesz az értékképzete. A történeti ismeretanyag teljes birtoka s ennek megfelelő módszertani jártasság, ha még oly nagy arányú is, csak arra képesíti a történetírót, hogy a nyers anyagot felkutassa és rendezze. Hogy a történelmi megismerés mélyére jusson, oda szükséges a mozgató erők gyökerének intuitív látása, szükséges a lehető értékelő álláspontok átélés alapján bírt önmagából merített immanens ismerete. Csak így teljes a történeti megismerés, csak így lehet megközelítőleg igaz feleletet adni arra a Ranke-féle kérdésre, hogy „miképen történik a dol-



gok?" Mert ez a „miképen“ csak úgy nyer igazi, mély értelmet, ha a „miért“ is benne van; vagyis ha a történetíró a maga problémáját úgy fogja fel, hogy az az elbeszélés, amit a mult-ról ad, az események előállása legmélyebb indító okainak ismeretén épült fel. Az igazi történetírónak nagy szaktudásán kívül magas értékelési fokon álló, kiváló intelligenciájú embernek kell lennie, mert a multban élt mindenféle értékelési fokok születte cselekedeteket és alkotásokat kell megismernie és ezek felett ítélkeznie. Ez pedig csak úgy lehet, ha mindezeket, bármily magas fokon állottak is, megérti. A megértés pedig nem deduktív levezetést, hanem önmagában való megélést és ebből való utánaképezést jelent. Ilyen történelmi mű csak igen gazdag és igen nagy értékű emberi lélek produktumaképpen várható. Hogy abszolút fokon ez csak követésre, elérésre buzdító idea, ez természetes, hogy azonban ilyen messze álló, de *logikai következetességgel* megalkotható ideának mindenféle emberi munka előtt lennie kell, ez is egészen természetes.

Ez a fejlődést szolgáló öntudatos munka ösztökéje, amely mindig szebbre, jobbra, igazabbra serkenti a produkáló szellemet. Csak az a fő, hogy ez az idea ne indokolatlan fantom, hanem logikai kényszerűséggel kialakult, tehát érvényességét meg nem támadható igazság legyen. Aminek biztos tudatára az ember egyszer logikai úton eljutott, az reá nézve már létezik, ha nem materiális objektumban, akkor *eszmében*; s ha ez az eszme igazságot fejez ki, akkor érvényességének elismerése elől a gyakorlati megvalósítás nehézségei miatt meg nem hátrálhat a világító fáklyaként előljáró és a sötétséget oszlató intelligens szellem.

A nagy intelligenciájú történetírónak értékítélete azért mégsem lesz lesújtó minden olyan történelmi egyénre nézve, aki nem állott az önértékességnek világos és tiszta tudatán.

Ha így járna el, igen sok elismert emberi nagyságot, államférfiakat, kormányzókat, hadvezéreket, feltalálókat, egyszóval a legkiválóbb utilistákat igen csekély értékűeknek találná.

Az emberiség pedig megszokta ezeket nagy értékek hordozóiul tudni s amint látni fogjuk, nem alaptalanul, mert valóban az önértékesség tudatához vezető fejlődést ezek nagyban és sokszor tudatosan mozdították elő. De nem szabad feled-

nünk, hogy értékességük itt is csak az abszolút értékből származhatik, illetve ennek szempontjai alá esik.

Ez világossá válik abból az igazságból, hogy az emberi élet célja önmagának a legteljesebb kifejtése, a zavartalan önállítás, az *öntét*.<sup>4</sup> A szellem fejlettségének „a műveltségnek” mentől primitívebb fokán van az ember, annál több elháríthatatlan akadálya van a zavartalan önállításnak. Kezdetben csak a fiziológiai funkciók működéséből áll az egész öntét s mikor a primitív hedonizmus kora kezdődik, akkor is annyira fejletlen még a szellem, hogy az öntét legelemibb akadályait sem tudja elhárítani. Minden szellemi energiája a támadó és védő fegyverek s később a legszükségesebb eszközök kitalálásában és készítésében merül ki.

Minden olyan irányú hatás, amely az embert kezdetleges szellemi fejlettségéből kiemelni s magasabbra vinni törekszik, *értékes*, mert az élet célja az öntét elől hárít el akadályokat s közelebbhozza az embert az abszolút önérvényesítéshez. Az az ember, aki valamikor a természeti állapot átmeneti korában feltalálta a kőbaltát, vagy először élesztett tüzet, nagy értéket képvisel az ember történetében. Ez az érték azonban nem abból kapja örök érvényességét, hogy a földalált balta, vagy a gerjesztett tűz valamely akkor előállott hedonisztikus vagy hasznossági hiányt pótol, hanem abból, hogy az emberi öntét teljes kifejtésének lehetőségéhez az embert közelebb vitte, mert a baltával és a tűzzel akadályokat hárított el annak útjából.

Ennek a dolognak átértése adja azt, amit *történeti érzéknek* szoktak mondani, s ami a történetírónak megadja azt a nélkülözhetetlen becslő álláspontot, amelyről értékítéletet tud mondani különböző korok alkotásai felett. Amíg ez nincs meg, addig objektív értékelésről szó sem lehet.

Magá az egész társadalom, ennek minden fejlettségi foka egy utilisztikus berendezés, amely értékességét egy nála magasabb értéktől nyeri; megértése, magyarázata egy önmagánál magasabb, objektívebb szempontra az *önértékre* utal.

Ha a kérdést a *cél* fogalmának szemszögéből nézzük, akkor úgy fogalmazhatjuk meg a társadalom „miért”-jének problémáját, hogy a társulás arra való, értékét abból nyeri, hogy

<sup>4</sup> E kérdés filozófiai kifejtését lásd: Böhm K. id. műve II. köt.

szervezete, alkotó és védő intézményei által az emberi öntét mentől akadálytalanabban valósulhasson meg. Maga a társadalom nem öncél, csak eszköz az öncél elérésére. Az *öncél, csak az egyén önállítása*, amely a maga önértékűségében csak akkor fejtheti ki magát, ha akadályai elhárultak. Erre az elhárításra való a társadalmi berendezés. A társadalomnak tehát eszközi értéke van és pedig annál nagyobb, mentől jobban segíti elő az egyén önállítását, az önérték érvényesülését.<sup>5</sup>

Igy nézve a történeti egyén értékét, világos, hogy nemcsak az idealizmus abszolúte értékes fokain álló embert fogja a történetíró értékesnek mondani, hanem azt is, aki alkotásával a társulás magasabb fokú fejlődésére hatott. Tehát a kiváló építő, szervező, kormányzó *utilisták* értékesek az emberiség-történetében, mert a fejlődés irányában hatottak. De sohasem szabad feledni, hogy ez az értékesség csak eszközi, társadalmi jelentőségű, amely magánál magasabb fokra, az önértékre utal, értékét is ebből nyeri. Az elmondottak alapján úgy véljük, hogy teljesen igazolttá válik az individualizmus és kollektivismus harcának céltalansága. A kérdésnek oly merev szembeállítás, hogy *egyének* vagy *tömegek* viszik-e véghez a történelmi alkotást, merőben tartalmatlan és semmi eredményre nem vezető casus belli a történetírás életében. A társadalom, mint az egyéntől független vagy annak ismeretelméletileg felette álló s tőle ismereti vonást kapó valami, *logikai képtelenség*. A közösséget, a társadalmat organizmusnak, vagy bárminő olyan egységnek képzelni, amely maga sajátos külön funkciói szerint végez hatásokat, nem egyéb, mint a dolgok természetes rendjének fejetetejére való állítása. Mert akik úgy fogják fel az emberi közösségek gazdasági, jogi, hadi, vallási, művészeti, vagy bármely más szociális alkotásait, hogy azok egy az egyénitől különböző kollektív szellem produktumai s maga a társadalom is egy külön léttel bíró szuperorganizmus, ezek nem számoltak azzal a könnyen érthető igazsággal, hogy minden úgynevezett társadalmi alkotás *csak az egyéntől* nyeri értelmét is, értékét is. „A gazdasági funkció értelmetlen, ha az egyes ember táplálkozására nem vonatkoztatjuk, a házasság a nemzés nélkül, a nevelés a gyermek lelke nélkül, a védelem a

<sup>5</sup> Lásd: Böhm K., id. műve III. köt. 273. és köv. lapjain.

megvédendő javak nélkül esztelenségek“.<sup>6</sup> Ezek pedig mind csak az egyénre vonatkoztatva valóságok. Az egyén nem az a társadalomban, ami a sejt a testben. Ez még hasonlatnak sem jó, mert a sejtek a testben szerveket alkotnak, amelyek *önmagukban érthető* funkciókat végeznek az egyénnek érdekében. Ezen funkciók mind érthetők és értékelhetők az egyén öntétje szempontjából, mert mind arra utalnak. A társadalminak nevezett funkciók nem érthetők az ember előtt a társadalom öntétje szempontjából, hanem valamennyi *megint csak az egyénre vonatkoztatva nyer értelmet*. A sejtek funkcióinak összeműködése az egyén önkifejlése érdekében történik; az egyének összeműködése *megint csak az egyének öntétje szempontjából nyer értelmet*, mert másként az egyén előtt értelmetlen és tartalmatlan lenne. Az analógia, amely a sejtekből alkotott organizmus és az egyénekből alkotott szuperorganizmus (társadalom) között kínálkozott, bizonyára nagyon kecsesítő volt s a biológiai átviteleket a társadalomra könnyen valószínűvé tette. Ámde az egyén élete egy centrális gondolat, a magát állító „Én“ körül helyezkedik el, míg a közösségnek ily. tudata nincsen a közösségnek valamely centrumában, hanem *megint csak az egyénében*. A metafizikai „társadalmi lélek“ ködös ábránd, ellenben él a társadalmi tudat az egyénekben, mint az „Én“-nek egyik önállítása. A társadalom valóság, de nem organizmus és nem is öntudattal bíró szellemiség, *hanem az egyén „Én“-jének önállítása, vetülete*. Nem organizmus, hanem *idea*. A „Más“-ról való tudat egyetemesen része a magát állító „Én“-nek s ebben a tudatban rejlik benne a társadalom objektív valósága. Vagy más szóval az ember, akinek egész ismereti világa csak a saját maga önállításából nyer magyarázott értelmet, egy a saját énje *felett álló tapasztalati* valóságot, amelyből saját funkcióit magyarázza s értékét is abból származtassa, *hiába keres*. Ez éppen olyan metafizika, mint a skolasztika világmagyarázata. Csofálatos, hogy éppen az empirikus világnézetből kisarjadt szociológia tévedt ebbe a metafizikai felfogásba, amely az egyén életét nem önmagából, hanem egy felette álló képzelte valóságból akarta megérteni.

Ha a társadalom magyarázott értelmét nem önmagából

<sup>6</sup> Böhm K., id. műve 271. lap.

nyeri, úgy világos, hogy értékessége is más valamire utal; és pedig arra, amiből értelmét is nyerte: *az egyénre*. A társadalom nem önmagában becses, funkciói nem önmagát szolgálják, mint végcélt, hanem *az egyén önállítását*. Vagy más szóval a társadalom arra való, hogy általa az egyén magát mentől teljesebben kifejtthesse s a fejlődésnek mentől magasabb fokára jusson.

Kérdés most, hogy ezen állásponton minő feladat vár a történetíróra, ha egy egyén életének rajzát akarja adni. *Miben áll az életrajz bölcséleti problémája?*

Az elmondottak alapján nem szenved kétséget, hogy mindenféle történeti mű — még az is, amelyik magát személytelennek mondja — végső elemzésében individuális. Még a legkevésbé annak látszó jog- és alkotmánytörténet, vagy társadalomtörténet is az, mert mindeniknek tárgya emberi alkotás lévén, csak az egyén funkcióiból nyerhet magyarázott értelmet. Ha maga a társadalom értelmet csak az egyén funkcióiból, értéket pedig az egyén szellemének önállításából nyer, akkor minden úgynevezett társadalmi tényező: jog, alkotmány, ipar, művészet, irodalom, vallás stb., stb. mind csak az egyén önállításáért vannak s magokban véve magyarázatlanok és értékkel nem bírnak. Történetünk is az egyénre utal s azért *végső elemzésben minden történelem individuális*.

Ámde maga az individuális élet a fejlődésnek igen különböző fokán állhat s e különböző fejlődési fokokon más és más módon reflektál az emberi alkotásokra. A reflexiónak ezen fokai szabják meg azt is, hogy hogyan nézi az ember magát, hogyan nézi embertársát, a társadalmat és a történelmet.

A *hedonizmus* reflektáló fokán élő egyén előtt csak az élő bír értékkel, tehát magában is csak az élvszerző funkciókat ismeri s másban is csak azokat érti meg. Az ilyen egyén önállítása csak az élvezekben folyik le. Ha tehát történetírásról ily fokon szó lehet, úgy bizonyára más történeti műfaj itt nem lehetséges, csak az *életrajz*, s más fölfogás, mint az individualizmus, képtelenség. Ámde ez az individualizmus, amint magában nem érzi, úgy másban sem látja meg a magát kifejtetni akaró szellemiséget, s így csak a korlátolt életű és határáú fiziológiai és az ezeket kormányzó pszichológiai

funkciókból tudja megalkotni az egyén életének rajzát. Az egyének kölcsönhatását e fokon nem lehet megérteni, tehát a társadalom objektív képe ki sem alakulhat. Olyan életrajz, amelyben az egyén hatása a más egyénekre is kiterjedő erejében szemlélhető, e fokon elő nem állhat. A nagy testi erő, az ölés, az asszonyrablás, a nagy étvágy a primitív művelődési fokon; az idegizgató szerelmi történetek, rablókalandok és hegyke hősiesség a fejlettebb korban; és az undorító perversztások a dekadens lelkeknél alkotják azokat a vonásokat, amelyekből a hedonista reflexió összeszövi az életrajzi képet. E típusokra példát mindenki könnyen találhat akár az antik, akár a középkori, akár a modern irodalomban. Itt csak épen egy példára legyen szabad hivatkoznom: jó régen élt már az író, talán senkit sem bántok meg a hivatkozással. — *Suetonius Tranquillus*ra gondolok, akinek tizenkét életrajzában nemcsak a hedonizmusba sülyedt dekadens *kor*, hanem a hedonista dekadens *történetíró* is örök például maradt fenn az utókorra.

Az *utilizmus* reflexiófokán élő ember önállításának hiányérzete a *haszon* objektív képében, mint a hiányt megszüntető pótlékban talál kielégtételt s épen ezért e fokon már nem az élv a domináló értékmérő, hanem a *haszon*. Ezen a fokon lesz tudatossá az egyénben a társas ösztön s bír értelemmel és értékkel a *társadalom*. Az *utilizmus* az egyén önállításában nem öncélt lát, hanem hasznossági eszközt s ezért az egyént alárendeli a közösségnek. Az előrelátó értelem kerekedik felül, amely a szervezettségben, a rendben, törvényben, ezeknek intézményes összességeiben, a társadalomban látja az életcélt s ezért az egyénektől alárendeltséget, alkalmazkodást, szüntelen a *másba* való áthelyezkedést kíván. Altruizmus jellemzi az utilista életnézetet, de olyan altruizmus, amely az egyéntől kitartó munkát és önfeláldozást kíván a nélkül, hogy az individuális élet külön jogait respektálná. A római köztársaság kora, vagy a középkori kötöttség ideje igen jó képét mutatja az utilista gondolkodásnak. A római államszervezet és a középkori keresztény egyház virágkora az utilista szervezettségnek ideje volt, de általában minden társadalom utilisztikus berendezés, amelynek szervezője, kormányzója az uralkodó emberi értelem, célja, magyarázó elve és értékmérője az elérendő haszon objektív képe.

Ezen a reflexiófokon születik meg az egész történetírás, de műfajilag bármit alkosson az író, az mindig magában rejti az utilizmus tendenciáját. A „magistra vitae“ gondolata épen úgy benne rejlik a Livius római történetében, mint a Plutarchos életrajzaiban, vagy a középkori legendákban, életrajzokban, néptörténetekben és a barátcellákból kikerült száraz krónikákban. Hol tudatosan, hol ösztönszerűen, de mindenütt a példaállítás a cél s a művészi szükség, az igazság és jószág önmagáért valósága, vagy a lélek rejtekeiben való elmerülés legfennebb nagy íróművészeknél a tehetség istenadta ihletéből, de nem a kor szükségérgzetéből fakad.

Az utilizmus eszközt lát az egyénben s a magát állító, önérvényesítő szellemet önmagában nem becsüli, sőt ha ez az önérvényesülés az uralkodó célfogalommal ellenkezik, le is töri az egyént. Történetírása is így értékeli.

A modern szociológia, amely a társadalmat az egyének felett álló s az egyéni életnek értéket adó magasabb rendű szervezetségnek nézi, ugyanezen állásponton áll. Ezért ellensége az individuálizmusnak s annak a történetírásnak, amely az egyénekben keresi a történelem mozgató erőit. Ezért ellensége az életrajznak is s a történetírás egyedüli feladatának a közösségek élete rajzát tekinti. Ha egyénekről kénytelen beszélni, vagy épen életrajzot kell írnia, akkor előtte az egyén nem más, mint a közösségek szellemének tudatos vagy öntudatlan szolgája vagy akadályozója. Gépnek látja az embert, nem individuumnak s épen ezért a róla festett képe, ha igaz is, csak általános vonásokból van összeszöve s a megérteni akaró embert, aki elvégre mégis egyéni életet él, hidegen hagyja és ki nem elégíti, mert nem tudja a maga megértő funkcióival magáévá tenni, megismerni a benne rajzolt embertársat. Ezért az utilizmus fokán még nem eléggé érett az egyén s maga a történelem se s így az életrajz problémája sem oldható meg.

Az *ideáлизmus* a reflexiónak az a foka, amelyen az ember a maga világképének magyarázatát (értelmét) oly immanens valóságból tudja adni, hogy az minden ontológiai és axiológiai ismeretnek közös megértető alapelvéül szolgálhat.

Ez a közös magyarázó elv, ez az immanens, tehát magyarázatra nem szoruló valóság maga az „Én“, amelynek kényszerű önállítása szüli az egész világképet.



A primitív hedonizmus fokán az „Én“ a „Más“-tól még nincs határozottan megválva s így az egész világkép az egyén hedonisztikus képzetének megfelelően alakul ki. Az ismeretnek alanyra és tárgyra való tudatos megválása csak az értelem felülkerekedésének fokán, az utilizmus idején történik meg. De viszont ezen a fokon nem tudja az ember a kettőnek közös logikai centrumát, immanens magyarázó elvét megtalálni, mert az „Én“ reflexiója csak a „Más“-ra tud tárgyilagosan fordulni s önmagára az ismerőre nem bír reflektálni.

Az empirizmus, a pozitívizmus álláspontja ez, amely megelégszik a tárgyi világ rendezésével s a magyarázatra vagy nem törekszik (ez a tiszta utilizmus), vagy meddő küzdelem után lemond róla (ez az ideáлизmus tendenciáját hordozó utilizmus). Az előbbire példa általában minden olyan tudományos működés, amely tények megállapítására, rendezésére és törvények elvonására törekszik. A történetírásban ilyen a *Ranke*, *Buckle*, *Taine*, *Lamprecht*, *Salamon Ferenc stb.* működése, akik a történelmet az empiria fokán lehetséges legáltalánosabb tények szempontjából látták és rendezték. Az utóbbira példát mutat *Comte*, vagy *Spencer*, akik érezték a tények immanens magyarázatának szükségét, de magát a magyarázó elvet nem kapták meg s ezért lemondva róla az empiriánál maradtak.<sup>7</sup>

Az ideáлизmus fokán ez a magyarázatra való törekvés oly módon nyer kielégítést, hogy a magyarázó elvet magában az „Én“-ben kapjuk meg. A világkép nem más, mint az ismerő alany képeinek (ideáinak) összesége, amelyeknek magyarázó elve épen azért lehet immanens, mert az ismerő és az ismeret végső gyökerében ugyanaz: az „Én“. Az ismereteknek alanyra és tárgyra való megválása szintén nem egyéb, mint az ismerő alannak egy kényszerű funkciója, amely minden magyarázat nélkül megértetté teszi, hogy mi az „Én“ és mi a „Más“. Mivel a világkép szülőoka maga az alany s a világ ismereti képei az alannak *ideái*, azért ez az álláspont, amely ennek tudatára ébred, *ideáлизmus*.

<sup>7</sup> E kérdésre nézve, mint amely a történetbölcselet problémájára nézve igen fontos, bár nem szívesen, de kénytelen vagyok *A történelem megértése*, *Besztercebánya*, 1913. c. értekezésemre utalni. Itt a dolog részletesen ki van fejtve.

E fokon az ember önmagára s általán az egyesre, mint tárgyra bír reflektálni s azért az egyénnek helyzetét objektíven látja meg. Ez az objektív látás magában az egyén önkifejlésében találja meg az egész ismeretnek s így az egész tevékenykedő emberi életnek eredtető gyökerét s így természetes, hogy annak a foknak történetírása *individualis jellegű és objektív*.

A hedonisztikus fok történetírása *individualis és szubjektív*; az utilizmusé *szociális és objektív*, az ideáлизmusé pedig *individuális és objektív*.

Mivel azonban az egyének és a társadalmak sohasem állanak tisztán csak egyik tipikus reflektáló fokon, hanem lefelé-hajló (dekadens), — vagy felfelé törő (fejlődő) tendenciákat hordanak magukban, azért a történetirodalom is, — miképpen a kor — sohasem tipikus, hanem a reflektáló foknak megfelelően *sajátos*.

Ezek szerint az ideáлизmus reflektáló fokán az életrajz problémája is objektív megoldást nyer.

Mivel e bölcséleti magaslatra emelkedett ember úgy látja, hogy az ismereti világ számunkra nem egyéb, mint az ismerő és alkotó egyén önállítása, természetes, hogy minden történeti tényt az egyén önállításából, mint a végső elvből magyaráz. Magát a társadalmat is innen érti meg s értékét is ebben keresi. Ha ugyanis az egyénben van a történelmi vagy társadalmi jelenség megértető magyarázata, világos, hogy ugyanezen tények értékségüket is az egyén önállításából nyerik. Az az értékes, ami az egyén öntétjét lehetővé teszi. *A társadalom is azért értékes, mert segíti az egyént a maga kifejtésére.* Aki a társadalom becsét önmagában látja, vagy az ember tettének értékét a társadalom életével méri, az csak a *haszonérték* fogalmáig emelkedett, mert az emberre és a társadalomra (alanyra és tárgyra) nem tud egy abszolút értékálláspontról reflektálni. Az ideálista egy önérték álláspontjáról, az egyén önállításának egyetlen értékes mivoltáról tekint le az egész történelmi folyamatra s egy végső, egy mindent megmagyarázó valóságnak, a világképet alkotó *ideának* gyémántcsúcsáról nézve alkot a történelemlről objektív fogalmat.

Ebből az is világos, hogy épen nem a materializmus az objektív történeti szempont, hanem az ideáлизmus, mert az emberi öntét célja az, hogy a világkép hiánytalan legyen, vagyis

az ideák; a világot alkotó képek akadálytalanul kivetíttessenek a szemlélő alany tárgyias világaképen.<sup>8</sup>

Az is világos az elmondottakból, hogy nem a személytelen társadalomtörténet ad objektív értékítéletet, hanem az, amelyik végső magyarázó elvével az *egyénre reflektál*. Az *objektív történetírás végső gyökerében individuális, mert magyarázó elveit és értékképzeteit az egyén önállításából nyeri. Az életrajz, amely egy történeti egyén tevékenységét magyarázza és értékeli, tehát jogos és épen nem alacsony színvonalon álló történeti műfaj*. De csak az az életrajz bevégezett mű s csak az ad objektív értékítéletet, amelyik az ideáлизmus reflexió fokán álló történetírótól származik.

Az ideálista történetíró a történeti jelenségek végső magyarázó elvét az egyénben találja meg s ezért a jelenségek *szülőökát* is az egyénekben látja. De mivel a tények értékeségét is az egyén önkifejléséhez méri, azért *célul* is az egyént tekinti. Az oki szempont adja meg az életrajz fenomenológiai részét, vagyis magát a lehető objektív elbeszélést. A célszempont az értékelő álláspontot szolgáltatja, amely megméri, megbecsüli az egyén tetteinek objektív értékét. Vagyis a történelmi jelenségek szülőoka az egyes *cselekvő egyén*, célja a *mindenkori egyén önállítása*. A társadalom s ennek minden intézménye se nem oka, se nem célja a történelmi alkotásnak, hanem csak eszköze, amely által a célt az egyén megvalósítani törekszik. — Az eszköz, a társadalom is lehet a cselekvésnek indító oka, de sohasem szülőoka, mert magában tartalmatlan s így magából semmit sem adhat.

Az életrajz fenomenológiai része (az oki szempont alá eső rész) — magának a rajzolt egyénnek története, — tisztán az empiria dolga addig a fokig, amíg a jelenségek feltárásáról és igazságának megállapításáról van szó. Itt kétségtelenül föllépnek mindazok a nehézségek, amelyek minden történeti kutatásnál, de főleg az egyénre vonatkozóanál fennállanak. Ezek részben a tárgy, részben a kutató természetéből folynak s legfőbb okai annak, hogy a történeti egyénnek teljesen hű lelki

<sup>8</sup> A materializmus és idealizmus itt nem metafizikai értelemben veendő, hanem az első az empirizmus álláspontját, ez utóbbi azt az ismeretelméleti irányt jelenti, amelyek az ismeret tárgyául az ideákat mondja.

rajzát sohasem lehet adni. Részben a tárgy természete olyan, hogy lehetetlen az egyén minden tettének okát egészen a lélek műhelyéig nyomozni, részben pedig az író s általán az ember olyan, hogy teljesen a „Más“-ba át nem terjedhet, mert minden egyén egyetlen, páratlan és mentől kiválóbb, annál sajátosabb. De az életrajznak nincs is feltétlenül szüksége erre a lélektani indokkeresésre, mert ha kellő bizonyossággal tudva vannak az egyén cselekedetei s ismerősök az eszközök, amelyekkel megvalósította őket, akkor ezekből következtetni lehet a rajzolt egyén *reflektáló fokára*. E foknak mindig megfelel az értékelő álláspont, mert mindenkinek értékképzeteit szellemi fejlettségének foka adja meg. A cselekedetek, a reflexiofok és az értékelő álláspont egymásnak párhuzamosan megfelelően, a reánk maradt tettekből következtetni lehet a lelki adottságra anélkül, hogy minden egyes cselekvésnek lélektani indítóját keresni kellene. Az életrajzíró így feltárja az egyén lelkiadottságát tetteiből, de azért az életrajz nem lesz a leélt emberi életnek szavakba fűzött, vagy írásba, képbe tett hű tükre, csak annak az életnek az író funkcióival utánaalkotott halvány mása. Ennek a képnek igazsága attól függ, hogy a megállapított ténybeli adatok igazak-e s hogy ezekből helyesen vonatott-e el a rajzolt egyén lelki adottsága, értékelő álláspontja. Ennél több igazság semmiféle életrajztól nem várható, de ez elég is, mert minden történelmi műtől ezt kell várnunk. Ha ezt megkaptuk, megállapításaink nem teljeseek, a részletekben nem fedik mindenütt a valóságot, de *objektívek*. A tudomány pedig objektív igazságot keres.

Az életrajzíró a *célszempon*t értékítélete vezeti. Minő végső egységbe futnak össze a történelmi alkotások számai? Az idealizmus objektív felelete erre az, hogy az egyén *önállítása-nak egyetlen értékfogalmába*, mert ezen kívül, más cél nincs.

Kérdés, hogy ezen értékfogalomhoz mérve milyen értékű volt az egyén élete. Elősegítette-e alkotásaival az emberi öntét kifejlődését?

E kérdés ráutal az egyén társadalmi szerepeire, mert a tettek hatása a társadalomban érvényesül. Aki úgy hatott, hogy a társadalmi berendezettséget a fejlődő emberi szellem örök értékeinek megvalósulására alkalmasabb eszközzé tette, annak alkotásai objektíve is értékesek s az ilyen ember maga is érté-

kes. Innen van az országalapítók, reformátorok, törvényhozók, eszmetérjesztők, sőt igen sokszor a nagy hadvezérek és hősök nagy becsé és mindig tisztelt értékessége. De ez az értékesség az egyén önállításának célfogalmából nyer objektív valóságot.

Az életrajz problémája az ideálizmus bölcséleti álláspontjáról így nyer megoldást. E meggondolásokból születhetik meg egy olyan történetírói álláspont, amely az individuálizmus jogát visszavívja s ennek szempontjait objektíve, tudományosan érvényesítheti.

Kolozsvár, 1913. dec. 8.

## Das philosophische Problem der Biographie

VON ERNST MAKKAJ

Die Aufgabe der Abhandlung ist denjenigen philosophischen Standpunkt auf erkenntnistheoretischem Weg auszu-  
arbeiten, von welchem aus die historischen Individuen einer ob-  
jektiven Beurteilung unterzogen werden können. Ein ähnlicher  
Standpunkt ist bei unseren Historikern selten zu finden. Die  
grosse Wirkung eines Individuums ist noch keine Garantie für  
seinen Wert. Ein grosses Hindernis besteht schon darin, dass  
aus den zur Verfügung stehenden Daten das objektive, voll-  
ständige Bild des Individuums empirisch nie dargestellt wer-  
den kann und dass diesem Mangel auch durch die Anwendung  
der allgemeinen psychologischen Gesetze nicht abgeholfen wer-  
den kann. Daten und Psychologie können nur zur Bildung  
eines subjektiven Bildes dienen. Schon an der Art und Weise  
der Erkenntnis haftet notwendigerweise Subjektivität an. Noch  
mehr an der Wertung. Suchen wir die Voraussetzung einer ob-  
jektiven historischen Beurteilung, so finden wir sie in dem  
Prinzip, wonach objektiv nur derjenige Standpunkt sein könne,  
der der Natur der Erkenntnis der betreffenden Person oder des  
betreffenden Dinges entspringt und für sie der allgemeinste ist.  
Da aber die Tatsachen der Geschichte menschliche Schöpfun-  
gen sind, der Ursprung der Schöpfung aber eine wertende  
Funktion ist, so betrachten wir die historischen Tatsachen al-  
lein dann von dem ihre Natur entsprechenden allgemeinsten  
und objektivsten Standpunkte aus, wenn wir aus ihnen selbst die  
wertende Stellungnahme, der sie entsprungen sind, heraus-  
schälen können. Die möglichen wertenden Stellungnahmen  
entnimmt der Historiker der Wertlehre und an ihnen misst er

den Entwicklungsgrad der Wertung der behandelten historischen Person. Daraus schliesst er dann auf deren ganzen Gesinnung und erkennt sie mit einer möglichen Objektivität. Man pflegt drei Arten von Werten zu unterscheiden: den Genuss-, den Nutz- und den Selbstwert. Dementsprechend sind drei Arten von Wertungen möglich: hedonistische, utilistische und idealistische. Die Wertung des Historikers soll von dem höchsten Wertstandpunkt aus erfolgen. Auf dem unteren Standpunkt würde er nämlich die aus höherer Wertung entstandenen Schöpfungen nicht verstehen; ausserdem fasst ja der höhere Standpunkt auch den niederen in sich und letzterer kann aus ihm erklärt werden. Es folgt aus dieser Forderung, dass ein guter Historiker nur ein Mann mit hohem Wertstandpunkt sein könne, denn er allein ist eines Verstehens und eines Urteils fähig. Der Geschichtsschreiber wertet also diejenigen am höchsten, die auf die Verwirklichung des Guten, Schönen und Wahren drangen. Er verachtet aber auch die Utilisten nicht, den diese förderten die Entwicklung zum Idealismus oft bewusst und diese ihre Rolle verleiht ihnen Wert. Das Ziel des menschlichen Lebens ist nämlich die möglichst vollständigste geistige Entfaltung seiner selbst und alles wird danach beurteilt, inwiefern es diesem einzigen Selbstzweck dient. So hat also auch die Gesellschaft nur als Mittel Wert u. z. einen desto grösseren, je mehr sie die Selbstentfaltung des Individuums, die Geltung des Selbstwertes und die Verwirklichung des Geistes ermöglicht. Das ist der Standpunkt auch bei der Beurteilung des utilistischen Individuums. Daraus erhellt es sich, dass die Gesellschaft als ein vom Individuum unabhängiger, ihm erkenntnistheoretisch übergeordneter Organismus unvorstellbar ist. Auch sie ist eine Schöpfung der Individuen und nur durch sie bekommt sie Sinn und Wert. Im Kampfe zwischen Individualismus und Kollektivismus ist also auf der Seite des ersteren die wissenschaftliche Wahrheit. Letzten Endes ist jede Geschichte individualistisch, aber das individuelle Leben selbst kann auf verschiedenen Stufen der Entwicklung stehen, kann von verschiedenen Standpunkten aus werten und die Geschichte und das historische Individuum betrachten. Es ist also eine hedonistische, utilistische und idealistische Geschichtsschreibung möglich. Die erste ist individuell und subjektiv, die zweite so-

zial und objektiv, die dritte individual und objektiv, denn nur auf dieser Stufe kann der Mensch auf sich selbst als Gegenstand reflektieren und den Ursprung des menschlichen Lebens in der Selbstentfaltung des Ichs erkennen. Auf der ersten Stufe kann er nämlich weder das Ich vom Nicht — Ich unterscheiden noch die Geistigkeit des Ichs erkennen. Auf der zweiten erkennt er aber das Ich als ein Mittel der Gesellschaft. Dementsprechend kann auf der ersten Stufe nur eine Biographie entstehen, aber in primitiver Form; auf der zweiten hingegen ist das Problem der Biographie unlösbar. Allein auf Grund des Idealismus ist die wahre Biographie aufzubauen, so wie auch die wahre objektive Geschichte, denn nur auf diesem Standpunkte erkennen wir, dass das Wesen der Geschichte die Selbstsetzung des Ichs ist, dass sie also ihre Normen und wertende Standpunkte aus der Selbstsetzung des Ichs gewinnt. So ist die Biographie also ein historischer Disziplin von hohem Niveau. Der phänomenologische Teil der Biographie trachtet die Tatsachen und ihren Zusammenhang festzustellen und aus ihnen den wertenden Standpunkt des tätigen Individuums herauszuschälen. Natürlichweise ist eine Totalität der Tatsachen niemals zu erwarten und es genügt auch so viel anzusammeln, dass daraus der wertende Standpunkt herauszulesen sei. Damit ist unsere Erkenntnis wenn auch nicht vollständig, aber unbedingt objektiv. Die Wertung des Biographen wird aber durch den Zielstandpunkt geleitet: in welche letzte Einheit die Fäden der historischen Schöpfungen zusammenlaufen. Die objektive Antwort des Idealismus besteht darin: diese letzte Einheit ist der einzige Wertbegriff der vollständigen Selbstsetzung des Individuums. Der Biograph urteilt also danach: inwiefern das historische Individuum zum letzten Ziel beigetragen hat.

---



**Közlemények**  
**a szegedi Ferencz József-Tudományegyetem**  
**pedagógiai-lélektani Intézetéből.**

Írta: Dr. VÁRKONYI Hildebrand.

**BEVEZETÉS.**

A szegedi Ferencz József-Tudományegyetem pedagógiai-lélektani intézete 1930-ban alakult, először Klebelsberg miniszter elvi hozzájárulásával s ösztönzésével, majd hathatós támogatásával. E támogatás döntő súlyt nyert a Rockefeller alapítványba és a Kutatási Bizottság munkaprogramjába történt bekapcsolódás által. Az Egyetem a pedagógiai-lélektani Intézet helyiségeit az elvileg tőle független Rockefeller-alapítványhoz tartozó, még 1931/32-ben beszerzett s azóta gyarapodott műszerek elhelyezésére átengedte; az Intézetben tehát nemcsak az egyetemi tanszékkal kapcsolatos pedagógiai-lélektani gyakorlatok folyhattak, hanem ezekkel együttesen a Rockefeller-alapítvány kívánta kutató tevékenység is lehetőséget nyert.

Jelen soroknak az a céljuk, hogy intézetünkről áttekinthető képet nyújtson mindazok számára, kik a lélektani kutatások iránt érdeklődnek és akik ezen intézetben bizonyos értelemben a lélektani kutatások föllendítésének egyik kiinduló pontját és előmozdítóját kívánják látni Magyarországon. Természete-

sen nem nézhetjük sem felszerelésünket, sem szakkönyvtárunkat amerikai igények és gazdagság szempontjából; viszont európai mértékkel mérve megállapíthatjuk, — s ez a Rockefeller-alap érdeme, — hogy gyűjteményünk megfelel egy egyetemi lélektani intézet átlagos színvonalának (habár különleges jellegzetességei miatt még kiegészítésekre szorul is). Első feladatunk e műszerállomány ismertetése, második az 1930—33. évek lefolyt munkásságának szemelvényes összefoglalása.

---

## I. Laboratoriumi felszerelés.

Laboratoriumi műszereink három helyiséget foglalnak el. Alábbi felsorolásunkban nem említjük azokat a műszereket, melyek minden kísérleti-lélektani vizsgálatnál nélkülözhetetlen, elemi segédeszközök (stopper-óra, kymografion, Melzel-féle metronom, jelzőóra, motor, taszterek, fényképezőgép, Hipp-féle kronoszkóp, metronomok, regisztráló készülékek stb.), csupán a nagyobb s önálló jelentőségű műszerek ismertetésére térünk ki. *Csoportosításuk* azért nehéz, mert, mint köztudomású, a műszerek célja és elnevezése nem mindig egyes elemi vagy egyszerűbb „képessegek” vagy „alkalmasságok” vizsgálására utal, hanem egy-egy készülék igen gyakran összetett, komplex képességeket és viselkedés-reakciókat is alkalmas vizsgálni és számos vitára adhat alkalmat (kell is adnia) az elért teszt-eredmény. A tesztek ugyanis akkor érik el értékük legnagyobb fokát, ha „monoszimptomatikusak”, azaz egyjelentésűek arra a pszichikus sajátságra nézve, melynek próbái. Gyakorlati szempontból legalkalmasabbnak látszik az egyes műszereket azzal az elnevezéssel használni, melyeket szerkesztőjük nekik adott, természetesen mindenkor fenntartva az elméleti lélektan bíráló jogait is a kérdéses pszichikus jelenségekre nézve, továbbá teret engedve a gyakorlati (kísérleti) lélektan utánpótlásainak s az ebből eredő esetleges korrektívumoknak is. Elnevezések s általában eljárások szempontjából főleg *Giese* művei érdemelnek figyelmet (Handbuch der Arbeitswissenschaft; IV. kötet: Hbuch psychotechnischer Eignungsprüfungen. 2. kiad. Halle. 1925),

továbbá: *Moede*: Lehrbuch der Psychotechnik (I. Berlin. 1930).

Intézetünk műszerfelszerelésének jelen állása a következő:

Antropometriai (Martin és Bertillon-féle) eszközök, Krönlein-f. fejmérő (cephalometer), erőmérő, (Collin, Andrew, Moede-féle dynamometerek)

karerőmérő

kronoszkóp (Hipp)

tachistoszkóp (Necsajeff)

tapintóérzékenység-vizsgáló (Schulze)

esztéziométer (Spearman)

kétkézvizsgáló (Blumenfeld)

reakcióvizsgáló (Moede)

Bourdonkészülék (Piorkowski)

figyelemvizsgáló (Piorkowski)

tükörpróba (Giese)

dróthajlítás (Schulze)

gyöngyűzés (Schulze)

rendezőlap (Schulte)

tremometer (Baumgarten)

peritremometer (Giese)

kocka (Yerkes)

fasüveg

szortírozó szekrények (Blumenfeld, Giese)

sebességmérő (Moede)

grafodin (Románné G. K.)

csigatábla

munkaszekrény (Moede)

műszer érdeklődési irány vizsgálatára (Spontankiappen-apparat, Giese)

monotonia-vizsgáló (Giese)

reakciós tábla (Giese)

csengőpróba (Giese)

kézügyesség-vizsgáló (Mann)

Binet-Giese intelligencia vizsgálat kellékei

térbeli tájékozódás vizsgálatára számlap (Schulte)

műszerek technikai képességek vizsgálatához (montage),

kézügyességvizsgálat Mann szerint, Giese és Moede-féle munkaszekrényke, feladvány tábla)

figyelemvizsgáló (Schulte)

fonalpróba-táblák (2)

Moede-kalitka

automatizációs-készülék (Piorkowski)

vándorjelzőkészülék (Várkonyi-féle átalakítással)

sebességmérő (Moede)

szuggesztíometer (Várkonyi)

sorozatos cselekvés próbája (Giese).

---

## II. Munkálatok.

### 1. Módszer.

Egy magyar neveléslélektani intézet kutató és adatgyűjtő céljait megvilágítja *Dr. Baranyai Erzsébet: „A neveléslélektani kutatás magyar feladatai a tanítás lélektana körében. Szeged. 1931.”* c. munkája, mely a kutatások célkitűzéséül a magyar gyermek személyiségrajzát adja és a lélektani adatok pedagógiai alkalmazásainak lehetőségeit is feltünteti. Az intézet munkássága általános érdekű problémák mellett a szegedi és szegedvidéki gyermekek és ifjak pszichikai sajátosságainak kutatását tűzte ki feladatul; oly számú statisztikai adat összegyűjtése a cél, hogy egy-egy „mérőléc” felállítása is lehetővé váljék a vizsgált képességek területein. Ily szempontból legjelentősebb gyűjteményünk a gyermekrajzok („Fú a szél”) kb. 1000 adatát tartalmazza (6—18 évesek), egy más, hasonlóan kb. 1000 adatot tartalmazó gyűjtemény vonatkozik a pályaválasztásokra (10—20 évesek). A figyelem tesztjei közül a Nagy László-féle összeadási módszer tesztjei (kb. 1000 adat, egy héten keresztül, mindennapos vizsgálat ugyanazon személyekkel), a Bourdon-teszt, az *Ebbinghaus*-féle szövegkiegészítés (Lückentest), az esemény-émlékezet, alak-, szóémlékezet (kettes és hármas szó-csoport), a szorosabb értelmű „intelligencia”-vizsgálatok tesztjei („Főfogalom”; több mint 800 adat). Ezeken kívül végeztünk speciális vizsgálatokat is: Dr. Boda István saját módszerével az értelmiség és képzelet, valamint az emlékezés területei, e sorok írója a szuggesztió és az erkölcsi érzület jelenségeit, s a Poppelreuter-féle „pszichokritikai” módszer eljárásait tette vizsgálat tárgyává. (A szuggesztió vizsgálatára Webb eszméje alapján egy műszert szerkesztett, mely „szuggesztió-meternek” volna nevezhető). Ezek eredményeit egy későbbi közlemény számára tartottuk fenn.

A fentebbi munkálatok módszere a „teszt (próba)-módszer“, e szó tágabb értelmében, mely a rendszerezett megfigyelést is magában foglalja. Egy lélektani intézet azonban csak akkor végezhet eredményes munkát, ha tesztjeit többféle bírálatnak veti alá („tester les tests“, — *Calparède*) és másrészt kiegészíti őket a megfigyelés alkalmazásával. Tesztmódszer és megfigyelés együtt adja a *teljes módszeres* eljárást. — A bírálat főképen azon „képesség“ (lelki kvalitás, érzék, készség, tehetség stb.) megállapítása körül forog, melyet az illető teszt vizsgálni: diagnosztizálni és prognosztizálni van hivatva. E tekintetben a lélektani kutatásnak azokat az elvi szempontokat kell szem előtt tartania, melyek *Boda*: „A következtető képesség stb.“ c. művében<sup>1</sup> és *Baumgarten Fr.* „Die Testmethode“ c. tanulmányában foglaltatnak. A tesztek: „*pszichikus szimptomák*“ és értékük attól függ, vajjon egyértelműleg, kizárólag és bizonyossággal fel tudják-e deríteni valamely jól körülírt lélektani képesség meglétét és fokát (azaz: ha „monoszimptomatikusak“ és nem „poliszimptomatikusak“). Az eszményien jó teszt egy meghatározott képességet önmagában tár fel, mintegy lehántva róla mindazt, ami nem tartozik annak lényegéhez, pl. az „értelmességet“ leleplezi a figyelem, beállítottság, emlékezés, tanultság, hagyomány, előítéletek, szuggesztiók, szokások, környezet, fáradtság, hangulatok, érzelmek, vérmérséklet, jellem stb., stb. tényezőitől mentesen, jóllehet ez utóbbiak, a vizsgált személyek összteljesítményeibe mindenkor belejátszanak. Fontos a jelen és jövő lélektani felfogás kellő kialakulása érdekében, hogy elfogadjuk a „teljesítménytesztek“ és „képességtesztek“ között való alapvető különbségtételt; a lélektani kritika csak akkor teljesíti feladatát, ha ezt a megkülönböztetést az egész vonalon megvalósítja. A teljesítmény-tesztek gyakorlati értéke vitathatatlan; természetesen ezt a gyakorlati értékelést is jól kell differenciálni tudni. Más a gyakorlati értéke némelyik tesztmódszernek, ha a vizsgált csoportnak *átlagára* vonatkoztatjuk, (itt t. i. megbízható) és ismét más, ha a csoport egyik kiragadott személyére (itt t. i. már tévedés le-

<sup>1</sup> Kl. a Magy. Psychol. Szemle 1931. 1—2. számából.

<sup>2</sup> Hbuch der biol. Arbeitsmethoden. Hg. von Abderhalden, (Abt. C/II. 1057—1103 II.) L. még *Somogyi J.*: A tehetség megállapításának problémája. Magy. Pedagógia 1933. 158—171. II.

hetséges a tesztteredmény értékelésében); más a kiválasztási tesztek gyakorlati értéke és ismét más a személyiségdiagnózis; más a gyakorlati értéke a diagnózisnak és más a prognózisnak stb. — A nehézségek természetesen a fentebbi óvatossággal még nem tekinthetők legyőzötteknek. Maga a pszichológiai „képesség“ fogalma is pontosabb körülírásra szorul. Az általános „intelligencia-vizsgálatok“ elnevezését helyettesítenünk kell a különböző képességek és a tehetség vizsgálatával; az az „integrális intelligencia“, melyről *Claparède* szól, vagy *Spearman* elméleti fejtegetései mutatják (G-faktor), hogy a kérdés mily vitatott: „az intelligencia-vizsgálatok mélyén egy *túlontúl általános és differenciálatlanul globális*, bizonyos fokig kényszerűen is titokzatos intelligencia-fogalmat találunk, amelynek pontos és egyértelmű definíciója eddigelé nem sikerült.“<sup>3</sup> A „képességek“ és a „tehetség“ fogalmának és elnevezéseinek is szükséges volna egyértelmű és egyöntetű jelentést biztosítani terminológiánkban. A külön vett elemi *képességek* a gyakorlati lélektanban aligha különböztethetők meg jobban, mint tárgyaikkal, melyekre irányulnak (pl. a látás-élesség, felfogás, megjegyzés, stb. képességei). A *tehetség* az általános teljesítőképeség és különleges sajátos egyes képességek egyéni oly szerveződése, mely magasabbrendű és értékes teljesítményre vezet. Az alkalmasság (s a reá vonatkozó vizsgálatok) valamely teljesítmény-sikernek és egy meghatározott pályának vagy tevékenységi körnek összeillőségét fejezik ki. Elsőrangú érdek volna elhagyni a homályos és általánosságban maradó, a tudományunk megindulásához jó alapot adó, de most már elégtelennek mutakozó képesség-, alkalmasság-, intelligencia-fogalmakat s áttérni ezek pontosabb meghatározására. Ilyennel Boda István szolgál a szorosabb értelemben vett „értelmiségre“ nézve s ez volt alapja vizsgálati eljárásainknak. Egyéb fogalmak tisztulása is várható a megkezdett irányban. De fontos az egyes elfogadott és hagyományos tesztek immanens bírálata is. Legyen adva pl. az Ebbinghaus-féle szövegkiegészítés tesztje: ha változtatás nélkül alkalmazzuk is, és elfogadjuk, hogy valóban arra szolgál, amire szerzője szánta (t. i. a „kombinációs-képesség“ megállapításá-

<sup>3</sup> Boda, i. m. 5. l.



ra), további kérdés gyanánt felmerül az a probléma, vajjon a *teszt szerkezete* alkalmas-e ennek a (feltételezett) képességnek vizsgálatára, vagy sem. A behatóbb vizsgálat ily kérdésekben is vezethet új eredményekre és a teszteknek u. n. „*standardizálására*“. A megfigyelésnek standardizálására kiváló példát nyújt *Fr. Baumgarten* (Die Testmethode 1087 k. II.) megfigyelési lapja.

A teszt módszerrel szemben elfoglalandó kritikai álláspontunknak figyelembe kell vennie azokat a nehézségeket és kifogásokat is, melyeket részint bizonyos, a gyakorlattól távol álló katedrabölcseiség sugalmazhat, részint a dolgok mélyére eléggé nem ható laikus vélekedés. Előre kell bocsájtanunk, hogy a teszt módszernek vannak elvakult hívei és vannak tudatlan bírálói, kik egyaránt távol állanak az igazságtól s a tesztek helyes értékelésétől: legtöbbször azért, mert nem ismerik *gyakorlatból* a teszt módszert s annak valóságmérő erejét. A teszt módszerrel szemben csak az a kritika jogosult, mely a *gyakorlatból* ismeri e pszichikus mesterfogásokat; azért az alábbiakban csak néhány olyan kritikai megjegyzésre teszünk észrevételt, melynek nem egyedül a dilettantizmus a forrása. — A tesztek „mesterségesen előállított pszichikus szimptómák“ lévén, érthető, hogy a kritika kérdései lényegükben arra irányultak mindig: van-e és mekkora valamely tesztnek szimptomatikus értéke? További szétválasztással: mekkora diagnosztikus és prognosztikus értékük? A tesztek értékelésében az irodalom a legszeleesebb skálát mutatja a tesztek értéktelenségének (ellenmondásainak), felületes és csak elemi tulajdonságokat mérő erejét feltételező állásfoglalásoktól a mérsékelt (és helyes) állásponton keresztül egészen a tesztekbe s ezeknek tárgyi (számokon nyugvó) értékébe helyezett vak bizalomig. A tesztek gyakorlaton nyugvó kritikájának főbb pontjai a következők: 1. A tesztek nem mérik és nem leplezik le az egyénben azt, ami benne sokszor a legértékesebb: a *spontaneitást*, a feladatait s ezek megoldásait önként kereső szabad „intelligenciát“, hanem csak a *reaktív* teljesítményben megnyilvánuló képességeket; ugyanis tesztmegoldások mesterséges reakciókat kiváltó próbák, kérdések, melyekre választ várunk, nem szabad és független megnyilvánulások. Úgyszintén nem adnak a tesztvizsgálatok megbízható képet a személyiség erkölcsi, karakterológiai saját-

tosságairól sem. Inkább csak az érzéki, szenzomotoros és értelmi teljesítményekről nyerünk a tesztekkel értesülést, de itt csak a „pszichográfiai minimumról“. — 2. Minden számszerűségük s quantitativ jellegük ellenére is a tesztek nem érhetik el soha a fizikai kísérletek és folyamatok *exaktságát*. A tesztek ugyanis feladatmegoldások; e megoldásokban azonban számos pszichikus (és nem-pszichikus) tényezőn kívül nagy szerepet játszik a vizsgált személy szubjektív „munkaakarata“, mellyel szabadon rendelkezik. Különösen felnőtteknél nagyon széles a vizsgálatba beleadott erőfeszítés, komolyság, teljesítményakarat, az érdekeltség, a verseny szelleme vagy ezek hiánya és a stimulálás skálája, melyek lényegesen megmászhatják a vizsgálat eredményét. Különösen bizonytalanmá teszik a *prognózist*: a tesztvizsgálat eredménye még nem biztosítja a gyakorlati életben megvalósulandó munkateljesítményt. Azonkívül: a tesztek nem lehetnek kellő *objektív exaktságúak* azért sem, mert nagyban függenek a tesztek alkalmazóinak (a vizsgálatvezetőnek) személyi adottságaitól is. — 3. A teszteknek csak abban az esetben tulajdoníthatunk diagnosztikus értéket, ha a vizsgált személy *állandó maximális teljesítményét* mutatják. Erre azonban a tesztek nem alkalmasak, mert soha két azonos teljesítmény a pszichikus életben nem fordulhat elő, egyrészt u. is az emlékezés és gyakorlás lelki folyamatai befolyásolják az egymásra következő teljesítményeket, — másrészt „állandóságot“ inkább csak az érzéki és motoros tulajdonságok mutatnak, míg a felsőbbrendű, azaz szellemi képességek alig. — 4. Mivel a tesztek u. n. „teljesítménytesztek“, a teljesítményekbe azonban a vizsgált képesség mellett más (konstitúciós, konstellációs, testi-lelki) tényezők is belejátszanak, azért a szokásos próbáknak nincs „*monoszimptomatikus*“, hanem csak „*poliszimptomikus*“ értékük, vagyis: a tesztmegoldások nem egyetlen „tiszta“ képességet hoznak működésbe, hanem a képességek egész kötegét. Ennek folytán nem tudjuk megjelölni pontosan az alapul vett (vizsgált) képesség igazi szerepét a megoldásban, — sőt sokszor azt sem tudjuk, hogy a megoldás (vagy a hiba) mely úton jött létre. — 5. A tesztek gyakran csak a „*laboratoriumi embert*“ vizsgálják: ez pedig absztrakció. A laboratóriumi ember tevékenységéről az élőember gyakorlati tevékenységére nem lehet következtetést vonni. Ha pedig a

tesztek valódi, az élettevékenységhez közelálló „munkapróbák“, akkor viszont megoldásuk inkább csak a vizsgálatot megelőző *gyakorlatot*, kialakult szokásokat leplezi le, nem magát a vizsgálandó képességet. — 6. A tesztek helyett hasznosabb eljárás visszatérni a *megfigyelés* módszeréhez, mely a régebbi pszichiatriai személyiségvizsgálatnak mindenkor legtermékenyebb s legmegbízhatóbb módszere volt.

Ezekkel az ellenvetésekkel szemben a teszt módszer védelmében a következő észrevételek kínálkoznak: 1. A teszt módszer, kezdetleges alakban az emberiség ősrégi gyakorlatán alapul, mint ezt akár a népmesék és egyéb mesék hőseinek, akár a gyakorlati életnek mindennapos próbatételeiből látjuk; a tanár, a kereskedő, az államférfi stb. mindnyájan egy bizonyos „teszt módszerrel“ élnek, melyet legtöbbször tudományosan nem elemeznek, de amely egyedüli útbaigazítással szolgál nekik az emberekkel szemben való állásfoglalásban, velük való bánásmódban. A differenciálatlan emberismerést a tudomány kritikailag igazolható *tesztekké* törekszik emelni azzal, hogy tisztázza szimptomatikus értéküket és megkülönbözteti a *teljesítmények* értékelésétől az alapul vett *képességek* értékelését. Sok félreértés azon alapszik, hogy a kritikusok egynémelyike elmulasztja ezt az alapvető megkülönböztetést. A teszt szimptomatoma-értékének kérdése természetesen a képességek megállapítására vonatkozik; viszont a teljesítmények kérdése a teszt gyakorlati értékével van elsősorban összefüggésben. A tesztek, bármennyire kritizálhatók is, mindenesetre jobbak, mint minden hasonló eljárás hiánya. A *tudományos* emberismeretnek sincs más módszere, mint a teszt-módszer és a megfigyelés. És ezeknél is nem az eredmények egyszerű regisztrálása (összeadása, középértéke) a fontos, hanem ezeknek az összemélyiségre való vonatkoztatása, az élet egészébe való behelyezése. Az emberismerő módszerek „exaktsága“ egészen más értelmű tehát, mint pl. a fizikai mérés módszerek exaktsága. — 2. A tesztek *nélkülözhetetlensége* mellett feltűnik *gyakorlati értékességük*: az üzemekben, a gyakorlati életben, hol a képesség egyedüli értékmérője a belőle fakadó siker, az idevonatkozó irodalom tanúsága szerint a lélektani tesztek diagnózisai, sőt prognózisai is az esetek  $\frac{3}{4}$  részében beváltak. Ez a megállapítás, természetesen, elsősorban azokra a teljesítmény-tesztekre vonat-

kozik, melyek valamely foglalkozásra, hivatásra pályázók tömegéből az alkalmasakat vannak hivatva kiválasztani; az üzemek megelégedése a pszichológusok kiválasztásával: döntő szó az idevonatkozó tesztek értékéről. Az ilyen kiválasztó tesztek még akkor is értékesek, ha csupán egy vagy néhány képesség vizsgálatára terjednek ki (szemben az egész személyiség diagnózisának tesztjeivel: ez utóbbi szempontból hiányosak), — továbbá helyesek lehetnek akkor is, ha nem tudunk a vizsgált személyek között pontos rangsort felállítani, (hiszen számokkal mérni csak a teljesítményeket lehet, de nem lehet magukat a vizsgált egyéneket), — akkor is helyesek lehetnek tesztjeink, ha prognózis szempontjából csalódást okoznak (ilyen esetben ugyanis a sikerben oly tényezők játszanak közre, melyeket a tesztek nem vizsgáltak, vagy nem vizsgálhattak); — végül helyesek lehetnek a tesztek, ha azon a téves előfeltevésen alapultak, hogy valamely hivatásra „fontos” képességet vizsgáltunk, míg a gyakorlatban ez nem volt fontos; a vizsgálat eredménye ez esetben is megfelel a valóságnak. Ennek a megfelelésnek oka abban van, hogy az egyes különböző teljesítmények szoros összefüggésben (korrelációban) vannak az egyén általános, középponti teljesítmény-tényezőjével,<sup>4</sup> általános „intelligencia”-szintjével, sőt ez utóbbi rendszerint együtt jár a jó (viselkedésbeli) erkölcsi jellemi sajátosságokkal is. — Jóllehet a viszony az egyes képességek és középponti általános teljesítménybeli magasrendűség között még tisztázatlan, annyit máris megállapíthatunk, hogy korrelációjuk általában pozitív és nagyfokú, aminek oka valószínűen az, hogy a durván diszharmóniás személyiségtípusok és képességtípusok aránylag ritkák. Így tételünk azt is kifejezi, hogy a kiválasztási tesztek is, — pedig lényegükénél fogva csak egyes képességekre terjednek ki, — mégis közvetve az általános magasrendűséget vizsgálják s a jó vagy rossz teszt-eredményt a *gyakorlatban* biztosítják. Természetesen az is bennefoglalatik a fentebbiekben, hogy viszont annál nagyobb lesz a kiválasztó teszt eredményes-

<sup>4</sup> „Az egyén munkateljesítménye nemcsak egyes *külön* képességekre való és mintegy elkülönítve megállapítható készségektől, hanem bizonyos *centrálisabb* egyéni tényezőtől is függ”. *Boda*: Az eszmélések organizálódása. Bp. 1929. 39. l. és *Poppelreuter*: Richtlinien der prakt.-psychol. Begutachtung. Leipzig 1923. 22. l.

sége és elméleti értéke, minél inkább van kapcsolatban a mindenoldalú személyiségvizsgálattal. — 3. Mélyebben fekvő nehézsége a teszt módszernek az előbbi pontban említett *diagnosztikus* értékénél a *szimptomatikus* érték kérdése.<sup>5</sup> Hogy e kérdésben világosan láthassunk, hangsúlyozni kell a *teljesítmény*-tesztek és a „*tiszta*“ *képességvizsgáló* tesztek különbözőségét szemben a tudást vagyis Claparède szerint: a „szellemi bebűtorozottságot“, gyakorlottságot vizsgáló próbákkal egyrészt, a *monoszimptomás* és *poliszimptomás* jellegű tesztek különbségét másrészt. Minden tesztmegoldás az *egész* személyiség reakciója, válasza lévén valamely feltett kérdésre, ingerszituációra, világos, hogy a válaszban nem egyetlen képesség tiszta és elszigetelt működésének eredményét kell megpillantanunk, hanem a képességek és testi-lelki tényezők egész csoportja vesz részt előállításában. Eleve arra az álláspontra kell tehát helyezkednünk a tesztek *tudományos* értékelésében, hogy a teljesítmények — s ezekből *következtetünk* vissza a lelki tényezőkre, — általában sokértelműnek. Azért a tesztek durva eredményeinél nem szabad megállapodnunk, hanem tovább kell vizsgálnunk: mely úton jöttek létre. Itt többféle eljárás biztosíthatja teszt módszerünknek elméleti kifogástalanságát: vagy u. n. „*kontrollteszteket*“ állítunk párhuzamba eredeti vizsgáló eljárásainkkal,<sup>6</sup> vagy *kiegészítő* teszteket alkalmazunk, vagy végül (mindig) *többféle* tesztet alkalmazunk főleg annak az általános „intelligencia“-tényezőnek felderítésére, mellyel az egyes képességek korrelációban vannak. Ez az utóbbi eljárás gyakorlatilag megnyugtató eredményre vezet, ámde elméleti szempontból még mindig nem vezet kielégítő eredményre. Az első két lehetőség azonban már több elméleti biztosítékot nyújt: az ellenőrző és kiegészítő tesztek megmutatják, hogy az alapul vett képességen kívül mily más képességek, erők, tevékenységek stb. játszanak bele a teljesítménybe, mint végeredménybe s így jut-

<sup>5</sup> Már W. Stern is hangsúlyozza a tesztek szimploma-értékének nagy fontosságát (Diff. Psychol. 1911. 106. l.): A jó teszt kellékei: magas és szélesterjedelmű szimptómaérték, rangsor-állítás lehetőségének biztosítása, könnyű és szélesterjedelmű alkalmazhatóság.

<sup>6</sup> v. ö. A. Rosenblum: „Kontrolltest“ als Prüfungsmethode der Test-homogenität. Z. ang. Ps. 40 (1931) 493 kk. II.

hatunk el a differenciálatlanul sokjelentésű tesztekől a differenciáltan sok jelentésű, vagy a szimptóma-részleteket a saját eredőjükre visszavonatkoztató (tehát ily értelemben monoszimptomatikus) tesztekhez. — Kérdésünknek jelen összefüggésében az u. n. *paralleltesztek* fontosak. A teszt módszer ellen felhozható nehézségek közé tartozik az a megjegyzés is, hogy u. a. képességnek több teszttel való párhuzamos vizsgálata bizonyos hibaforrást rejt magában. Pl. ha a figyelmet többféle teszttel vizsgáljuk összefüggő sorozatban, akkor az első teszt megoldása (vagy ennek kísérlete) megkönnyíti a második, ez a harmadik, stb. tesztnek megoldását; sőt általában *bármely* képesség vizsgálat közben történő gyakorlása megkönnyítheti *bármely* más képesség, vagy a központi egyetemes teljesítőképesség működését s viszont; így a teszt módszer voltaképen önmagát téveszti meg, mikor ez eredményeket regisztrálja. Ez a probléma két szempontból vizsgálandó. Az egyik az u. n. „transzfer“ kérdése: az amerikai pszichológusok vetették fel azt a kérdést, vajon *egy* képesség gyakorlása hat-e és mennyiben egy másik (vele rokon vagy tőle független) képességre és az általános teljesítőképességre (Thorndike és Woodworth). A másik, ugyancsak a fentebbi nehézségben benne foglalt kérdés: vajon mekkora a tesztek begyakorló értéke s ez utóbbi mennyiben teszi megbízhatatlanná a párhuzamos tesztmegoldások eredményét. A transzfer-vizsgálatokból kiderült, hogy az *egyik* fajta képesség gyakorlása nem, vagy csupán csekély fokban emeli az általános teljesítőképességet vagy egy más képesség teljesítő erejét. Ami pedig a párhuzamos tesztek gyakorlási velejáróját illeti: elsősorban ki kellene deríteni, hogy mily fokú ez a gyakorlással elért haladás az egyik tesztől a másikig; amíg ez pontosan kiderítve nincs, addig a fentebbi nehézség csak azt a teoretikus tételt ismétli és alkalmazza, hogy a lelki életben minden újabb tapasztalás, — különösen a hasonló irányúak — összetartoznak és a tudatban szerveződnek: nincs tapasztalás valamiféle tanulás és gyakorlás nélkül. De ez a tétel nemcsak a párhuzamos tesztekre alkalmazható: a lelki életnek különösen Bergsonra támaszkodó (dinamikus-fejlődési-spiritualisztikus) felfogása pedig arra tanít, hogy *semmiféle* mozzanat kétszer azonos formában

nem fordul elő a lelki élet folyamán.<sup>7</sup> De még a lelki élet „teremtő kifejlődését” hirdetve sem zárkozhatunk el a lelki élet megismétlődéseinek, bizonyos oly törvényszerűségeinek magyarázata elől, mely a gyakorlásnak hatásait megérteti. Ily hatásokat azonban elsősorban a tapasztalati lélektan vizsgál s van hivatva törvényeiket megállapítani. És feltételezhetjük, hogy még a párhuzamos tesztek begyakorló erejét sem fogja a tapasztalás oly nagynak találni, hogy emiatt lemondjon e teszteknek gyakorlati hasznáról. — 4. A teszt módszer „exaktságán” nem szabad e vizsgálatok eredményeinek a pusztán csak *számszerű* értékelését, illetve csak ebben megnyilvánuló exaktségát érteni. „Psychologica psychologica”: ez az elv mindenütt érvényesítendő, ahol lélektani vizsgálódásról és értelmezésről van szó. A képesség- és alkalmasság-vizsgálatok pedig legalább részben lélektani természetűek: azért mondjuk, hogy legalább „részben” ilyenek, mert a *célt* itt nem a lélektan tűzi ki, hanem valamilyen gyakorlati (érték-) követelmény, amint ez világos pl. a pályaválasztás kérdésénél. A pályaválasztás célját a társadalom tűzi ki. De az *eszközöket* már a gyakorlati lélektan, a pszichotechnika szolgáltatja e cél eléréséhez, tehát e tekintetben mellőzhetetlenek lesznek a lélektani módszerek s ezek önelvű követelményei. A pszichológiai szabatosság más természetű, mint pl. a fizikai kísérletek és eredmények szabatossága: épen *lélektani* exaktság. Ez utóbbinál pedig figyelembe veendő, hogy egyrészt sohasem lehet *személyiségeket* számokkal pontosan jellemezni (hanem csak a teljesítményeket); a pszichológiának pedig minden módszere mindenkor kötve marad a személyiségtudományi jelleghez. Ha pl. 50 vizsgált *személy* pontos, matematikai rangsorát megállapítjuk, akkor tudnunk kell, hogy e rangsor alap-

<sup>7</sup> Aki a lelki életnek pillanatról-pillanatra gazdagodó kifejlődését veszi alapul, vagy mérsékeltebben: az emlékezés, megszokás és egyéb sajátlagos lelki tényezők hatása miatt vallja, hogy „ugyanaz az állapot sohasem térhet vissza” (Somogyi, M. Pedagógia, i. h. 164. l.), az kénytelen következetesen kiterjeszteni ezt az elvet még az érzékekre is: az érzet-qualitások sem jelentkezhetnek „azonos módon” (ugyanazon ingerekre). És honnan tudnók megállapítani az ingerek azonosságát? Egy végletes és következetes spiritualizmusban a természet tudományos módszernek nincs helye. Annál kevésbé lehetne helye, mert hiszen Bergson szerint a lelki dolgok bármint „mérése” már nem a tiszta lelki energiára, hanem az elanyagiasodottra vonatkoznék csupán.

jában téves gondolaton alapszik; s a pályaválasztás helyes indikációjának is mindig az egész személyiség értelmezésén kell alapulnia. Az értelmezés általában a lélektani módszer lényeges jegyül tekintendő. Az „exaktság“ kívánalma tehát, ha az a fizikaival egyértelmű követelés gyanánt merül fel a teszt-módszerrel szemben, csak a lélektani szempontnak elégtelen és hiányos érvényesítésén alapulhat. — 5. Ha azt az ellenvetést halljuk a teszt-módszer ellen, hogy nem vezet el a személyiségek végső (karakterológiai) magvához, akkor kétféle megfontolással élhetünk. Az első rámutat arra, hogy általában különbséget kell tennünk oly módszerek között, melyek ezt feladatuknak tekintik s azok között, melyek e feladattól lényegüknél fogva távol állanak. A pályaválasztás, alkalmasság, a szelekció stb. tesztjei, — amennyiben őket *alélektan* szolgáltatja, — nem ambicionálják az egyéniség végső (lélektani) lényegének megragadását, hanem csak a teljesítmény, vagy képességek alapján történő diagnózist és prognózist. Az egyes teszt-módszereknek diagnózis- és prognózis-értéke is esetenként más és más lehet; más a tömegesen végzett teszteké és más az egyénenkinti eljárással elért eredményeké stb. s a prognózis értéke attól is függ, hogy számbavehettük-e az akarat spontaneitását a komoly „vizsgálati akarattal“ szemben? A spontaneitás ki nem számítható s működése a teszteredményből nem látható előre. Vannak azonban itt is esetek, mikor a kérdés kibővül, vagy más síkra helyeződik át: mikor a gazdasági elhelyezkedés kérdése *életkérdéssé* fokozódik és mélyül. Ilyenkor természetesen már nem elegendők a kísérlet eszközei, mert a kérdés immár karakterológiaivá, vagyis életfontosságúvá vált; — néha egyenesen a gazdasági elhelyezkedés problémája súlyosodik életproblémává. Ilyenkor azt a kérdést tehetjük fel: vajjon a társadalom, az „élet“ egészébe optimálisan beleilleszkezhettek-e a vizsgált személyiség az általunk javasolt pályával? Életfeltételeinek, életritmusának, munkatípusának, élmény- és cselekvésszerűségeinek, egyszerűen: személyisége, jelleme és vérmérséklete együttes szerkezetének megfelelt-e az illető tevékenységi kör, vagy sem. Ilyen esetekben egymagában az a teszt-módszer, mely nem vizsgált egyebet, mint az illetőnek egyes képességeit, alkalmasságát (és legjobb esetben centrális teljesítő képességét), nem vállalkozhat véle-



ményadásra. — Még súlyosabb a helyzet, ha egyenesen személyiségvizsgálatról van szó, vagyis azon feladat előtt áll a pszichológus, hogy egy egyéniség végső szerkezetéről, átörökölt és szerzett alaptulajdonságairól, jelleméről kell a lélektan eszközeivel képet adnia. Az egyéniség ily végső magváig csak jellemtani vizsgálattal, s az úgynevezett „totális eljárással“ lehet előnyomulni. Mind a két esetben megvan a szerepük a szoros értelemben vett teszteknek is; a jellempróbák<sup>8</sup> terén most történő erőfeszítések ezt a legnehezebb területet is törekszenek meghódítani. Ha a jelen pillanatban még nem számolhatunk is be a jellempróbáknak egy oly sorozatáról, mely a gyakorlati élet és az elmélet kettős kritikáját már kiállotta volna, a remény megvan reá, hogy a lélekbúvárok fáradozásai eredményre fognak e téren is vezetni. Csak természetes, ha kiemeljük, hogy a másik uralkodó pszihotechnikai módszerre, a megfigyelésre a karakterológia területén mindenkor nagyobb és döntő szerep vár. — Egy másik még kialakulatlan, de értékes eljárás is hatalmunkban van azonban: ez a *totális eljárás*.<sup>9</sup> Ez az eljárás egyenesen az egész személyiség egyedi strukturájának és mélységi rétegeinek végső lélektani megismeréséhez akar elvezetni („strukturelle Ganzheitserfassung durch Vollanalyse“). Már Poppelreuternél<sup>10</sup> is találunk egy skálát a különböző vizsgálatoknak mélységbe nyúló erejéről, ámbár csupán a munkateljesítmény szempontjából. Az „optimális eljárás“ egyesíti magában a teljesítmények mérésének, továbbá a személyiségre vonatkozó összes „leletek“ és „munkapróbák“ egyetemes (ahol lehet szimptomás) kiaknázását, szabad és sajátos vizsgálatok hozzáfűzését, a beszélgető és megfigyelő módszer egyesítését a teszteljárásokkal, a lélektani anamnézissel, a szülők és tanítók kikérdezésével, és a gyakorlási (tanulási) időnek az eredménybe való beleszámításával. Poppelreuternél már lát-szanak a totális eljárás körvonalai: vagyis az egész személyiség egységes lelki organizmusát, lényeges vonásaiban s mély-

<sup>8</sup> Downey: The will and temperament testing. London. 1924.

<sup>9</sup> H. Bogen: Zur Methodik des Totalverfahrens, Festschr. W. Stern, Leipzig. 1931. 15—32 II.

<sup>10</sup> Richtlinien 162—3. I. és Boda: Z. Frage e. rein psychol. Typenlehre (Ber. üb. d. XIII. Kongr. d. Deutsch. Gesellsch. für Psych. Leipzig 1933. okt. — 1934 : 114—117.)

ségében megragadni kívánó módszer szempontjai. Baumgarten megfigyelő lapja is a személyiségnek sok- (lehetőleg: minden-) oldalú ismeretére törekszik, valamint *Allport* személyiségtesztje is.<sup>11</sup> Természetes azonban, hogy egy ily „totalitásos vizsgálatnak” értéke attól függ, mily lélektani elmélet teszi alapját, azaz, *mily lélektani mozzanatok* összesége (egységes szerkezete) nyugszik a „questionnaire” mélyén.<sup>12</sup> A személyiségmérésnek oly egységes rendszerezést kell alapul vetnünk, mely lényeges lélektani tevékenységeket, rétegeket s élményeket ölel fel s amely másrészt a felszínes és esetleges megnyilvánulásokban is kiaknázza a bennük rejlő diagnosztikai és szimptómaértéket. Ha egész személyiség vizsgálatáról van szó, akkor elengedhetetlenül szükséges, hogy átfogó képünk legyen a személyiség szerkezetéről és mélységi dimenziójáról. A személyiség (egyén) az összes pszichés jellegzetességeknek egy középpont (az „én mélye”) körül strukturálódott, konstitúciós alapú, és különböző mélységi rétegeket mutató egységes egésze, melynek megismerése véget három csoportba osztjuk a pszichés jellegzetességeket: tisztán személyiekre (pl. képességek, beállítódások), a jellemre és vérmérsékletre. Ha tehát az összszemélyiség végső lélektani megismerésére törekszünk, vizsgálatainknak e három csoport alapvető tendenciáira és a bennük megnyilvánuló lényeges tulajdonságokra kell kiterjeszkedniök, mind a háromnál a teszt- és megfigyelés módszereit kombinálva egymással. Hogy

<sup>11</sup> A systematic questionnaire for the study of Personality. Chicago 1925.

<sup>12</sup> Allport 167 kérdése 10 fejezetre oszlik: Fejlődéstörténet, — intelligencia és egyes képességek — érzelmi és testi aktivitás, — érdeklődés és becsvágy, — munkamód és szokások, — szabad idő felhasználása, — szociális és erkölcsi szempontok, — nemi és családi élet, — viszonya önmagához és a realitáshoz, — önérvényesítés és kompenzáció teszik a vizsgálat tárgyait. — *Lipmann* (Psychol. für Lehrer, 2. kiad. 1928. 190—200 l.) szerint az „individualitás” formáló alaperői: testalkat, testi fejlődés, — a testmozgás és kifejező mozgások, — vérmérséklet, — ennek megfelelő tevékenységnek, — hajlamok, — beleilleszkedés a környezetbe, — önértékelés, — iskolai és egyéb teljesítmények, — miliő stb. — Legmélyebbre hatol, bár szintén nem eléggé rendszeres magának *Bogernek* idetartozó áttekintése: életfejlődés, — játék- és munkaigények, — testi-lelki tipusosság, — átöröklés, — spontán tevékenység, — teljesítmény tesztek. — V. ö. *Weszely*: Pedagógia, Bp. 2. kiad. 51—56 ll. (karakterológia, tipusok, egyéni vonások) és *W. Stern*: „Személyiségtudományát”.

az egyes területek sajátos diagnosztikai (és prognózis-) módszertana mely részleteket foglal magában, arra e helyen nem terjeszkedünk ki, — célunk ugyanis inkább az, hogy megmutassuk: a teszt-módszer, helyesen értelmezve, még azokig a lélektani mélységekig is elhatolhat, melyekbe némely kritikus szerint e módszer mérőónja nem érhet le. Természetesen a „totális módszer“ gondolata az összes (még a bevált pszichonalitikus) módszereket törekszik egyesíteni. A jellemismerés és általában a lelki mozzanatok „kifejezéseinek“ módszeres tudományos megismerése és kiaknázása mily bonyolult feladat, megvilágítják *Schütz* és *Boda* karakterológiai tanulmányai. E nehézségek ellenére sem mondhatunk le a személyiségismerésnek erről a módjáról. De távol áll tőlünk az a feltevés, mintha a lelki életnek (vagy a pszichológia igazi tárgyának: az öszszemélyiségnek) tudományos megismerése *csak* a (kísérleti) teszt-módszerrel volna lehetséges. Ellenkezőleg: e módszer nem az egyedüli, nem a személyiség végső magváig előhatoló, nem minden személyi összetevőre kiterjedő módszer; hanem csak a (mesterséges) reakciókból, mint szimptómákból képességekre következő, tudományos (lélektani) eszközökkel dolgozó, de céljait (pl. alkalmasságok vizsgálata és pályaválasztási stb. tanácsadás) nem a tudományokból, hanem a gyakorlati életből merítő s ezeket szolgáló módszer, melynek gyakorlati értéke nem mindig azonos a tudományos-theoretikus bizonyossági értékkel. A „totális módszer“ viszont minden eszközt megragad a személyiség minél sokoldalúbb, de sokoldalúságában is egy-séges képének megragadására s e képben az egyes alkalmasságok („beágvazott“)<sup>13</sup> jellegének és értékének tudományos megismerésére vagy gyakorlati biztos értékelésére. — A személyi „teljes“-vizsgálat céljait szolgálhatja az alább következő vizsgálati vezérfonal:

I. *Konstitúció, testalkati típus, mozgásjelleg, testi kifejlődés* (esetleges abnormitások, betegségek).

II. *Lelki fejlődés*: Átöröklés, — környezeti hatások, család, iskola, társadalom, világismeretek, — alkalmazkodás, elhárító viselkedés, alkalmazás (törekvés a környezet átalakítására), — csekélyebb értékűségi érzés, — esetleges abnormitások.

<sup>13</sup> *Schütz*: Charakterologia és aristotelesi metaphysika. Bp. 1927. 34. kk. II.

III. *Karakterológiai és személyiségi típus*: alaptendenciák összhangja vagy diszharmóniája, — beállítottságok, egocentricitás, heterocentricitás, — indulatos vagy szenvedélyes típus — érdeklődés, munka- és játékigény, érdeklődésirányok, formális reakcióalapok.

#### IV. *Vérmérsékleti típus*.

V. *A tisztán személyiségi képességek és tehetségek*: értelmiség mélysége, lényegmegragadó és átfogó ereje, — egyes képességek (megfigyelés, figyelem, képzetek, emlékezés stb.)<sup>14</sup> — 6. A teszt módszer helyes értelmezéséhez arra is szükség van, hogy elismerjük mellette egy más fontos módszernek, a *megfigyelésnek* nagy értékét is, mely újabban történt *előtérbenyomulását*<sup>15</sup> az „objektív“ mérő módszerekkel szemben. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a gyakorlati lélektan első korszaka óta hogyan változott meg a pszichológusoknak felfogása a kísérlet, teszt, és a megfigyelés kölcsönös értékelésében: a kísérleti eljárásokba vetett azelőtti, szinte korlátlan bizalmat lassanként hogyan váltotta fel a megfigyelésnek mint diagnózis-módszernek nagyobbra becsülése. A pszichiatria fő kereső módszere voltaképpen valóban ez volt; csupán arra kell súlyt helyezni a jövőben, hogy kellő helyet biztosítsunk ennek ott, ahol jogosultsága nagy, másrészt, hogy a megfigyelést is „*standardizáljuk*“, bizonytalanságait kiküszöböljük, a teszt módszert vele hol kiegészítsük, hol pedig vele korrelációba hozzuk. Kétségtelen, hogy a megfigyelés számos oly képességre és személyi tulajdonságra vet világot, melyek a teszt módszer számára megközelíthetetlenek (a spontaneitás, a tudattalan személyiségi összetevők vizsgálata.) A megfigyelésnek nagy fontossága újra előtérbe állítja a rendszeres *megfigyelő (személyi) lapok* kérdését. Ily rendszeres megfigyelő lapot közöl *Baumgarten* idézett értekezése, mely bizonyos változtatásokkal a gyakorlat számára vezérfonalul legjobbnak kínálkozik, mert azt tartalmazza, aminek *minden* megfigyelés nélkülözhetetlen kiegészítő részét kell alkotnia, azonkívül alkalmas a munkamódon túl karakterológiai megfigyelések megtételére is. A

<sup>14</sup> V. ö. *Boda*: Temperamentum, Karakter, stb. Bp. 1930.

<sup>15</sup> Jól kiemeli ezt *Somogyi* idézett értekezése is (M. Pedag. 1933. 167 kk. II.). Észrevételeiben azonban nem jutott kellő hangsúlyozásához a megfigyelés „standardizálásában“ érvényre jutó tárgyi mérőkapacitás.

megfigyelésnek rendszeressé tétele és felismerő erejének biztosítása végett a következő fokozatok megtartása szükséges: *a)* valamely ténynek; *b)* minőségi és mennyiségi körülményeinek megállapítása; *c)* bizonyos értéktételek megejtése (pl. valakinek magatartása „szimpátikus“, „ügyes“ stb.); *d)* értelmezések (pl. mily hatással van a vizsgált [kísérlet] személyre a környezet, melyek spontán megnyilvánulásai stb.). Természetes, hogy e megfigyelést kísérő értéktételek, értelmezések, de még az alább következő megfigyelési szempontok is illethetők az „exaktság hiányának“ és a „szubjektivizmasnak“ vádjával. E vád teljesen sohasem lesz kiküszöbölhető, mert a képességek, lelki bensőségek megismerése mindig külső „jelekből“ történik; csak e külső jelek esetleges mérhetősége és objektívvá tétele (műszerek) esetében beszélhetünk az alanyi értékelések szűkebb körre szorításától. De mindig marad egy oly terület, hová a számok és mérések módszere nem hatolhat be (érzelmek, spontán, azaz benső mozzanatok), ahol *elvileg* ily „szubjektív“ ismerő eljárásokra marad utalva a pszichológus. Ennek értékét azonban részint a tapasztalás egyöntetősége, részint a tesztmódszerekkel való együttes számbavétel, részint magának a megfigyelés műveletének gyakorlása és rendszerezése biztosíthatja. Épen ezt a célt szolgálja az alább következő Baumgarten-féle (i. m. 1087 kk.).

### Megfigyelési lap.

#### I. Testi habitus:

1. *Növés:* magas, közepes, alacsony.
2. *Testalkat:* karcsú, tömzsi.
3. *Izomzat:* erőteljes, gyenge.
4. *Zsirképződés:* kövér, sovány.
5. *Külseje:* egészséges, beteges.
6. *Gondozottság:* tiszta, elhanyagolt.

#### *Arcjáték és gesztikuláció:*

1. *Élénkség:* élénk, tompa, üres.
2. *Gazdagság:* gazdag, szegényes.
3. *Sokféle:* különböző, monoton.
4. *Kedély:* vidám, komoly, közömbös, szomorú.

Egyéb feltünőségek (pl. nagyon hosszú, vagy nagyon rövid végtagok, rossz fogak, nyugtalanság).

## II. Személyes fellépés:

1. *Biztos fellépés*: öntudatos, szabad, elfogódott, félszeg, gátolt.
2. *Mozgásmód*: fürge, fickándozó, meggondolt, lassú.
3. *Közlékenység*: nyílt, beszédes, zárkózott, tartózkodó, szűkszavú.
4. *Viselkedés*: előzékeny, udvarias, szerény, erőszakos, nyílt, hangos.
5. *Környezet iránti érdeklődés*: kíváncsi, közömbös, apatikus.

## III. Viszonya a feladathoz:

### A) A magyarázatok fölfogása:

1. *Felvétel*: figyelmes, futólagos.
2. *Megértés*: helyes, kevésbé helyes.
3. *Gyorsaság*: gyors, lassú.
4. *Felfogás*: kritikus, közömbös.

### B) Hogyan kezd a feladat megoldásához:

1. *Résztvevése*: érdeklődő, készséges, játékos, ellenállást tanúsít, csökönyös, közömbös.
2. *Tempó*: flott, vontatott, lassú.
3. *Meggondoltság*: meggondolt, elsiető, gondolatnélküli.

## IV. Munkamód:

1. *Tempó*: gyors, hamarkodó (kapkodó), meggondolt, lassú.
2. *Ritmus*: egyenletes, ugrásszerű, egyenlőtlen, gyorsuló, akadozó.
3. *Figyelem*: összeszedett, szórakozott.
4. *Munkakedv*: buzgó, örömteljes, közömbös, lusta.
5. *Kitartás*: tartós, ingadozó.
6. *Szabatosság*: alapos, kellő, felületes.
7. *Ügyesség*: rátermett, ügyes, ügyetlen, balkezes, plump.
8. *Mozgások célszerűsége*: tárgyilagos, célszerűtlen és tárgyellenes.
9. *Viselkedése a felmerült nehézségekkel szemben*: segít magán, tanácstalan, mások segítségét keresi.

## V. A feladat megoldása :

1. *Helyesség*: helyes, helytelen.
2. *Pontosság*: pontos, pontatlan.
3. *Gondosság*: gondos, gondatlan.
4. *Tisztaság*: tiszta, nem tiszta.

## VI. Eljárás :

- |              |   |                                  |
|--------------|---|----------------------------------|
| a) anyaggal  | { | takarékos, pazarló, vigyázatlan. |
| b) eszközzel |   |                                  |

E megfigyelési íven speciálisan a II. rész értelmezésekre ad alkalmat, míg a többi részek főleg az értékelésre vonatkoznak. — A következőkben megfigyelési lapot közlünk a viselkedések értelmezésére egy-egy munkapróba lefolyása alatt, mely időn keresztül a ksz. magatartása megfigyelhető. Mivel a tesztvizsgálatoknál mindig több feladatot kell megoldani, azért ezeknek az állásviszonyoknak egyenlő a munkapróbával, és így az utóbbi értelmező eljárás minden tesztvizsgálatnál alkalmazható,

### Megfigyelési lap a vizsgált személy viselkedéséről a munkapróba folyamán.

#### Viselkedés.

#### Értelmezés.

#### I. az instrukciónál

- |    |   |   |   |   |
|----|---|---|---|---|
| 1. | { | A) figyelemmel hallgat, szakadatlanul a kv.-re tekint <sup>16</sup> | { | a) figyelemből  |
|    |   |   |   | b) ráknézhet anélkül, hogy figyelne   |
|    | { | B) ide-oda tekintget  | { | a) mert úgy is tud figyelni (nagyon erős a disztributív figyelme)                             |
|    |   |   |   | b) mert nem képes koncentrálni magát  |
|    | { |   | { | c) mert a dolog nem érdekli   |
|    |   |   |   |   |
| 2. | { | A) kérdez   | { | a) mert rossz hallás  |
|    |   |   |   | b) koncentrációs hiba   |
|    | { |   | { | b) mert nem értette meg   |
|    |   |   |   | c) mert a dolog különösképpen érdekelte   |
|    | { |   | { | d) hogy időt nyerjen s a feladatot ne kelljen rögtön megcsinálnia (a kérdés módjából világos) |
|    |   |   |   |   |
|    | { | B) nem kérdez   | { | a) mert gyenge felfogású  |
|    |   |   |   | b) mert mindent megért  |
|    | { |   | { | c) mert siet a feladatot megoldani  |
|    |   |   |   |   |

<sup>16</sup> kv. = kísérletvezető; ksz. = kísérli. személy.

3. Hogyan kezd dolgozni	A) gyors	<ul style="list-style-type: none"> <li>a) mert élénk</li> <li>b) mert aktív természetű</li> <li>e) mert érdekli a feladat (a fenti 2 okból kifolyólag is lehetséges)</li> <li>d) gyors felfogású</li> <li>e) vigyázatlan</li> </ul>
	B) lassú	<ul style="list-style-type: none"> <li>a) mert passzív természetű (apathikus)</li> <li>b) mert nem érdekli a feladat</li> <li>c) a fenti 2 okból egyidejűleg</li> </ul>
	C) vontatott	<ul style="list-style-type: none"> <li>a) mert nem érti a feladatot</li> <li>b) mert előrelátó</li> <li>c) tétovázó (nem tud elhatározásokat tenni)</li> <li>d) félszegségből</li> <li>e) mert nem akarja magát vizsgálatnak alávetni</li> </ul>
4. A munkához való beállítódottsága	A) komoly	<ul style="list-style-type: none"> <li>a) mert komoly természetű</li> <li>b) mert a feladat, vagy a pillanat fontosnak tűnik fel neki</li> <li>c) mert gondja van</li> </ul>
	B) játékos	<ul style="list-style-type: none"> <li>a) mert éppen jó hangulatban van</li> <li>b) mert játéknak fogja föl a feladatot</li> <li>c) mert gondtalan természetű</li> </ul>
	C) buzgó	<ul style="list-style-type: none"> <li>a) nagy érdeklődésű</li> <li>b) az a kívánság vezeti, hogy a feladaton hamar túlessék</li> </ul>
5. A ksz. előzetes megnyilatkozása saját feladatának megvalósítási lehetőségeiről	A) milyen könnyű	<ul style="list-style-type: none"> <li>a) mert a feladatot könnyűnek találja</li> <li>b) mert a nehézségeket nem látja át</li> <li>c) hajlam a hengegésre és felfuvalkodottságra</li> </ul>
	B) lelkesedés	<ul style="list-style-type: none"> <li>a) érdeklődésből</li> <li>b) kritikátlan lelkesedésből</li> </ul>
	C) nem fogom tudni megoldani	<ul style="list-style-type: none"> <li>a) mert tudatában van saját erejének</li> <li>b) csekélyebbértékűségi érzésből</li> <li>c) mert nem érti meg teljesen a feladatot</li> <li>d) elhárítja hiányzó érdeklődésből</li> </ul>
6. A feladatok bírálása	A) hangosan	<ul style="list-style-type: none"> <li>a) közlési vágyból</li> <li>b) hajlam a gáncsokodásra</li> <li>c) állásfoglalás abból a készségből, hogy saját én-jét kihangsúlyozza</li> </ul>
	B) mimikai jelekkel	<ul style="list-style-type: none"> <li>a) az érdeklődés</li> <li>b) az ellenszenv</li> <li>c) a megvetés</li> </ul>

mimikai  
jeleivel



## II. A feladat megoldása.

- |              |   |                       |   |   |
|--------------|---|-----------------------|---|---|
| 1. Megkezdés | { | a) meggondolás        | { | $\alpha$ ) mert a feladat nehéz<br>$\beta$ ) mert előrelátó természetű<br>$\gamma$ ) gondolkozásra való hajlamból   |
|              |   | b) meggondolás nélkül | { | $\alpha$ ) mert rögtön megérti<br>$\beta$ ) mert nem tud mérlegelni<br>$\gamma$ ) mert nincs kedve a feladatot teljesíteni  |
|              |   | c) próbálgat          | { | $\alpha$ ) mindig ugyanazon a módon { <div>             1. inertia<br/>             2. abból az érzésből, hogy a helyes úton halad<br/>             3. gondolatnélküliség           </div> $\beta$ ) mindig új módon { <div>             a) a különböző lehetőségek ötletgazdagsága<br/>             b) kötelességtudásból (meg kell a feladatot oldanom)<br/>             c) akaratmegfeszítésből (muszáj!)           </div> |
- 
- |                           |   |   |
|---------------------------|---|---|
| 2. Viselkedés munkaközben | { | $\alpha$ ) a teljesre, de különösen a végére irányul { <div>             1. céltudatosságból<br/>             2. hogy hamar megszabaduljon a feladattól           </div>  |
| A) Figyelem               | { | $\beta$ ) csapongó. { <div>             1. érdeklődéshiányból<br/>             2. tanácstalanságból<br/>             3. a koncentráció hiányából           </div>   |
| a) módja                  |   |   |
| b) a foka szerint         | { | $\alpha$ ) koncentráltság (teljes figyelmét a feladatra irányítja) { <div>             1. a feladat iránti érdeklődésből<br/>             2. hat rá a kv. tekintélye<br/>             3. kitartás és akarat kifejezése           </div>     |
|                           |   | $\beta$ ) szórakozott-ság { <div>             1. mert érdeklődik új környezete iránt<br/>             2. a feladat iránti érdeklődéshiány<br/>             3. figyelem erősségének hiánya miatt<br/>             4. apátia           </div> |
- 
- |   |   |   |
|---|---|---|
| B) Érzések és indulatok kifejezése (kedv, kedvetlenség, meglepetés) | { | $\alpha$ ) az egész munka alatt az erősségtől és módjától függően jele lehet { <div> <math>\alpha</math>) a kv. iránt érzett bizalomnak<br/> <math>\beta</math>) közlékeny és vidám jellemnek<br/> <math>\gamma</math>) tiszteletlenségnek, hibás nevelésnek           </div> |
|   |   | $\beta$ ) egyes fázisok alatt { <div> <math>\alpha</math>) öröm a megoldás fokenkénti sikerén<br/> <math>\beta</math>) az <math>\alpha</math>, <math>\beta</math>, <math>\gamma</math>-ből is lehetséges           </div>   |



$\beta$ ) nincsen érzés- kifejezés	$\left\{ \begin{array}{l} a) \text{ mivel nincse-} \\ \text{nek érzései} \\ b) \text{ tud uralkodni} \\ \text{rajtuk} \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} \alpha) \text{ nevelésből} \\ \beta) \text{ szokásból} \\ \gamma) \text{ saját akaratából} \end{array} \right.$
---------------------------------------	--	---

C) (Test-) mozgások	$\left\{ \begin{array}{l} a) \text{ a test alkal-} \\ \text{mazkodik a fel-} \\ \text{adathoz (koor-} \\ \text{dinált mozgások)} \\ b) \text{ koordinálatlan} \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} \alpha) \text{ rátermettségéből} \\ \beta) \text{ mert gimnasztikában trenirozott} \\ \gamma) \text{ mert az a gondolat vezeti : lehetőleg} \\ \text{gyorsan célhoz érni} \\ \alpha) \text{ mert nincs uralma a mozgásai felett} \\ \beta) \text{ nincs ugrásszerű gondolkozásmódja} \end{array} \right.$
---------------------	--	---

D) Munkatempó	$\left\{ \begin{array}{l} a) \text{ gyors} \\ b) \text{ lassú} \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} \alpha) \text{ mert élénkebb természetű} \\ \beta) \text{ hogy a terhes feladattól megsza-} \\ \text{baduljon} \\ \alpha) \text{ mert flegmatikus természet} \\ \beta) \text{ mert lusta} \\ \gamma) \text{ mert a feladat közömbös előtte} \end{array} \right.$
---------------	---	--

E) kézmozgások	$\left\{ \begin{array}{l} a) \text{ ügyes, cél-} \\ \text{szerű} \\ b) \text{ biztos, nyu-} \\ \text{godt} \\ c) \text{ gyors, kap-} \\ \text{kodó, ideges} \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} \alpha) \text{ gyakorlattal szerzett} \\ \beta) \text{ képességből} \\ \alpha) \text{ képességből} \\ \beta) \text{ erős akaratból} \\ \alpha) \text{ képességből} \\ \beta) \text{ mert becsvágyó} \\ \gamma) \text{ az a kívánság vezeti, hogy hamar} \\ \text{befejezze} \end{array} \right.$
----------------	--	--

F) Munkamód	$\left\{ \begin{array}{l} a) \text{ rendszeres} \\ b) \text{ ugrásszerű,} \\ \text{egyik feladat-} \\ \text{részről a másik-} \\ \text{ra ugrik} \\ c) \text{ egyenletes} \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} \alpha) \text{ megfontolt gondolkozásból} \\ \beta) \text{ rendszeretéből} \\ \alpha) \text{ nagy élénkségből} \\ \beta) \text{ idegességből} \\ \gamma) \text{ ugrásszerű gondolkozásból} \\ \delta) \text{ érdekesség hajhászásból} \\ \alpha) \text{ belső nyugalom és megüledett-} \\ \text{ségből} \\ \beta) \text{ erős akaratból (elvszerűségből)} \end{array} \right.$
-------------	--	--

A') a munka  
mozzanatainak  
egymásutánja

F) Munkamód A') a munka mozzanatainak egymásutánja	d) egyenetlen	$\alpha$ ) először lassú azután mindig gyorsabb	1. nehezen mozdítható 2. mert a feladat foko- zatosan világosodik és könnyebb lesz előtte 3. mert érdeklődése fo- kozatosan emelkedik
		$\beta$ ) először gyors, azután lassú	1. érdeklődése csökken 2. gyenge koncentráció 3. gyenge fáradékony- ság
		$\gamma$ ) szabá- lyszerű közök- ben váltakoz- va, lassan és gyorsan	1. ugrásszerű gondol- kozás 2. hullámzó figyelem 3. megismétlődő kísér- let a gyengülő erő fokozása

B') A megvaló- sítás módja szerint	a) gondos, tiszta	$\alpha$ ) korrektségre és exaktságra való haj- lamból $\beta$ ) mert különösebben érdeklődik a fel- adat iránt
	b) gondatlan, hanyag	$\alpha$ ) képessége van rá $\beta$ ) érdeklődéshiány $\gamma$ ) rossz hangulat miatt

G) A szerszámok alkalmazása. A munka alatt ugyanarra a helyre teszi-e azokat az eszkö- zöket, melyek a munka elvégzé- séhez szüksége- sek?	a) igen	$\alpha$ ) jó emlékezet jele $\beta$ ) rendszeret jele $\gamma$ ) szervezőérzék jele
	b) nem	$\alpha$ ) feledékenységre vall $\beta$ ) zűláltságra vall $\gamma$ ) rendellenességre vall $\delta$ ) szervezőérzék hiányára vall

3. Viselkedése a felmerülő nehé- ségekkel szemben. A) Nem keres segítséget	a) közömbösen áll szemben	$\alpha$ ) érdeklődéshiányból $\beta$ ) apátiából $\gamma$ ) gondtalanságból
	b) azonnal le- teszi a fegyvert	$\alpha$ ) passzivitásból $\beta$ ) abból a meggyőződésből, hogy a megerőltetés céltalan, mert tisztában van csekély tudásával $\gamma$ ) igazolatlan csekélyebb értékűségi ér- zésből illetve bátortalanságból

3. Viselkedése a felmerülő nehézségekkel szemben.	A) Nem keres segítséget	$\alpha$ ) időbeli $\beta$ ) a nehézségek leküzdése	$\alpha')$ azonnali $\beta')$ fokozatos	$\left\{ \begin{array}{l} 1. \text{ mert ismerete és tudása van} \\ 1. \text{ mert nagyon lassan gondolkodik (tépeldik)} \\ 2. \text{ belső ösztönzésből: „nekem meg kell csinálnom“ (a feladat szuggesztiója)} \\ 3. \text{ a nehézségek legyőzésén érzett örömből} \end{array} \right.$
				$\left\{ \begin{array}{l} 1. \text{ véletlen következtében} \\ 2. \text{ tudásból} \\ 3. \text{ racionalizálási törekvésből} \end{array} \right.$
				$\left\{ \begin{array}{l} 1. \text{ szellemes ötlettel} \\ 2. \text{ álúton} \end{array} \right.$
B) Másoknál keres segítséget	a) többször  b) egyszer	$\alpha$ ) saját korlátozott tudásának helyes érzéséből $\beta$ ) csekélyebb értékűségi érzésből $\gamma$ ) rossz szokásból (kérdésekkel molesztálja a kv.-t) $\delta$ ) önállósághiányból	$\left\{ \begin{array}{l} \alpha) \text{ nehézségek elnézéséből, esetleg szórakozottságból} \\ \beta) \text{ nehézség nem ismeréséből} \end{array} \right.$	
				$\left\{ \begin{array}{l} \alpha) \text{ apátiából} \\ \beta) \text{ abból a meggyőződésből, hogy másoknak kötelessége rajta segíteni (ez neki kijár)} \end{array} \right.$
C) Magatartás a segítséggel szemben: Elfogadja	a) egykedvűen  b) örömmel  c) hálás tekintettel	$\left\{ \begin{array}{l} \alpha) \text{ ugyanabból a motívumból, mint b) alatt} \\ \beta) \text{ jóakaratból} \end{array} \right.$		

C). Magatartás a segítséggel szemben : Elfogadja	d) szkeptikus és kritikus	$\left\{ \begin{array}{l} \alpha) \text{ gyenge tekintélytiszteltéből} \\ \beta) \text{ fölényességéből} \\ \gamma) \text{ igazi tudásból} \\ \delta) \text{ elutasítási hajlamból} \\ \epsilon) \text{ vigyázatosságából} \end{array} \right.$
	e) bizalomteljes hiszékeny	$\left\{ \begin{array}{l} \alpha) \text{ kritikai érzék hiánya miatt} \\ \beta) \text{ a belenevelt engedelmességből} \\ \gamma) \text{ jólelkűségből} \\ \delta) \text{ szuggerálhatóságból} \end{array} \right.$
	f) sértve érzi magát	$\left\{ \begin{array}{l} \alpha) \text{ önállósági érzésében} \\ \beta) \text{ becsvágában (kollégáival szemben)} \end{array} \right.$

#### 4. Az utasítás teljesítése.

A) Pontos (a kívánt tulajdonságokkal és ismeretekkel rendelkezik)

B) Eltérésekkel	a) pozitív módon	$\left\{ \begin{array}{l} \alpha) \text{ véletlen} \\ \beta) \text{ gazdag fantázia} \\ \gamma) \text{ nagyobb ismeret} \\ \delta) \text{ speciális érdeklődés} \end{array} \right.$
	b) negatív irányban	$\left\{ \begin{array}{l} \alpha) \text{ figyelemgyengesség} \\ \beta) \text{ emlékezetgyengesség} \\ \gamma) \text{ érdeklődéshiány} \\ \delta) \text{ kitartáshiány} \\ \epsilon) \text{ ismerethiány} \end{array} \right.$

### III. A vizsgált személy viszonya saját teljesítményéhez.

A) Kritikus : észrevesz-e hibát saját teljesítményében ?	a) igen	$\left\{ \begin{array}{l} \alpha) \text{ véletlenül} \\ \beta) \text{ saját ellenőrzése által, de csak a munka végén} \\ \gamma) \text{ a munka alatt (megvizsgálja a már kész teljesítményt, mielőtt tovább megy)} \end{array} \right.$
	b) nem	$\left\{ \begin{array}{l} \alpha) \text{ mert egészen a végcélra van beállítva} \\ \beta) \text{ nem vizsgál utána, sem közben sem a végén} \end{array} \right.$
B) Közömbös	$\left\{ \begin{array}{l} \text{apátiából} \\ \text{saját erejéről való mély meggyőződésből} \end{array} \right.$	
C) Érzelmes	$\left\{ \begin{array}{l} \alpha) \text{ megelégedett} \\ \beta) \text{ bántódott} \end{array} \right.$	

IV. Viselkedés a munka végén.	{	A) Hallgat és csendesén vár	{	a) félénkségből b) jó nevelést kapott c) tétovázásból d) nem tudja, hogy mit is tegyen
		B) Saját maga jelenti az ered- ményt	{	a) örül, hogy megoldotta a feladatot b) mert hangos természetű, féktelen c) azt hiszi, hogy így kell tennie
		C) Kérdéseket intéz: úgy-e jól van így?	{	a) közlési vágyból b) biztonságérzés hiányából, hogy meg- nyugtatóst kapjon c) becsvágyból, hogy dicséretet kapjon
		D) Érzelmes kifejezése a	{	a) meglege- detségeknek { α) meglegedett, hogy a dolognak vége β) meglegedés a jól megoldott feladatért (saját teljesítőképes- ségének érzete) γ) meglegedés, hogy a társaira nincs rá- szorulva b) bántódott- ságnak { α) mert ambíciója van megsértve β) reményeiben csalat- kozott γ) büntetés fenyegeti

A hivatását gyakorló munkás megfigyelésénél még az is fontos, hogy viselkedését munkaközben is megfigyeljük, még pedig:

1. munkahelyét gyorsan, vagy lassan hagyja-e el,
2. milyen állapotban hagyja ott a szerszámokat {  
a) rendben (mert az idegen jószágot megbecsüli, megtanulta, megszokta)  
b) rendetlenül (mert rendetlen természetű, mert az idegen jószágot nem becsüli, mert nincs ideje)
3. hogyan jár el az anyaggal: takarékos, pazarló.

## 2. Egyes vizsgálatok.

Jelen közlemény következő részei származnak Dr. Boda István közléséből s az ő szövegével: A. I—IV., VII—IX. fejezetei és B. 2, 4 fejezetei. — A szöveg többi részeinek alapul szolgáló kísérletek adatgyűjtési munkálataiban résztvettek: Békésy Gizella, Dolch Erzsébet, dr. Elemy Klára, Emmert Klotild, Horváth Imre, Kréhnay Ede, László Gabriella, Reiniger Magdolna, Simon Metilla, Schönberg Piroska, Tomory Viola, Turcsányi Sipos Margit.

### A) Értelmiség.

A pedagógiai-lélektani szemináriumban csoport-kísérletekben hasznosított *vizsgálati próbáink*, amelyek az értelmiség szerkezetére vonatkozó szemléletünk alapján szerkesztettek — a következők:

#### I. Összetett értelmiség-vizsgálati próba.

„1. *Micsoda* mind a kettő:

- a) láb és kéz?
- b) madár és pillangó?
- c) íróeszköz és toll?
- d) tankönyv és iskolafüzet?
- e) halom és kelés?
- f) lakóház és épület?

2. Milyen *viszonyokat* talál a fenti fogalom-párok között (pl. milyen hasonlóságokat, különbségeket, egymáshoz tartozást, egymástól függést, stb., stb.)? — *Külön-külön* feleljen az a)—f) fogalom-párookra vonatkozóan!

3. Mit tart a fenti viszonyok közül az egyes fogalom-párookra vonatkozóan a *leglényegesebbnek*?

4. Mondja meg (határozza meg): *mi a)* az íróeszköz, *b)* a toll, *c)* a tankönyv, *d)* a füzet, *e)* a kelés?

Nézzé át, amit írt: javíthat rajta!”

E próba elsősorban *viszonyító, egybefogó, lényeg-érzék*et vizsgál, az utóbbit mind a *tárgyi* lényeg (definíciós próba), mind a *viszonyokban* és viszonyok közt tartalmazott lényeg felismerésén téve próbára. A próba ezentúl következtetést en-

ged, bizonyos keretek között, az értelmi *elmélyülés* képességére is.

A lélektani *szemináriumi* hallgatók teljesítménye összehasonlítva I. évfolyamú *felsőkereskedelmi iskolai* tanulóknak (15—16 évesek) ugyane próbában adott teljesítményével két ponton tüntet fel erősebb eltérést: 1. jobbak a *definíciós* feleletek és általában fejlettebb a *lényegfelismerés*,

2. jóval kevesebb a felsorolt *viszonylatok* száma és főképpen feltűnően kisebb számuak a felsorolt *különbségek*, amelyek minél gazdagabb és aprólékosabb feltárása a középiskolai növendékek nagy részének centrális gondja volt.

Végso tanulságként az látszik kitűnni, hogy az értelmi fejlettség a 15—16 évtől nem haladt előre lényegest, de a dolgok *szemléletének szempontja változott*: nem a minél gazdagabb *különbség-* (és talán általában *részlet-*) keresés, de a dolgok *lényegének* jobb megközelítése és lehető *kifejezése* a főgond. Ez az értékes hangsúly-áttevéds, de a teljesítmény összértékének mégis kb. ugyanazon a fokon maradása, *átmeneti fázisra* enged következtetni: az új szemléleti irány elősegíti a szellemi *kiérés* előállását, de egyelőre e kiérésnek inkább csak *iránya*, semmint kifejlődöttsége lepleződik le a teljesítményben. (Természetes, hogy a nyelvtechnikai (formai) kifejezőkészség a szemináriumi hallgatóknál nagyobb.) — A próba alkalmas arra, hogy rövid vizsgálattal és egyetlen próbával használható *egyéni* képet kapjunk a vizsgálati személy értelmiségéről; (az egyes kísérleti személyekről ez egyetlen teljesítmény alapján nyert kép viszonylag messzemenően egyezik a róluk tartós megfigyelés útján nyert ítélettel és a szokásos hosszadalmas intelligencia-vizsgálatok útján nyert képpel). Újabb vizsgálatainkban — középiskolásokon — e próbát bizonyos célszerűeknek mutatkozó módosításokkal használjuk.

Az e próbában adott feleletek (pontozások) *értékelése* csak egyfelől az *egyes* kérdésekre kapott *összes* válaszok egybeállítása, és egymáshoz viszonyítása (1—3 pontig, minusz-pontokkal is), másfelől a kérdéses kísérleti személynek a *többi* kérdésekre is adott válaszához is viszonyítva történhetik kielégítően. A hasznosított pontozási rendszer mindenik eljesítményre nagyobb nehézség nélkül alkalmazható volt.



## II. Elmélyülés.

Az értelmi *elmélyülés* képességének speciális *lélektani* viszonylatok terén való vizsgálatára szolgált a következő próba:

„Mit gondol, vajjon egy alapjában jóindulatú ember milyenféle okoknál fogva vetemedhetik arra, hogy legjobb barátját hamis váddal nyilvánosan megrágalmazza? — Kísérlelje meg a lehetséges egyes esetekben minél gazdagabban és mélyebbről indokolni ennek az embernek az eljárását!“

A próba vizsgálja a sajátosan *lélektani* motivációs viszonylatok iránt való érzéket és az ily viszonylatok terén értékesített *irányított fantáziát* is. De értékes utalásokat kapunk a teljesítményekben a *lényeg-érzék* értékére is, valamint a szintetikus *egységbe*-vonó képességre és a *rendszerező* képességre.

A nyert teljesítmények legérdekesebb tanulságai a következők:

1. A valódi *elmélyülés* adománya *igen ritka* értelmi képesség;

2. *Minden* (felsorolt) adatot egységes szellemben egybefogó rendszert egyetlen kísérleti személy se volt képes kialakítani: vagyis a *magasabbrendű egységes szintézisbe fogás* képessége szintén igen ritka értelmi képesség.

3. A saját értelmi képességek fogyatékosságánál még felünőbb azonban a valóságos gondolkodásnak *heterogén* tényezőkből való minden elvárást felülmúlóan hatalmas determináló hatása. Főképpen két nem-értelmi tényező csoport bizonyult e próba megoldásában a teljesítmény értelmi értékét súlyosan megrontó erejűnek:

a) a *közszájon* forgó azonnal kész felszínes ítéletek,

b) *érzelmi gátlások* és *morális* előítéletek. (Igy a hatását azonnal érvényesítő utóbbi okok a kis. személyek jelentős hányadánál már azt is meggátolták, hogy a feladatban foglalt tényállás *lehetőségét* egyáltalában megengedjék — „jóindulatú ember nem tehet ilyet“, — vagy meggátolták legalább azt, hogy ily lehetőséggel mégis szembenézve, annak megértető okait keresni törekedjenek. — „Nem hiszek benne, nem is tudom valószínűen elképzelni...“ a róla való „céltalan fantáziálást nem

tartom célszerűnek“.) — Több teljesítményben érdekes *kompromisszumos* vagy *probléma-megkerüléses* kísérletet találunk a morális szempont kielégítésére. — A *valóságnak* a magunk érzelmi és morális értékeléseitől *függetlenül* fennálló tényeivel és lehetőségeivel való *világos szembenézés* — a teljesítmények tanúságai szerint — tehát szintén igen nehéz emberi feladatnak bizonyult. Talán joggal mondhatjuk — más kísérleti eredményeink is, így a következő képesség vizsgálatára irányulók (v. ö. „A következő képesség, mint »értelmiségvizsgálati« probléma“), feljogosítanak erre — bár magukban véve is fogyatékosak az átlag-ember értelmi képességei, az értelmi képességek *kevésbbé* gyengék, mint amilyen hatalmas erejű értelmi teljesítményeinknek (valóságos gondolkodásunknak, megértéseinknek, ítéleteinknek, meggyőződéseinknek) *nem-értelmi*, heterogén tényezőktől való befolyásoltatása. Az értelmi autonómia *kevésbbé* fogyatékos, mint amilyen nagyerejű az értelmi heteronómia, amiből az következik, hogy valóságosan elkövetett gondolkodásbeli, értelmezési, ítéleti, általában értelmi hibáinknak *nagyobb* része *nem-értelmi* tényezőknek gondolkodásunkra gyakorolt rendkívül erős, befolyásoló hatására áll elő.

### III. *Viszonyító-érzék.*

A *viszonyító* érzék *általános* finomságát és biztosságát a következő próbán vizsgáltuk:

„Válassza ki és húzza alá a zárójelben álló fogalmak közül a legmegfelelőbbet:

1. Óra — perc; háború — ... (katona, fegyver, golyó, ütközet, sereg).

2. Fog — fogcsepp; bánat — ... (fájdalom, orvosság, vigasz, élvezet, unalom).

3. Virág — kinyílik; mosoly — ... (elröppen, eltorzul, ragyog, felderül, eltűnik).

4. Hópehely — súlyos; ólomsúly — ... (nehéz, pelyhes, könnyű, gyötrő, kellemes).

5. Füst — korom; felhő — ... (gáz, víz, pára, levegő, felleg)“.

E „finom“ viszonyítás-próba nem biztos *egyéni* kép nyelésére, de *általános* tendenciák leleplezésére bizonyult alkalmas-

nak: Így természetes pszichés determinációkból előre meghatározható tévedésforrásokul bizonyultak *a)* a gyakran együtt hallott fogalomkapcsolatok (*közönséges asszociációk*) „mechanikus” egymáshoz tapadása (pl. „mosoly”-hoz: „eltűnik”, csaknem 50 %-ban, holott az értelem a „felderül”-t kívánja meg; e példában erősítheti ezt az asszociációt a sorozatban szereplő „elröppen” és „eltorzul” kifejezés is, részben a gyors eltűnés képzetének ismétlődése által, részben az „el” igekötő ismétlődése által: vagyis így mondhatnók: „perszeverációs gátlás” is érvényesül); *b)* *hangzási* perszeveráció gátló hatása (pl. „ólomsúly”-hoz „pelyhes”: — mert a sor a „hópehely” szóval indul, — holott az értelem „könnyűt” kívánna, sőt előfordul ez is: „felhő”-höz „felleg”; *c)* a mondhatnók „*abszolút logikai kapcsolat*” gátló hatása (pl. „ólomsúly”-hoz: „nehéz”, holott *e* sorban épen az ellentétes „könnyű” a megfelelő. — Van megoldás, amelyben minden sorban több aláhúzás van: a leghibásabbak mellett egyúttal az összes helyesek is stb.

#### IV. Okság és ráció.

Az *ok-okozati* (kauzális) és *alap-következményi* (logikai ráció szerinti) viszonylatok iránt való érzék vizsgálatára szolgált a következő próba: „Az alábbi szószorozatok mindenkében kikeresendő *legalább 2* szó, melyek egymással az ok és az okozat, vagy az előzmény és a következmény viszonyában állhatnak. Az előzmény *a*-val (*a*<sub>1</sub>-gyel, stb.), a következmény *b*-vel (*b*<sub>1</sub>-gyel, stb.) jelölendő. — Az egyes sorozatokban a leglényegesebbnek ítélt ok-okozati (előzmény, következményi) viszonyt aláhúzendő. A sorozatok:

1. ember, zápor, korom, hűvösség, nyul
2. bánat, hűség, szeretet, okosság, vétség
3. politika, kutya, csodálat, hamisság, szépség
4. cseléd, béres, állam, alattvaló, kánikula
5. burgonya, éhség, zsugoriság, szegénység, termőföld”.

A próba a kísérl. személyek meglehetősen *bizonytalanságát* mutatta az ok-okozati viszonyok megítélésében. Itt is megért ugyanegy sorozatban a helyes és az egészen téves megoldás. — Az ok-okozati viszony *viSSZájára fordításának* esetei viszonylag ritkábbak, mint ahogy azt középiskolásoknál találtuk.

Az oki viszonylatok helyes megítélése terén tehát az egyetemi (szemináriumi) hallgatók teljesítménye *jobb*. E tényben inkább az egyetemi *tanulmányok* értelmileg magasabb szintjének jobb értelmi fejlesztő hatását, semmint lényegszerint a *korhoz* kötött jelentősebb fejlődést sejtünk. A kérdés biztosabb megoldása más nem főiskolás vizsgálati anyagon való kísérleteket is követelne.

### V. Fogalmak viszonyítása.

#### A teszt: Főfogalom.

	Pr.
1. Kertemben alma, szilva, körte, tehát háromféle.....terem.	
2. Tavaszt, nyarat, őszt és telet, tehát négy.....különböztetünk meg.	
3. Az iskolában számtant, történelmet, földrajzot, tehát különféle.....tanulunk.	
4. Petőfi, Arany és Vörösmarty hazánk legnagyobb.....	
5. Az udvaron tehén, ló és sertés, vagyis háromféle.....látható.	
6. Ez az ember rabolt, gyilkolt és lopott, így háromféle.....terheli.	2
7. Az iparos kalapácsot, reszelőt, fűrőt, vagyis különféle.....vásárolt.	
8. A műhelyben vasat, fát, bőrt, tehát különféle.....dolgoznak fel.	
9. Telkünön lakóház, ólak és magtárak, tehát különböző.....vannak.	
10. Asztalomon 2 tollszár, 2 ceruza, 1 tintatartó, összesen 5 drb. ....van.	
11. A mérnökök, mesterek és munkások gyári.....	4
12. Testvérem számol, tervez, fogalmaz, tehát egész nap.....munkát végez.	
13. A vasutnak, hajónak, repülőgépnek, szóval a.....nagy jelentősége van	
14. A szeretet, gyűlölet, jóság és gonoszság különböző.....az emberben.	
15. Ezt a házat a sánták és bénák, vagyis a.....részére építették.	
16. Az épületen kőműves, asztalos, lakatos, vagyis többféle.....dolgozik	6
17. A zenekarnak 4 hegedűje, 2 nagybőgője, 1 cimbalma, összesen 7.....van.	
18. A puská, ágyú és kard a katonaság nélkülözhetetlen.....	
19. Az élőlények növekedésnek, erősödésnek, szóval.....vannak alávetve.	
20. Az elnök, jegyző, titkár és pénztáros együtt az egyesület.....	
21. A pontosság és megbízhatóság az ember legszebb.....	8
22. A jókedv és szomorúság közös névvel:.....	
23. Ebben a fiókban bizonyítványok, nyugták, elismervények, szóval.....vannak.	
24. A bevételt és a kiadást közös névvel a vállalat.....nevezzük.	
25. Az újságokban cikkek, napi hírek, elbeszélések, hirdetések és másféle.....jelennek meg.	
26. A nyereség és veszteség a gazdálkodás kétféle.....	10
27. Az asztalon könyvek, hírlapok, térképek, levelezőlapok, tehát különböző.....vannak.	
28. A rajzot, festményt, szobrot együtt.....nevezzük.	
29. Műhelyt bérelek, szerszámot és nyersanyagot rendelek, munkást fogadok, vagyis.....munkát végzek.	
30. Az élet-, vagyon- és munkavédelem az államnak a polgárok részére nyújtott.....	
Fok:.....	Összesen:.....

Ha a szoros értelemben vett értelmiség-teszték lényege a *viszonytalálás* műveletének kipróbálása, akkor a Bálint-féle „Főfogalom“-teszt valóban alkalmas értelmiségi vizsgálatokra: fogalmak közötti viszonyok találását követeli meg (alá-fölé-mellérendelés, hasonlóság, vagy transzdukció esete). Az intézet 827, 10—16 éves gyermeket vizsgált meg evvel a módszerrel (422 fiú, 405 leány). A tapasztalat azt mutatta, — mint igen sokszor már Binet-Simon óta, — hogy a Bálint-féle 30 feladat közül az alacsonyabb pontszámmal értékelendő, tehát könnyebbeknek felvett pontok nehezebbeknek bizonyultak, és viszont. A statisztika útmutatása szerint az 1—30-ig terjedő kérdéssorozat *javitott* sorrendje a következő (1, 2, 3, 4, 5,) 6, 7, 9, 10, 16, 8, 17, 15, 13, 18, 12, 11, 21, 23, 19, 14, 20, 25, 22, 27, 28, 24, 26, 30, 29 — a feladat nehézsége és a megoldások szerint. Az értékelés pontszámai az első 5 feladatnál (6—16): 2 pont, — (8—18): 4 pont, — (12—19): 6 pont, — (14—27): 8 pont, — (28—29): 10 pont. A Bálint-féle feladatok körülbelül 9 tárgykörből vannak összeválogatva, ezek maguk is egymás közt nehézség szerint fokozatosan emelkednek; de a tárgykörökön belül is találhatunk fokozatos nehezedést:

Tárgykörök	Próbák (eredeti sorszám)
Természetismeret	1. 2. 5.
Iskolai élet	3. 10.
Irodalom, művészet	4. 17. 28.
Elvont fogalmak	6. 14. 19. 21. 22.
Ipar	7. 18. 9. 16.
Társadalom	11. 12. 15. 20. 29. 30.
Okiratok	23. 25. 27.
Kereskedelem	13. 24. 26.
Fegyverek	18.

E tesztnek hiánya, hogy, mint annyi más, függ a vizsgált személy „szellemi bebútorozottságától“ (Claparède mondása), vagyis a tanultságától, kész ismereteitől, társadalmi helyzetétől, foglalkozásától: tehát voltaképen nem tudja csak magát a gondolkozást, fogalmi viszonytalálást „tisztán“ vizsgálni. Ehhez helyel-közzel egyszerűbb gondolatanyag volna

szükséges, így pl. egyes próbák helyes megoldása kereskedelmi szakképzettséget kíván. Egy leánygimnáziumban pl. e próbákra sokkal nehezebb felelni, mint a kereskedelmi iskolában, hol a kérdés megoldása szinte magától értetődő. E kérdések tehát „iskolai tesztek”-nek is volnának nevezhetők. Ugyancsak a tesztnek túlságosan a konkrét ismeretekhez kötött jellegéből ered egy más fogyatkozása is. A vizsgált gyermekek sokszor nem tudnak megbírkózni a nyelvi kifejezések jelentés-különbségeivel: sokan nem tudnak különbséget tenni „nyomorult” és „nyomorék”, „munkás” és „mesterember” között. Ez a határozatlanság a tesztnek erős nyelvi, tartalmi, konkrét ismereteket kívánó megkötöttségéből ered s e bizonytalansággal sok hibás megfejtésre ad okot. Hogy a hibás megfejtések *nem* a tiszta viszonytalálás pszichikus képességének esetleges gyengeségéből erednek, hanem a hibaforrás a konkrét ismeretek hiányosságában van, magától értetődő. Ugyancsak a fejletlen ismeretösszeg adhatja a magyarázatát annak is, hogy a 22.-ik próbát („A jókedv és szomorúság közös névvel...”) a 827 vizsgált gyermek közül csupán 13-an fejtették meg. Ez mutatja, hogy a 10—16 éves gyermekek közül még igen sokan nem emelkedtek az érzelmi világ szóbeli kifejezésének, az itt mutatkozó közös felsőbb fogalom szóbeli megalkotásának szintjére. Minden ily szóbeli tesztnél, mely a gyermek gondolkodását tükrözi, figyelembe kell vennünk *Piaget* nyomatékos figyelmeztetését: „kérdés, helyes-e a gyermekeknek kikérdezése az ily nagyon is szóbeli hiedelmek („croyances aussi verbales”) felől, hiszen ezek a hiedelmek nem felelnek meg valamely szoros értelemben vett gondolatnak; a gyermek igazi gondolatát mélyebbre kell helyezni, a (szóbeli) megformulázás síkja alá.”<sup>17</sup> Már *Kornisnál* is megtaláljuk az elméleti utalást a szóban formulázott és az ezt megelőzőnek feltételezhető gondolkodás között levő különbségre: „a beszéd, a nyelvi formulázás a gondolkodás folyamatának fontos, gyakran nélkülözhetetlen mozzanata, azonban csak a befejező tag szerepét játsza. A vonatkoztatásnak és kombinálásnak tevékenysége, mint a gondolkodás igazi és sajátos munkája nyelv nélkül is végbemehet.”<sup>18</sup> A Bálint-féle próbák-

<sup>17</sup> *Piaget*: Le jugement moral chez l'enfant. Paris. 1932. 75. l.

<sup>18</sup> *Korniss*: A lelki élet III. 1919. 126. l.

nak nagy része (hogyan mely próbák: az éppen a vizsgált személyek esetleges pillanatnyi konstellációjától, műveltségétől, beállítottságától, nyelvkészségétől, műveltségétől, s végső fokon egyéni kategoriális determinációitól függ), *nyelvben nyilvánuló* értelmességet vizsgál. Még jobban kiviláglik a Bálint-féle próbáknak nyelvi kötöttsége, ha az egyes kiegészítendő szövegek *szerkezeti különbségeit* vesszük szemügyre. Vannak ugyanis oly próbák e sorozatban, hol nem az állítmányt, hanem valamely más mondatrészt kell beiktatni főfogalom gyanánt, s vannak ismét, melyeknél az *állítmány* hiányzik s ez lényeges különbség. Pl. ha ezt a próbát tekintjük: „Ez az ember rabolt, gyilkolt és lopott, így háromféle . . . terheli“ (6. pont), a megoldás sokkal *könnyebb*, (voltaképpen csak egyféleképp történhetik), mint ennél a másiknál: „A mérnökök, mesterek és munkások gyári . . .“ (11. próba); itt a mondat szerkezete nem determinálja mintegy egyértelműleg és annyira kötötten a kiegészítést, mint az előző példánál. A 11. próba befejezésének számtalan változata rámutat erre a különbségre: „... gyári alkalmazottak“, „... gyári ipart készítenek“, „... gyári dolgokat termelnek“, „... gyári munkájukat végzik“, „... gyári személyek“, „... gyári gépekkel dolgoznak“, „... gyári alkalmazásban vannak“, „... gyári alkalmazást kapnak“. A teszt tehát csak újabb átdolgozással válik teljesen alkalmassá a *fogalmi viszonyítások* vizsgálatára.

## VI. Kombináció-próba.

### A kirándulás.

Az elemi isk \_\_\_\_\_ növen \_\_\_\_\_ ei nagy  
vígs \_\_\_\_\_ gal von \_\_\_\_\_ tak ki a köze \_\_\_\_\_ erd \_\_\_\_\_,  
hogyan néhány ór \_\_\_\_\_ gondt \_\_\_\_\_ nul tölt \_\_\_\_\_  
a szab \_\_\_\_\_ . A tanító az egyik tisztánál  
megállí \_\_\_\_\_ ök \_\_\_\_\_ és azt mon \_\_\_\_\_  
nekik :

„Tegyétek le kabát \_\_\_\_\_ és  
enniva \_\_\_\_\_ ezeknek \_\_\_\_\_ fák \_\_\_\_\_ a  
tő \_\_\_\_\_, ját \_\_\_\_\_ jó ked \_\_\_\_\_, de a

3	
5	
5	
2	
5	
0 (20)	
4	
6	
5	

tiszt \_\_\_\_\_ tól \_\_\_\_\_ szabad messze \_\_\_\_\_  
 Ha ped \_\_\_\_\_ én jelt \_\_\_\_\_ a gyül \_\_\_\_\_,  
 rög \_\_\_\_\_ hozzám \_\_\_\_\_ jön \_\_\_\_\_ min \_\_\_\_\_.”

A gye \_\_\_\_\_ kek hangos jó \_\_\_\_\_  
 kezdtt \_\_\_\_\_ Egyesek pap \_\_\_\_\_  
 sárk \_\_\_\_\_ fel, más \_\_\_\_\_  
 lab \_\_\_\_\_, vagy szembekő \_\_\_\_\_  
 \_\_\_\_\_ Voltak, \_\_\_\_\_ versenyfu \_\_\_\_\_  
 \_\_\_\_\_ Ezek illa \_\_\_\_\_ virág \_\_\_\_\_  
 gyűj \_\_\_\_\_, azok tar \_\_\_\_\_ pill \_\_\_\_\_ után  
 fu \_\_\_\_\_ Itt hang \_\_\_\_\_ kac \_\_\_\_\_, \_\_\_\_\_ a  
 gye \_\_\_\_\_ ek csen \_\_\_\_\_ éne \_\_\_\_\_ vegy \_\_\_\_\_ be \_\_\_\_\_  
 a mada \_\_\_\_\_ da \_\_\_\_\_, amely be \_\_\_\_\_  
 az eg \_\_\_\_\_ er \_\_\_\_\_ Min \_\_\_\_\_ ki igen jól

A nap a legmaga \_\_\_\_\_ há \_\_\_\_\_ az  
 é \_\_\_\_\_, mi \_\_\_\_\_ a tan \_\_\_\_\_ ó összegy \_\_\_\_\_  
 a gye \_\_\_\_\_ se \_\_\_\_\_, hogy eb \_\_\_\_\_  
 Minden gyer \_\_\_\_\_ nek ki volt pír \_\_\_\_\_  
 \_\_\_\_\_ ör \_\_\_\_\_ Előszed \_\_\_\_\_ cso \_\_\_\_\_  
 és víg \_\_\_\_\_ köl \_\_\_\_\_ el enni \_\_\_\_\_

A tiszt \_\_\_\_\_ tól \_\_\_\_\_ messze folyt a kis  
 \_\_\_\_\_ Kris \_\_\_\_\_ tiszt \_\_\_\_\_ h \_\_\_\_\_  
 csob \_\_\_\_\_ át már száz lép \_\_\_\_\_  
 megh \_\_\_\_\_ a gye \_\_\_\_\_ s \_\_\_\_\_  
 örömuja \_\_\_\_\_ fu \_\_\_\_\_ hoz \_\_\_\_\_

„A \_\_\_\_\_ nem mély, \_\_\_\_\_ is hi \_\_\_\_\_,  
 mon \_\_\_\_\_ a tan \_\_\_\_\_ Vess \_\_\_\_\_  
 cipő \_\_\_\_\_ és har \_\_\_\_\_ s \_\_\_\_\_  
 mossá \_\_\_\_\_ pat \_\_\_\_\_.”

Ez után még egysz \_\_\_\_\_ hozzá \_\_\_\_\_  
 a gye \_\_\_\_\_ A meleg \_\_\_\_\_

5	
7	
6 (33)	
3	
5	
6	
4	
6	
6	
5	
6	
5	
6	
3	
5 (60)	
3	
6	
7	
4	
10	
7 (37)	
2	
8	
5	
5	
5 (25)	
3	
7	
8	
10 (28)	
3	
6	



tik..... Majd hirt..... elbo  
 ..... Sötét felh..... tor.....  
 A gye..... ij..... fu.....  
 tan..... jukhoz. De..... lett ziv.....  
 mert szél tá..... és elvit..... ter.....  
 ..... Ismét kisü.....  
 ..... nek verő..... estig sütk.....  
 .....  
 Már leáld..... ni kész....., mikor  
 a tan..... nagy ügygel..... ism.....  
 össze..... és  
 ..... velük.  
 Összesen :

6	
6	
6	
5	
4	
6	
8	
4 (54)	
4	
5	
8	
6 (23)	
280	

Az „intelligencia-vizsgálatok“ egyik régóta használatos, de vitatott alakja az *Ebbinghaus*tól először felhasznált *szövegkiegészítés* tesztje (Lückentest). Ebbinghaus az intelligenciának *kombináló* tevékenységére kívánta a fősúlyt helyezni, s benne látta mintegy az értelmiség lényegét, ami természetesnek tűnik fel ma előttünk, hiszen az ő idejében folytak a kezdő vizsgálatok és tapogatózások a lélektan ezen területén s még nem ismerték sem az általános (globális, integrális), sem a teljesítményben már megnyilatkozott, sem a sajátos, szoros értelemben vett intelligencia fogalmi különbségeit. A teszt-pszichológia hőskora volt Ebbinghaus kora, melynek egyik legbecsesebb alkotását látjuk a *szövegkiegészítés* tesztjében. Vizsgálataink e tesztnek kritikai átvilágításához érdekes adatokkal járulhatnak hozzá. Az *Ebbinghaus*-teszt kritikai történetét jól összefoglalja *Tumlirz*.<sup>19</sup> Mióta E. a „kombinációképesség“ vizsgálatára a szövegkiegészítés próbáját megszerkesztette. (1897), nem szünetelt ennek folytonos kritikája sem, jeléül annak, hogy a teszt-módszernek sem diagnosztikai értéke, sem az egyes tesztek végleges alakja nem kristályosodott ki első formulázásukban s a módszer maga csak sok tapogatózás után juthat el tudomá-

<sup>19</sup> Die seelischen Unterschiede zwischen den Geschlechtern in der Reifezeit. Langensalza 1927. 131.-134 ll.

nyosan kielégítő formájához. A szövegkiegészítés eredeti gondolata is sok hányattatás után jutott el egy bizonyos nyugvópontra: W. Stern szerint ma is az „intelligenciavizsgálatok mulhatalan értékű állományához, zum eisernen Bestand der I-prüfung“ tartozik.<sup>20</sup> Az idetartozó kérdések (kritikai szempontok) a következők voltak: A szövegkiegészítés próbája mit ismertet fel: a nyelvi vagy gondolkodó (kombináló) képességet? Továbbá: mily szólamrészt (mondat-beszédrészt) kell kihagyni a próba szövegében? Igéket, kötőszavakat, szótagokat, betűket, kötőszavak részeit, vagy „gondolatokat“ jelentő szokat-e? Az a kérdés azonban nem merült fel, vajjon *tiszta* értelmiségi teszt-e a szövegkiegészítés próbája, vagy teljesítmény-tesztnek tekintendő-e elsősorban? És vajjon nem ennek a kérdésnek eldöntése vezet-e a többi függő kérdések eredményes megoldásához is? A bírálatok hullámszája oda érte *Tumlriz* véleményét, hogy az Ebbinghaus-tesztben számos, könnyen ellenőrizhető esetben az *igék* kiegészítésével a *gondolkozásnak* vizsgálatára valóban alkalmas próbánk van, segítségével túl a nyelvi készségen az *ítélés* tevékenységét kellő érvennyel vizsgálhatjuk.

Kérdés: min alapszik egy hiányzó szövegrész pótlása? Mily pszichikai műveletek jöhetnek itt számításba? (Az általunk vizsgált gyermekek a fentebbi, Bálint-féle „Kirándulás“ szövegét használták). Mondhatjuk-e, hogy az adott részekből a kiegészítés úgy történik, hogy a vizsgálati személy *következteti* a hiányzó alkatrészt? Vagy egyszerű *asszociációs* folyamattal van-e csupán dolgunk? Megvilágítja-e a próba az *ítélés* valódi folyamatát? Kérdésbe tehető: vajjon az u. n. „egész-“ és „alaklélektan“ (Wertheimer, Köhler, Krueger, Klemm stb.) értelmében minő szerep jut az összefüggő egészből kiinduló determinációknak (a mondategésznek, mint jelentésnek „belülről-indító determinációja az egységben való szemlélésére a részek megtalálására? Ezekben foglaljuk össze az első idetartozó problémacsoportot. Látható, hogy az a mozzanat, amit Ebbinghaus egyszerűen „kombináció“ néven hoz fel a szövegkiegészítés magyarázására, értelmezésére, maga is mily sokféleképpen értelmezhető. Úgy látszik, hogy ha a szövegkiegészítést asszociáló műveletnek tekintjük elsősorban (és erre a szö-

<sup>20</sup> Stern-Wiegmann: Methodensammlung zur Intelligenzprüfung. 3. kiad. 1926. 323. l.

vegek nagyrésze egyenesen rántal bennünket), akkor egyúttal igazoljuk Ebbinghaus feltevését, ki ebben a próbában a kombinálás műveletének megmozdítóját látja. Azt is mondhatnók, hogy az E.-tesztben a „kombináló (irányított) fantázia“ tevékenységének látjuk próbáját. Az irányított, kötött fantázia — s a jelen esetben csak erről lehet szó, nem a „szabad“ fantáziál-gatásról, ábrándról, ébren-álmodásról, — a kisebb-nagyobb kép-zettömeg könnyebb-nehezebb mozgósításán, ezt megelőzően szétbontásán, majd újabb összeillesztésében áll, mely valami-lyen gondolat, eszme, vezető elv, irányító parancs szerint igazo-dik. A fantázia-tevékenységben „a legfontosabb fázis, termé-szetesen, az *újra vezető kombinációs*“ fázis, mely tevékenység végső kifejelettségében a legnagyobb szintézisekig vezethet el.<sup>21</sup> Ez megerősíthet bennünket abban, hogy kitartsunk Ebbing-haus eredeti ötlete mellett, ki az elme kombinációs tevé-kenységében elsőrangú értéket látott. Ki kell azonban dom-borítani a fantáziás-kombinációnak azt az elemét is, hogy *irányított* tevékenység. Mi irányítja s teszi egyúttal tár-gyias szempontból értékesé a kombinációt? Az a körül-mény, hogy *rokon* a gondolkodással: a gondolkodás „egén-feletti objektív értelmi törvényszerűségeknek (és lehetően a valóságnak és igazságnak is) engedelmesskedő asszociáció“; a fantázia pedig, ha nem pusztán alanyi szükségletekből ered, vagy a képzeteknek csupán egymástól meghatározott rendjét tükrözi, akkor szintén irányítható a tárgyi rend szerint s így megközelíti a szigorú értelemben vett gondolkodást, vele együtt járva vezethet el új összetevésekre, szintézisekre. A szövegkie-gészítés tesztje, úgy véljük, az ilyen *irányított* kombinációnak felfedésére szolgálhat, annál is inkább, mert az alapul vett szö-veg egyre nehezebb feladatok elé állítja a kísérleti személyt, egyre tágabb teret enged az (irányított) fantáziának; betekintést enged tehát a képzetek gazdagságának, könnyű széttagolodásá-nak, összetevődésének világába. — Hogy aztán mennyiben érvé-nyesülnek itt az u. n. „egészlélektan“ elvei, mennyiben beszélhe-tünk a társításnak arról a törvényéről, mely szerint a hiányos szöveg előrevételezett egésze hirtelen megvilágosítja és meg-határozza a hiányzó részt; mennyiben szükséges a kiegészí-téshez az egészben-látás, az áttekintés, a tájékozódás, a jelentés-

<sup>21</sup> Boda: A zseni lélektanához, 1932. 21. l.

élmény homályosabb vagy tudatilag organizáltabb művelete, sőt ítézés is: arra nézve a vita lehetőségei változatlanul fennállanak. Nem tagadhatjuk, hogy tudatunk minden benne helyet foglaló mozzanatokat törekszik a maga egységébe beszervezni s ennek egyik módja éppen a rész-egész viszonyának a váza. Talán *Höfddingre* lehetne hivatkozni itt, ki a társítás legegyetemesebb törvényének éppen a totalizáció törvényét ismerte fel<sup>22</sup> és *Wertheimerre*, (és iskolájára). *Ha tehát az Ebbinghaus-teszt valóban a tiszta kombinációs tevékenységet méri, ha erre nézve szimptomatikus értékkel bír, akkor valóban az értelmvizsgálatok* maradandó értékű alakját kell benne megpillantanunk. — Az a kérdés marad csupán hátra, vajjon a *tiszta* értelmiség (kombináció) helyett nem inkább a nyelvi készségre és gyakorlottságra, a *nyelvi kombinációra* vet-e világot a szövegkiegészítés próbája? Azok a viták, melyek e teszt körül hullámoztak, tudjuk, annyira a grammatika területén mozogtak, hogy eleve ily sejtések nyugtalaníthatják a pszichológust. Nem szabad azonban e tekintetben sem végletbe esnünk és az intelligenciavizsgálatoknak teljes elszakítására törekedni a nyelvtől; a nyelv és gondolkodás szoros összetartása miatt az Ebbinghaus-tesztet valódi értelmiségvizsgáló erejűnek kell tartanunk, ott, ahol a *pusztán szóbeli társításon* (tehát ragok, képzők, ismert fordulatok kiegészítésén) túl, oki, idői, módbeli kiegészítéseket követel meg. Más szóval: a kötőszók, tárgy, ige-kiegészítéseket tekinthetjük e teszt módszer igazi értékes mérőeszközeinek. A „Kirándulás“ teszt feladatai a szövegkiegészítés szempontjából fokozatosan nehezednek. Ennek megfelelően egyre gyakrabban fordul elő állítmányok, alanyok, tiltó szavak kihagyása (egészben vagy részben). Viszont nem tartalmaz kötőszókiegészítést, pedig ez volna az értelmiség munkájának egyik legfontosabb esete: a viszonytalálás.

Különös megfontolást kíván a teszt-eredmények értékelése. Kezdetől fogva ez a helyesen kitöltött szótagok számának összegezésével történik. Ez az értékelés mindenestre megmutatja, hogy a szövegnek az eredeti (tehát leghelyesebb) alakja szerint történt-e a kombináció, mégpedig a szavakban testet öltött kombináció, de *szimptomatikus érték* szempontjából nem állja ki a bírálatot. A kellő szótagszám csak arra ad biztos

<sup>22</sup> Esquisse d'une psychologie, Paris, 1909. 208. l.

szimptomatikus utalást, hogy a kísérleti személy az eredeti szöveget s a neki megfelelő kombinációt eltalálta-e, de arra már nem, hogy maga a gondolati kombináció (szavak nélkül, szavak előtti alakjában, tehát önmagában is) helyes volt-e vagy sem. Előfordulhat, hogy a kísérleti személy egy hézagot kevesebb szótagszámmal, de helyes gondolattal tölt ki; ebben az esetben kevesebb pontszámot kap, mint egy másik, aki nagyobb szótagszám mellett azonos, vagy esetleg magasabbrendű kombinációs tevékenységet mutat fel. Az értékelésben tehát a *nyelvtől függetlenebb* eljárást kellene keresni, pl. mérlegelni azt, vajon a kiegészítés csak egyszerű (szó-) társítást követelt-e, vagy pedig független kombinációt. Intézetünk két tagja *Turcsányi Sipos M.* és *Reiniger M.* ilyen alapon kísérleték meg az Ebbinghaus-teszt-eredmények új rendszerű értékelését. Kutatták, hogy az alapul vett „Kirándulás” szövegben (a kellő képzetgazdaságot mindenkinél meglévőnek feltételezve) mely kiegészítések kívánják meg az ítéles, és melyek a kombinálás tevékenységét. Számításuk szerint a hézagok  $\frac{1}{3}$  részének kitöltéséhez szorosabb értelmű ítéles,  $\frac{2}{3}$ -ához pedig kötetlenebb kombináció szükséges. Azonban ezen műveletek körein belül is meg lehet különböztetni könnyebb és nehezebb fokozatokat, melyek különbségei pontszámokkal volnának kifejezhetők. A helytelen megoldásokat is különböző hibaforrásokra lehet visszavezetni: a kellő képzeteknek hiánya (ritkább esetben), nehezen mozgó kapcsolás, asszociációs gátlás, a kombináció tökéletlensége, ítéles vagy az alkalmazó-képesség hiányossága, nehézkessége (de a pillanatnyi konstelláció esetleges hiányai is közrejátszhatnak minden teljesítményben).

Az Ebbinghaus-teszt gyakorlati megvalósításából levonhatók bizonyos következmények az úgynevezett „egész”- és „alaklélektan” felfogás tételeire vonatkozóan is. Az egészpszichológiának ismeretes tételei közé tartozik az, mely szerint minden, a tudatban organizálódott egészélmény, — s a hiányokkal jelentkező mondatok ily kiegészítést követelő jelleggel felruházott élmények, — több, mint részeinek összege s minden egyes tagot az egésztől meghatározott külön hely és funkció (szerep) illet meg. A szövegkiegészítésben a beiktatandó szavak egy oly lelki „egésztől” függenek, mely egyrészt nem szemléletes (tehát nem „alak”-) egész, másrészt, amelyet a jelentésélmények

határoznak meg. A szövegkiegészítés próbája voltaképpen a jelentések egyéni (tipikus) tudati organizálódásának is próbája. Lélektani, elméleti szempontból elsőrangú fontossága van annak a kérdésnek, mely itt nyomban felmerül: vajjon mily tudat-organizációs törvény olvasható ki a szövegkiegészítések pszichés műveleteiből? Feltelhető, hogy (az Ebbinghaustól posztulált) kombinációk, lehetőségek számbavétele után, de *anélkül* is, mintegy „teremtő ugrással“ egészítődik ki a mondat értelme. Ebben az ugrásszerű kiegészítésben a kombinációnak legfeljebb előkészítő szerepe lehet, de a *teljes* jelentés, a mondatnak egésszé való kiegészülése egy hirtelen és új mozzanat gyanánt merül fel, hasonlatosan az „egészspszichológusok“ híres „Ahá!“ élményének szerkezetéhez. Ez az élmény pedig annál élénkebb s erősebb, minél több kombináció előzte meg (épúgy, mint a rejtvények megfejtése is annál frappánsabb lelki hatással jár, minél nagyobb munka előzte meg). Ennek a tudati szerveződésnek vannak tudatalatti összetevői is, a folyamat nem tisztán a tudat síkján folyik le, — de állíthatjuk, hogy az előzetes elemzés, a részek világos felfogása elősegíti a jelentéstalálást, vagyis a tudati szerveződés végeredményét. Ezt hangsúlyozni épen azért szükséges, mert egyes egészteoretikusok szerint, — kik pl. az olvasnitanulás kérdését a saját elveikkel tartják legjobban megoldhatónak, — a részek (betűk) előzetes (analitikai) ismerete megnehezíti és zavarja az egészek (szók, mondatok) felfogását. Ez utóbbi eset nem igazolható, a tények szerint: minél jobban ismeri a gyermek az elemeket, annál könnyebben jut a *jelentésélmény* találásához (s az olvasástanulásnál ez a mozzanat nem hanyagolható el). Ugyancsak jelentésélmény szerveződéséről van szó a szövegkiegészítés próbájában is: e két működés lélektana alkalmasan kiegészíti egymást és támpontot nyújt az egészlélektan helyes elveiből vont helytelen következmények megvilágításához.

## VII. Itélőképesség.

Az *ítelő-képesség biztosságát és szabatoságát* vizsgálta a következő próba:

„Az alább következő kérdésekre csak *„igen“*, *„nem“* vagy *„lehet“* szavak valamelyikével szabad válaszolni:

1. Minden ember meghal?
2. Minden agár gyors?
3. Gazdag-e, akinek sok az adóssága?
4. Boldog-e a vagyonos ember?
5. Jó-e az éretlen gyümölcs?
6. Gyorsabbak-e a játszó kisgyermek, mint a felnőttek?

A próba alkalmasnak bizonyult szemléltető leleplezésére az emberi ítéletekbe belejátszó némely nem-értelmi tényező nagyerejű hamisító hatásának: így a *közönséges asszociációk*-hoz való tapadás előidézte vagy legalább elősegítette a helytelen ítéletet azoknál, akik a 3. kérdésre a határozott „nem”-mel feleltek („akinek sok az adóssága, az *nem lehet* gazdag”); a feleletek nagy hányada a közönséges *egészségügyi* intelem alapján ad — helytelenül — határozott „nem” feleletet az 5. kérdésben; a 2. kérdésre adott „igen” válasz a *könnyelmű általánosítás* gyakori vétsége által hibás („*minden* agár gyors”); a 6. kérdés azonkívül, hogy több feleletet a kisgyermek *látzólagos* vagy *viszonylagos* gyorsabb mozgása avatta helytelenné a (határozott „igen”) feleletet, a kérdés *feltevés-módjának szuggeráló* hatása is feltűnően érvényesült (Gyorsabbak-e...?): „nem”-mel senki sem felelt, pedig (legalább) époly „joggal” (és épúgy helytelenül) lett volna adható ez a felelet is, mint az „igen”; stb.

### VIII. Lényegismerés.

A *lényeg-megragadó* képesség vizsgálatára alkalmaztuk a következő próbákat:

„1. Milyen *lényegesebb viszonyt* talál *a)* pék és molnár között, *b)* íróeszköz és toll között, *c)* virág és ünnepnap között?

2. *a)* Mi a ceruza? (Olyan meghatározást adjon, amely lehetően minden ceruzára, de éppen csak a ceruzára illik!)

*b)* Mi a különbség töltőtoll és ceruza között?”

A kapott feleletekben a helyes megoldásra való eljárásnak némely akadálya ismét világosan leleplezhető volt. E próbák is bizonyították, hogy mily ritka még jól ismert egész közönséges tárgyak és viszonylatok voltaképeni lényegének is világos felismerése; gyakran egészen mellékes jegyek tüntetnek fel lényegesekeül (pl. a ceruzában az, hogy „nyoma könnyebben

tüntethető el, mint más íróeszközé”), egyes esetekben megii-  
gyelhető jegyek, különbségek, jogosulatlan általánosítással, ge-  
nerálisan lényeges és szükségszerű jegyekként értékeltetnek,  
stb. A fejeletekben a lényegmegragadás képességének a szinté-  
tikus *egységbevonás* képességével való mély kapcsolódására is  
utalásokat találunk (a helyes lényegmegragadások előfeltétele  
egyes jegyek egységbevonásának képessége is) stb.

### IX. Fogalomalakítás.

A helyes *fogalom-kialakítás* bizonyos nehézségeit nagy  
biztossággal engedi kimutatni a következő próba:


„Ha egy idegen nyelvben

a következő ábrának:  neve: *hil*


” ” ”  ” : *hil*

” ” ”  ” : *kal*

” ” ”  ” : *put*

” ” ”  ” : *hil*

” ” ”  ” : *put*

” ” ”  ” : *kal*

” ” ”  ” : *hil*

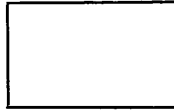


a következő ábrának :



neve: *put*

" " "



" : *kal*

továbbá

sárga



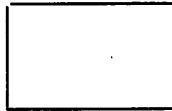
= *putti*

kék



= *hilső*

piros



= *kalke,*

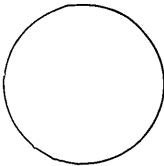
akkor 1. milyen név illeti meg e nyelvben a következő ábrákat :

a)



= . . . . .

b)



= . . . . .

c)



= . . . . .

2. Mely ábrákat jelent

a) *kalke* ?

b) *hilső* ?

c) *kalti* ?

E próbára N. Ach „Suchmethode“-ja szellemében végzett marburgi vizsgálatok adták az alapgondolatot. Eredeti célunk az volt, hogy *rövid* (10.) *egyszeri* próbába sűrítve értékesítsük azokat az elveket, amelyeket a marburgi kísérletek haszonnal, de *igen nagy* idő- és munkafelhasználással értékesítettek (egy-



egy kis. személy — gyermekek — vizsgálata, különböző alakú és színű testekkel, *több hónapra* terjedő kísérletezést igényelt). E változtatás a próba értékesítési terét érzékenyen, de egyúttal nagy teoretikus haszonnal módosította. *Egyetlen* eddigi kis. személyünk (köztük a normálisnak magasan felette álló értelmi szinten állók is) e próbát egészen helyesen megoldani nem tudta, mert *mindenikük* áldozatává vált legalább a következő két tévedésnek:

1. a *kal*, *put*, *hül* fogalmak kialakulásában (kellő *kritika* nélkül hódolva a közönséges megfigyelésben a *szerkezeti forma* dominanciájának, illetve a geometriai ábrákhoz azonnal asszociálódó forma-kereső természetes hajlandóságnak), az egyes új fogalmak jelentését keresve a kis. személyek hajlamosak voltak, csak az ábrák *szerkezeti formáját* (kör, négyzet, stb.) venni kiindulási alapul, viszonylag elhanyagolva a *nagysági* különbségek szempontját — holott e feladat megoldásában épen az utóbbi bír centrális jelentőséggel.

2. a kis. személyek nem voltak képesek világosan tudatosítani azt a (bár azonnal feltűnhető) különbséget, hogy míg a rovátkolt ábrák (szerk. formájukra és) nagyságukra való tekintet nélkül mind *egy* nevének („hül”), addig az üres ábrák két névvel bírnak („kal” és „put”) és pedig — szerkezeti formai jellegüktől függetlenül — a szerint, hogy nagyok-e vagy pedig kicsinyek.

Hangsúlyoznunk kell, az emberi értelmi tevékenység súlyos megbízhatatlanságának, a lényegtől és értelmestől való könnyű eltéríthetőségének megfelelő világosságú kidomborítására, hogy minden eddigi kis. személyünk beleesett abba a csapdába, amelyet egy első látszatra csak igen szelídnek tetszhető nehezítő körülményben, állítottunk eléjük: t. i. épen abban a körülményben, hogy míg a rovátkolt ábráknál a nagyság-jelleg nem játszott befolyást a név-adásba, az üres ábráknál ép ezen a jellegen fordult az elnevezés. Az egyes teljesítményeket — amelyek féleségeit nincs terünk külön elemezni — még érdekesebbé teszi, hogy egyetlen kis. személy se tartózkodott attól, hogy feleljen (pl. annak elismerésével, hogy nem tudja megoldani a próbát), bár természetesen csak olyan feleletet tudott adni, amely (bár általában tudatosított) *ellenmondásokat* tartalmazott. A legtöbb teljesítmény *két* szótagú nevet

adott az elnevezendő — 1 a, b, c — ábráknak (pl. „kalhil“, „hilkal“; sőt „kalti“, stb.), bár *mind a 10* színjelzés nélküli adatunk csak *egy* szótaggal jelölt egy-egy ábrát: e téves eljárást a próba második felében szerezplő, de színnel is jelzett ábrák kétszótagúsága megkönnyítette (szinte felkínált egy, ha helyesnek általában nem is érzett, de mégis valamilyen megoldásirányban mintegy álérvként „hasznosítható“ megfejtés-alapot). Természetes, hogy a mondott nehezítő körülmény ily szinte abszolút gátló erejűvé csak azért erősödhetett, mert a helyes megoldás már ezenkívül is 1. *több* tényezővel való számotvetést követelt meg: *a)* számotvetést a *szerkezeti figura-jelleggel* (amelyet a próbában lényegtelennek *kellett volna* felismerni), *b)* a *nagyság-jelleggel* és *c)* az *üresség*-, ill. rovátkoltság-jelleggel és 2. előfeltételül bírta az értelmes *kritikán alapuló legyőzését* annak a hajlandóságnak, hogy az ábrák *szerkezeti formai* jellegének mindenáron jelentőséget tulajdonítsunk, 3. nehézséget okozott az első két ábrának (más-más nagyságú, de egy figurájú ábra *azonos* névvel) a meginduláskor már a helyes megoldás-irányból eltérítő *szuggesztív* hatása is. Megjegyezzük még, hogy a teljesítmények egyes részleteikben módosulnak, ha más *sorrendben* követik egymást az alapábrák, és megfejtésük jóval könnyebbé válik, ha ezeket az alapábrákat (pl. táblára való) előrajzolásunk után maguk a kís. személyek rajzolják le: ekkor segítő körülmény 1. az a *reflexió*, amely egy-egy ábra lerajzolásához — amely bizonyos időt is követel — *külön-külön* már kapcsolódik és 2. *a)* ábrák teljesebb *motorikus* átélése. (Szemináriumi hallgatóinkkal — egy épen a könnyébbítés céljából már ily módon prezentáltuk a már az eddigi kísérleteinkben is praktikusán túlságosan nehéznek bizonyult próbát —: így két dolgot, egyik se világos tudatossággal ugyan és nem maradva következetesnek — már mintegy megsejtette a leglényegesebb nehézség mibenlétét és *két* ábrát helyesen nevezett meg, de már a harmadikat az egyik rosszul nevezte meg, a másik nem merte megnevezni, illetve a már leírt rossz nevet áthúzta anélkül, hogy másat tudott volna helyébe tenni). — A próba második fele csak az első félnek megoldása után lett volna helyesen — bár ekkor már könnyen — megoldható: természetesen, senki nem oldotta meg helyesen. — Mind a fentiek jobb megértése megköveteli, hogy ideírjuk az igen egyszerűnek tetsző próba-meg-

oldást: minden rovátkolt ábra: hil, a kis üres ábrák: put, a nagy üresek: kal. Így:  = hil,  = kal,

▲ = hil; kalke = minden piros nagy üres, hilső = minden rovátkolt kék, kalti = minden sárga nagy üres ábra. — A próba helyes megoldhatóságában elvileg nincs is szükség 10 adatra. Első kísérleteinknek (7 adattal) megoldatlansága miatt könnyítésül egészítettük ki adatsorozatunkat 10-re, de e könnyítés se volt eléggé hatásos, sőt — mint láttuk — még a) ábrák utánrajzolása is praktikusán megoldhatatlannak hagyta a próbát, amelynek azonban dokumentáló ereje ép e túlságos „nehézsége“ által biztosítottatik. (A hatásosabb könnyítés módja: valamely lényeges nehezítő körülménynek elhagyása volna, vagy a figyelem erősebb felhívása a tekintetbe veendő tényezőkre — esetleg pl. a „nagy“ és „kis“ jelzők leírásával stb.)

\*

Az I—IV. és VII—IX. próbák írásbeli megoldást kértek és, mint már említettük, csoportos kísérletekben feladottak voltak. Egyik csoportjuk (pl. az első) alkalmas arra, hogy az egyéni értelmességről adjon képet), másik csoportjuk (pl. az utolsó) az emberi értelmi tevékenység általános határozományainak (pl. befolyásoló, nehezítő, gátló tényezőinek) leleplezésére alkalmasabb. A kétféle alaps csoport minden próbája azonban kisebb-nagyobb módosítással átalakítható olyanná, hogy fődiagnosztikai érték-jellege ill. hasznosíthatósága megváltozzék (pl. az utolsó, próba, ha könnyítjük, s főleg ha különféle nehézségű több ilyen szerű próbák sorozatát szerkesztjük meg, az egyéni értelmiség vizsgálatára is különösebben alkalmasak). Az egyéni vizsgáló próbák egyébként mindig járnak általános tanulságokkal is — amint az első próbáknál ilyenekre utaltunk is. — Végül: a kísérletek folyamán maguk a kísérleti személyek feltűnően javultak teljesítményeikben. E tapasztalat igazolja Poppelreutert, aki egy adekvát „Denkschulung“ nagy gyakorlati értékét hangsúlyozza, bár szerintünk nem kielégítő elméleti alapon, t. i. a valóságos értelem-fejlesztetés tényét tagadva. (A teljesítmény nagy mértékű javulása, szerinte csupán a kritikaibb, körültekintőbb önellenőrzés, jobb időkihasználás és lassúbb megoldásmenet, továbbá a problémával szemben való komolyabb, a korrek-

*tebb*-becsületesebb beállítódás eredménye — e nézettel szemben magunk tagadhatatlannak ítéljük magoknak ez értelmi képességeknek is tisztaelvű feljeszthetésének tényét. E teoretikus értelmezés-különbség azonban praktikusan nem jelentős: ami szintén fontos, az csak a *megfelelő* gyakoroltatás és vezetés által elérhető *lényegesen jobb* értelmi teljesítmény *tényleges* előállításának gyakorlati-tapasztalati szankciója.

Az összes fent említett vizsgálatok általános tanulságait néhány tételben röviden összegezzük:

1. A magasabbrendű értelmi teljesítményekben legjelentősebbeknek e vizsgálatok is a következő 3 „általános” értelmi képességet látszanak bizonyítani: *lényegmegragadás, elmélyülés*, jól tagolt nagy *szintetikus egységbe vonás*.

2. E mondott legjelentősebb általános értelmi képességeknek valóságos gondolkodásukban való „tisztá” érvényesülése igen ritka. Mind a dolgok lényegének megragadása, mind az elmélyülő értelmezés, mind a minden lényeges tényezővel számot vető szintetikus egységbe fogás feladata: viszonylag igen *nehéz* feladat, amelyek kielégítő érvényesítése csak a legritkább értelmi teljesítményekben található fel.

3. A fenti tételeknek megfelel az a tétel, hogy az értelmi fejlődés e legmagasabbrendű általános képességeknek (e képességek együttesének is) viszonylag egyre teljesebb kifejlődése irányában halad; úgy is mondhatnók: az értelmi fejlődés középponti általános fejlődés-útja a következő: fejlődés a minél igazabb *lényegük* szerint megragadott és minél *mélyebbről* értelmezett minél *több* (egymástól élesen elkülönített) „elem”-, tény-, adatszerűségek minél élesebben és gazdagabban *tagolt*, minél átfogóbb szintetikus *egységbe* foglalása irányában.

4. Gondolkodásunk „tisztaelvűségét” (vagyis tényleges gondolkodásunkban az értelem sajátelvű, autonóm determinációinak tiszta érvényesülését) nem-értelmi, *heterogén tényezők*-nek idegenelvű (heteronom) befolyásoló hatása *rendkívüli* mértékben képes megzavarni (és valamely fokban mindig is zavarja): puszta szokás, „mechanikus” asszociálódások, üres közhelyek, divatos szólamok, idegen ítéletek és meggyőződések (tradíció, környezet), stb. sokkal nagyobb mértékben zavarják tényleges gondolkodásunkban a „tisztá értelem” érvényesülését, mint ahogy e ténnyel — éppen mert e hibák generális em-

beri hibák — helyesen számolni szoktunk és e vizsgálataink is bizonyítják a pszichiáterektől régtől legjobban ismert tételt, hogy különösen *érzelmi* tényezők befolyásolják és hamisítják meg („értelmes“ jellegük szempontjából) rendkívül eredményesen tényleges értelmi műveleteinket.

5. Adott esetben egy *egyetlen* (és önmagában talán igen súlytalannak tetsző) nehezítő körülmény, a könnyű feladatmegoldás útjába helyezett igen kicsinynek tetsző *gátló* tényező *aránytalanul* nehezebbé (mint utolsó példánk mutatta: esetleg praktikusán egyenesen elvégezhetetlenné) teheti valamely értelmi feladat sikeres megoldását. E jelenségben nyilván *energetikai* tényezőknek jut a legfontosabb motiváló szerep, de kényelmi és ökonomiai pszichés tehetetlenségi, megszokottsági, perszeverációs, stb. tényezők is bírnak determináló hatással.

6. Az egyetemi hallgatókon végzett kísérletek eredményeiből az az általános benyomásunk keletkezett, hogy az értelmi fejlődés a pubertás korának elmulta után egy lépést előre tesz és pedig az érdeklődésnek és az értelmi beállítódásnak a *magasabbrendű értelmi értékek irányába való fordulása által*. Ilyen értelmezést engedhető észleleteket már középiskolás tanulókon végzett kísérleteinkben is tettünk (összehasonlítva pl. a felsőkeresk. iskola I. és IV. évfolyama növendékeinek teljesítményét): a középiskolai vizsgálatok eredményei alapján már feltetsző ily irányú sejtélem megerősödött az átlagos néhány évvel idősebb egyetemi hallgatókon végzett vizsgálatok tanulságai által. A felmerülő probléma a maga részéről is bizonyítja, hogy az értelmi fejlődés ismeretében még sok a helyesebb-tisztább megvilágítást kívánó feladat, különösképen az *adolescentek* értelmi fejlődése terén. A 12—15 életévtől kezdődően mindaddig csak hiányos-bizonytalan képeket ad az irodalom az értelmi fejlődésről, holott az *nem áll* itt meg: csupán a fejlődés *iránya* látszik olyannak, amelyhez az eddigi vizsgálatok *adekvát* módon általában nem tudtak hozzáférni, és pedig azért, mert a lélektan általában nem tudott megfelelőképp hozzáférni éppen a *legmagasabbrendű* értelmi tevékenységekhez, a legmagasabbrendű értelmi teljesítményeknek (v. ö. a „zseniális“ alkotás kérdését) mindaddig igen fogyatékos kielemezettsége és általában az értelmi magasrendűség lényegének helyesen-biztosan felismerni és elemezni nem tudása miatt.

## X. Olvasnitanulás és jelentéssélmény.

1. Az olvasás. Az olvasnitanulás kérdése évszázadok óta nem jutott nyugvópontra. A nevelők erőfeszítése mindig oda irányult, hogy az olvasás megtanulását megkönnyítsék a gyermeki pszichéhez alkalmazott módszerekkel. S minthogy a tudományokban egyes eszméknek divatjuk van, (e divat hullámvázsaival), jelenleg az olvasnitanulás kérdése szoros összefüggésbe jutott az „egészlelektan“ kérdés feltevéseivel és egész szemléletmódjával. Decroly és Kern oly módszereket gondoltak ki, melyek az olvasni tanuló gyermek lelki sajátosságaihoz közelebb állanak, mint a régebbi és kedvezőtlenebbül megítélt „szintetikus módszer“. Ez utóbbinak menete az egyes betűk megtanulásától vezet tovább a szótagokon és egyes szavakon keresztül a mondatok olvasásáig. Ennek az összetevő eljárason nyugvó olvasnitanulásnak a pontos megfordítottját kapjuk az „analitikus módszerben“. Itt nagyobb kész egységekből történik a kiindulás, pl. egész mondatokból, szövegekből, esetleg szavakból, melyeket a gyermek később, — vizuális megismerésük után — többé-kevésbé spontán módon tagol részekre, mindaddig, míg elérkezik az „elemekig“, a betűkig s ezzel az olvasnitanulás tulajdonképeni munkája véget ér. Az elemző módszer hívei nagy jelentőséget tulajdonítanak eljárásuknak. Igaz ugyan, hogy a tanítónak több munkát ad, mint a „mechanikus“ és száraz összetevő eljárás, viszont kárpótolva van fáradtsága a tanulók energia- és idő-megtakarításában: könnyen és gyorsan elsajátítják azt a gyermek lelki világától oly távol eső mésterkélt és nehéz kultúrműködést, amit „olvasásnak“ nevezünk. Másrészt jobban megfelel a gyermek lelki alkatának is, s ez az előbbi eredményességnek tulajdonképeni magyarázata. Mielőtt e kérdésben állást foglalhatnánk s az egyaránt sok hívet számoló két tábor érveit egymással szemben lemérhetnők, szükséges előrebocsátani magának az olvasás lelki műveletének elemzését.

Az olvasás pszichés mechanizmusának elemzésénél szét kell választanunk egymástól az írás és olvasás műveletét, a jól olvasó, gyakorlott felnőttnek és a gyakorlatlan gyermeknek olvasását, — s ez utóbbinál az olvasást közvetlenül megelőző állapotot magától az olvasás megkezdésének állapotától.

a) A gyakorlott felnőtt olvasásának elemzését főleg *Meumann*,<sup>23</sup> *Ranschburg*,<sup>24</sup> *Erdmann-Dodge*<sup>25</sup> végezték a kísérleti lélektanának mindenre kiterjedő gondosságával. E vizsgálatok szerint a gyakorlott felnőtt olvasásának lélektani összetevői a következők: Egy *látási kép* (optikai elem), mely azonban nem az egyes betűelemek külön öntudatosult érzékleteinek felfogásában, sem pedig ilyen egyes felfogó aktusok összeadódásában, vagy mozaikjában áll, hanem egész-alakzatoknak többé-kevésbé tagolt, gyors és felületes felfogásában. A szókép az olvasásban nem mint „érzéklet” jelentkezik, hanem többé-kevésbé tudatosult és tipusos különbségű „szóképzetté” van feldolgozva. A látási összképek a betűolvasásnál épúgy, mint a zenei jeleknek, a kottáknak olvasásánál, többféleképpen tagolódhatnak s terjedelmük kisebb-nagyobb lehet, az olvasó egyén átfogó képessége szerint. A tagolódás az optikai kép egészében különféle szabályszerűségeket tüntet fel: ha kevésbé tagolt, akkor a szóképben vagy kottaképben nem emelkedik ki valamely uralkodó elem, hanem az elemek, melyeket a szem és az olvasás egyetlen aktusban átfog, homogén természetűek s nem deríthető fel, hogy a folyamatos olvasásnál elősegítő vagy gátló hatásuk egyenkint mekkora. Egy más eset az, mikor a látásos képben u. n. domináló betűk, vagy részletképek tapasztalhatók, melyek a szókép vagy szólam (viszonylagos) egész-jellegét sajátosan meghatározzák, a ráismerést elősegítik, biztosítják s

<sup>23</sup> Vorlesungen zur Einf. in die experim. Pädagogik. III. 2. kiad. (1922) 440—530 ll. Rövidített alakban közli az Abriss d. experim. Pädagogik-2. kiad. 1920. 327—350 ll.

<sup>24</sup> Die Lese- u. Schreibstörungen des Kindesalters. 1928.

<sup>25</sup> Psychol. Untersuchungen üb. d. Lesen. 1898. — Jó irodalom: *Fröbes*: Lehrb. d. experim. Psych. II. 3. kiadás 37—43 ll. Nálunk: *Schüller Pál*: A sajtóhibák keletkezésének pszichológiai oknyomozása. M. Psych. Szemle. III. évf. (1930) 19—38 és IV. (1931) 79—118 ll. E tanulmány ugyan csak a sajtóhibák részletkérdését elemzi, de sok tanulság meríthető belőle általában az olvasás lélektanára nézve is. — *Tachistoszkópos* kísérleteket újabban *J. Hoffmann* végzett berlini iskolásgyermekekkel (Ber. üb. den X. Kongress für experim. Psych. 1928. 123—125 ll). Eredményei megerősítik az olvasás mechanizmusáról eddigelé alkotott lélektani képet. Értékes megállapításokat tesz ezenkívül az általános teljesítőképeség („intelligencia”) és a pillanatnyi gyors olvasás közötti korrelációra nézve: ez általában nagy és pozitív. — A jelentéserő (megragadás) legújabb kísérleti vizsgálatát *A. Schröder* adta: Experim. Unters. üb. die Bedeutungserfassung. Archiv für die ges. Psychol. 90 (1934) 61—108 ll.



együttal az olvasási hibákat is befolyásolják. Végül megkülönböztethető az olvasás látási képében esetleges ritmikus tagoltság szerint való felfogás esete is, mikor a szóképet épen ritmusan tagoljuk s ez a tagolás szolgál az olvasás egyenletes menetének biztosítására, illetve ad bizonyos tagolódási pontokat. Lényegében ma is fenntartandó *Erdmann* tömören összefoglaló nézete, mely szerint: „das Worterkennen (erfolgt) auf Grund der deutlich wahrgenommenen Buchstaben in Verbindung mit der Gesamtform des Wortes“.<sup>26</sup> Világos, hogy mind e sajátosságok közeli összefüggésében vannak a lelki élet azon sajátosságaival, melyeket az „egész-pszichológia“ és „alaklélektan“ nyomoznak s egyúttal bizonyos egyéni típusok elválasztására is vezethetnek. — Az olvasásnak és olvasnitanulásnak az egész lélektan tételeivel való összefüggését alább, a jelentésélménynél elemezzük, jelen összefüggésben elégnék látszik rámutatni az olvasás régi kérdésének erre a vonatkozására.

b) A gyakorlott felnőtt olvasásának második pszichés mozzanatát a *belső beszédben* találjuk. Az olvasó halk, egyéni hanghordozással (melyre könnyű ráismerni az introspekcióban), kíséri látási képeit. Kérdés: minden olvasott szót kimondunk-e az olvasás folyamata alatt, vagy csupán egyeseket? Feleletül azt találjuk, hogy csak *egyes* szavak akusztikai képe tudatosul az introspekcióban (élményemlékezésben),<sup>27</sup> még pedig, úgy látszik, a jelentésélmény szempontjából fontos szavaké. Kísérletileg ez úgy vizsgálható, hogy megfigyeljük, mely szavaknál tudatosul egy szólam vagy mondat értelme, jelentménye; e szavak lesznek hangzási szempontból is a „tudat központjához“ közelebb állók és hallhatók, — vagy az is lehetséges, hogy az olvasás menete már túlhaladt a jelentésélmény valamely sűrűsödési pontján s utólag térünk vissza rá, miután a szólam jelentése hirtelen s váratlan ugrással megvilágosodott. — E belső beszédet egyébként ugyanaz a sajátosság jel-

<sup>26</sup> Idézi K. Stern, Zur Analyse des Lesenlernens. Bericht über den XII. Kongr. für experim. Psychol. Jena. 1932. 423. 1.

<sup>27</sup> Koffika ezt a szót ajánlja az introspekció helyett, hangsúlyozva benne az „önmegfigyelésnek“ a valóságos élményt időben követő természetét. Az olvasásnál saját hangunkat valóban csak utólagos emlékezéssel szoktuk tudatosítva („prise de conscience“) észlelni. Rendes körülmények között, különösen, ha a figyelmünket az olvasás tartalma, tehát a jelentésélmény köti le, az akusztikai képzetek „a tudat szélén“ maradnak.

lemzi, mint az olvasást, hogy felületes, elmosódott, nem tagolt hangképek (egészek) sorozatából áll, kivételt tesznek természetesen a „fontos“ és kiemelkedő hangképek.

c) Harmadik és problémánk szempontjából legfontosabb mozzanata az olvasásnak a *jelentésélmény*. Mi a jelentésélmény? Ezt a tudati organizálódás szempontjából oly jelentős kérdést irodalmunkban Boda István vizsgálta.<sup>28</sup> Valaminek „jelentéses“ tudati megjelenését kezdetlegesebb tudati szerveződés fokai előzhetik meg. A legelemibb tudati adatás csak határozatlan, pontosan körül nem írható benyomások alakjában van meg bennünk, de már bizonyos elkülönülésben egyéb tudattartalmaktól. Tovább haladva az egyre mélyülő szerveződési fokok skáláján, folytonos újabb elkülönülések differenciálhatják a legkezdetlegesebb tudatélményeket. De minden újabb elkülönülés, egyúttal valami pozitív egységesítéssel jár együtt: valamitől elkülönülni ugyanis annyit tesz, mint egy összefüggésből egy másikba illeszkedni bele. Ezen beleilleszkedés nélkül semmilyen észrevételünk nem lehetséges. Már itt előtérbe lép az a jelenség, hogy organizálódott eszméléseink már igen kezdetleges, alacsony fokán is többé-kevésbé határozott egészeket fogunk fel, illetve az eszmélések ily egészek részei gyanánt jelentkeznek. További fejlődési fokot találunk a tudatjelenségek szerveződésében akkor, ha megfigyeljük, hogy az előbb említett „egészek“ határozott kontúrokból és ilyen vagy olyan alakokban is jelentkezhetnek: ilyenkor a tudattartalmakat már bizonyos zártság és esetleg belső strukturáltság is jellemezheti, — mint az alaklélektan hívei mondják: az „egész“ most már „alakká“ lett, mert több tagra differenciálódott, melyek egyrészt szorosan összetartoznak, másrészt oly egymásmellettiiséget, vagy alárendeltséget, általában rendezettséget nyertek, melynek sorrendje fel nem bontható az alak lényeges megváltozása nélkül (nagyság, hosszúság, mélység, szélesség, magasság, símaság, közelség, vagy távolság; hozzátehetnők: időbeli rend, ritmus; stb.) Még magasabb szerveződési fokot találunk a tudatos jelenségek homályosabb vagy világosabb „már ismert jellegében“, (déja vu), melyet kísérhet az „elfeledett dolgok ellenállásának“, vagy térbeli, időbeli elhelyezkedésének kü-

<sup>28</sup> Az eszmélések organizálódásával Bp. 1919. 11, 13 kk. II.

lönböző tudatosulása is. Az organizálódásnak ezen lépcsőfokain keresztül, — melyek egyenkint az élmények pontosabb differenciálását és tagozódását, egy-egy pontosabb, szűkebb osztályba való foglalását, tehát felismeréseket jelentenek, — jutunk el tudatunk legtökéletesebb szerveződési alakjához, a *jelentéses* érzékeléshez. A világos jelentésség végső fokát a jól-ismertségnek (és ezt megelőzően a homályosan ismertnek) foka előzi meg és sokszor helyettesíti is.<sup>29</sup> Pszichológiai, tudatorganizációs szempontból a *„jelentés“ nem egyéb, mint valamely élménytartalom (tárgy) egy oly legszűkebbkörű egészbe tartozásának felismerése, amely egészbe (osztályba) semmi más a jelentésben felismert tárgyon kívül már nem tartozik*; az osztályt a jelentésében felismert tárgy teljesen kitölti.<sup>30</sup> Egy kísérleti személy pl. Klausz Ernőnek „Faust elkárhozása“ című díszletképét először látva (és címét, szerzőjét, alkalmazását előzetesen nem ismerve), jelentésélményét ebben a címben adta: „Utolsó ítélet“. Élménye mindenesetre jelentésélmény volt, habár tárgyi szempontból nem fedte is a valóságot: a látott kép beleilleszkedett egy oly legszűkebbkörű képzet- és gondolatkörbe, osztályba, mely reá illett s azt kitöltötte.

A fentebbi meghatározás szerint a jelentés fogalmának következő mozzanatai különböztethetők meg: egy élménytartalom (tárgy), — egy legszűkebb körű egész, — s a kettő sajátos összetartozóságának felismerése. Kérdés, hogy az olvasás folyamatában hogyan érvényesíthetők ezek a mozzanatok? Az olvasás vagy egyes szóra, vagy szólamra (kifejezésre) vagy mondatra, vagy végül mondatkomplexumokra terjedhet ki. Mindegyiket kísérheti bizonyos jelentésélmény, melynek sajátosságai a fentebbi meghatározást kibővítik. Schröder vizsgálatának idevonatkozó első eredménye az, hogy nincs jelentésélmény *szemléletes* élményalap nélkül. A jelentés mindig szem-

<sup>29</sup> Lélektani kísérleteink azt látszanak bizonyítani, hogy a jelentésélmény sokszor kimerül a *ráismerés*, vagy pusztán (hangulati alapú) *társítás* tevékenységében. Egy úgynevezett (értelmetlennek feltünő) „Vexierbilddel“ való tudati leszámolás sokszor véget ér, mielőtt valamely asszociáció folytán valamire „emlékeztet“. Ilyenkor az élménytartalom nem a maga egyedüli és kizárólagos osztályába illeszkedik, melyet kitölt, hanem egy tágabba, melyet nem tölt ki, hanem melyhez való viszonya határozatlan marad.

<sup>30</sup> Boda, i. m. 15. l.

léletes élményalapon nyugszik, ha ez nem tudatosan is, vagy nem válik figyelem tárgyává; de sohasem nélkülözhető. Ez a szemléletes tudattartalom lehet szóképzet, az olvasott szóval kapcsolatos képzet (pl. madár), lehetnek érzékletek, lehetnek gondolatok is (saját képzetalapjaikkal pl. „adóhivatal”), de lehet érzelem is (pl. az apathia szó olvasásakor valószínű, bár gyenge hangulati kísérő lép a tudatba). E szemléletes mozzanatok közül kiemelkedik a szóképzet, melyhez olvasásunkkor szükségképpen jelentések tapadnak. A szóképzet, épúgy, mint a többi szemléletes mozzanatok, képviselik a gondolkodás számára a jelentett tárgyat; a különbség az, hogy míg a szóképzet a jelentett tárgynak pontos egyértelműséget kölcsönöz, addig egyéb szemléletes mozzanatok a jelentett tárgy többi határmányaitól is értesítenek bennünket. Az egyes szó szerepe (pl. tachisztoszkópos felmutatás alkalmával) ebben áll: egy tárgyat jelentésesen helyettesít, reprezentál. Természetesen, ezen képviselő egyszerű tudati jelenléte még nem azonos a teljes jelentésélménnyel, ahhoz kell még egy sajátosan értelmi, bár nem mindig tudatosított aktus is: ez a tárgynak az „ő legszűkebb osztályába való helyezése”, vagy inkább: a szemléletes élmény és a tárgy között bizonyos *vonatkoztatás* létesítése. (Ez a vonatkoztatás lehet azonosítás is, de lehet más természetű viszonyt létesítő művelet is). — A jelentésélménynek egyetlen, elszigetelt szóhoz való tapadása, bár jogosult, de mesterkéltné eljárás alapján alapuló eset. A jelentésélmény ily esetben is bizonyos továbbvivő impulzusokat tartalmaz: a szóval tovább kívánunk foglalkozni, valami módon őt kiegészíteni törekszünk. Az olvasás tényleges folyamatának természetes egységei bizonyos szócsoporthoz, szólamok, kifejezések, (parancsok), még inkább pedig a mondat. Ezeknek a komplexumoknak is *egyetlen jelentésük* van: ez teszi őket önálló pszichológiai egységekké. Természetes, hogy a szólamok, ha egy mondatban foglalnak helyet, csupán viszonylagos önállósággal rendelkeznek, mely azonnal megszűnik, mihelyt a mondat egységes, egyetlen jelentése megvilágosodik. A mondatnak az a része, mely a jelentésélményre döntő s mely a mondat olvasásakor (hallásakor) egyénenként a mondat különböző pontján helyezkedhetik el, a mondat lélektani alanyának, a jelentés hordozójának nevezhető, egyáltalában nem kell azonosnak lennie a grammatikai

vagy logikai alannyal. A mondatnak ez a súlypontja az, honnan a jelentéstudat átjárja s megvilágítja a mondat minden részét s e részeknek különböző súlyt és értéket kölcsönöz. Ehhez a jelentésélményhez is szükségünk van szemléletes alapokra, csak hogy ezek annál szegényebbek, annál halványabbak és tudattalanabbak, minél nagyobb kört ölel fel egy-egy jelentésegység; egyenkint, persze, sem a szóképzetekre, sem egyéb szemléletességekre nincs szükség, hiszen a jelentések úgyszólván „a sorok között” húzódnak meg.<sup>31</sup> A jelentésélmények útja tehát az olvasás közben, gyakorlott olvasó esetét téve fel, nem az egyes szavak külön tudósított jelentéseinek összeadásából jön létre. Műkor mi, felnőttek gyors és felületes látási és hallási képekkel dolgozva, rohanunk a könyv, vagy újság sorain keresztül, mintegy a „sorok között” olvasunk: a jelentésélményeink több szó elolvasása után hirtelen szökkennek elő, mintegy pszichológiai „vacumból”: a mondat kezdetén még nem tudjuk, hova, mely irányba, mely (végsőbb) jelentés felé tart a gondolatmenet, míg aztán egy ponton a mondat értelme világossá válik, — a „befejezés” mintegy természetes kiegészítője a „bevezetésnek”. Ugyanígy van hosszabb, összetett gondolatmenetek esetén, pl. egy politikai vezércikk, egy költemény, egy regény, egy filozófiai mű stb. olvasása esetén is; megállapíthatjuk, hogy sok, — személyi és típusos különbségek szerint több-kevesebb — nyugvópont szerint tagolódik olvasmányunk s e nyugvópontok a jelentésélmények tagozódásait, mondhatnók: a végső, egyetlen jelentés-egész részlet-egészekbe való tagolódását, strukturálódását jelentik.

d) *Tipusos különbségek* is kutathatók a jelentésélmények világában. Hogy pl. a gyermeknek idetartozó jelentésélményei a felnőttekétől tipikusan különböznek, azt eleve feltehetjük. A gyermeklélektan rá is mutat a különbözőségekre, melyek a gyermek beszédéből könnyen kikövetkeztethetők. A kisgyermek már az olvasás megkezdése előtt telítve van különböző ismeretség- és jelentésélményekkel. Interjekciói, ideogrammatikus szavai mind érzéses és akarati jelentésekkel terhesek. A fejlődés útja itt is a kevés jelentéstől a több, a felszíneसेbből a mélyebb, a differenciálatlantól a differenciált felé halad. De a

<sup>31</sup> Schröder, i. m. 102—108 ll.

felnőttek szavait, mozdulatait, zörejeit, zenéjét stb. szintén „értelmezi“ a kisgyermek, már a csecsemőkorban is: meghatározott érzelmi és mozgás-reakciókkal válaszol már az első életév folyamán is meghatározott szavakra<sup>32</sup> és parancsokra. A felnőttek szavainak teljes elsajátítása, megnevező jellegükkel, jelentésükkel együtt, már az olvasni tanulás előtt évekkkel bekövetkezik, természetesen azokra a szavakra nézve, melyek a gyermeknek és környezetének mindennapi nyelvét alkotják.<sup>33</sup> A jelentéssélmények tehát, a gyermek világában, nem okoznak akadályt az olvasás megkezdése tekintetében. Ebből a szempontból megnyugtató választ kapunk azokból az „intelligencia“-vizsgálatokból is, melyek Binet óta feltüntetik az iskolába lépő gyermek szellemi fejlettségét.<sup>34</sup> Ha vannak is az olvasnitanulásnak bizonyos nehézségei, azok egyrészt nem a gyermek jelentéssélményeinek hiányos vagy fejletlen voltából erednek, hanem egész máshonnan, t. i. az olvasás kulturfunkciójának minden analfabétát illető természetellenességéből, másrészt a gyermek sajátos, egyéb jellegzetességeiből, minők a figyelme, érdeklődése, beállítottsága, globalitásos világfelfogása stb.

**2. Olvasnitanulás.** — Az előző fejezetben az olvasás lelki mechanizmusát vizsgáltuk, különös figyelemmel azokra a jelentéssélményekre, melyek ezt a műveletet egész folyamatában kísérik s annak „ideás“ összetevőjét alkotják. A jelentéssélmény nemcsak azért nyer nagy fontosságot az olvasás lélektanában, mert annak szellemi tartalmát, célját alkotja, hanem egyúttal pedagógiai jelentősége miatt is. A jelentéssélmények ugyanis az olvasni tanulást — a kész, hallott szóalakokhoz az optikai írásjelek kölcsönös hozzárendelését — többszörösen determinálják; s addig nem tekinthető befejezettnek az olvasás elsajátítása, technikája, míg a tanuló az egyes egészek, (mondatokon, szavakon) túl az egyes betűk s jelek jelentését teljesen magáévá

<sup>32</sup> V. ö. K. Bühler: Die geist. Entw. des Kindes. 6. kiad. 1930. 225 kk. II.: Die Entwicklung der Wortbedeutungen.

<sup>33</sup> Stumpf értesít bennünket egy gyermek „sajátságos“ nyelvfejlődéséről, kinél sokáig makacsul megmaradtak a gyermeknyelv formái, míg végül 3; 3 korban *hirtelen ugrással* áttért a felnőttek nyelvére, mind hangzás, mind jelentésadás szempontjából (Eigenartige sprachliche Entw. eines Kindes. Z. für päd. Psychol. 1900. 1—29 II). V. ö. A. Descoedres: Le développement de l'enfant de 2 à 7 an. Neuchâtel 1921.

<sup>34</sup> V. ö. Penning: Das Problem der Schulreife. 1926. 131 k. I.

nem tette. Lehetséges ugyanis oly tanulási és tanítási módszert elképzelni, mely csak külső látszatát nyújtja az értelmes — tehát exakt jelentésműveléssel bíró — olvasásnak: ilyen pl. a gyermek utánzójellegű olvasása, mely az u. n. analitikus módszerekben mindaddig fennáll, míg valamilyen módon az elemekhez, a betűkhöz, azoknak külön felismeréséhez el nem érkezik. Hogy az ily „olvasás” még nem érdemli meg ezt az elnevezést, világos. A németben „Nachlesen”-nek nevezik a gyermeknek azt az eljárását, mikor a kartonlapra írt szót pontosan összeköti azzal a tárggyal, melyet a szó jelent, vagyis mikor felismeri az összetartozó látási alakot és a tárgyat (pl. „virág-cserép” s a megfelelő tárgy). Az „etiquette” szerepe valóban jelentésművelést takar; de kérdés: *olvasta*-e a gyermek a szóképet, vagy csak *ráismert*, sok gyakorlás után, annak alakjára s tud vele bánni, anélkül, hogy a rajz (mert az olvasni kezdő számára a kartonlap betűi azok) összetevőinek jelentését is felfogná? E kérdést elég feltenni, — a felelet önként adódik.

#### Elemző módszer.

Az elemző módszert az olvasástanításban, megtaláljuk a jelenkor pedagógusai közül különösen kettőnél, kik példa gyanánt szolgálhatnak: *Decrolynál*<sup>35</sup> és *Kernnél*.<sup>36</sup>

*Decrolynak*, ennek az élethez és pathológiához oly közel férkőző orvos-pszichológusnak nevelési gondolatait lelkes tanítványa *A. Hamaïde* foglalta össze és az olvasni-tanulást a következő, gyermeklélektani alapelveken nyugvó megfontolásokra építi fel:

a) Minden tanításnak az *egyszerűről* kell haladnia az összetett felé. Az olvasástanítás sem követhet más utat. A kérdés csak az, e téren mit nevezhetünk egyszerűnek s mit összetettnek? Egyszerűbb az, ami a felfogás körében globális, differenciálatlan, ami a fejlődés folyamán mint jelenség, jellegzetesség, megelőz másokat, — t. i. a differenciáltat, a részle-

<sup>35</sup> M<sup>lle</sup> A. Hamaïde: La méthode Decroly. Neuchâtel et Paris. 107—129 ll.

<sup>36</sup> A. Kern: Eine neue Lesemethode. Pharus. 1932 (32) 147—155. ll. — Az elemző módszer történeti előzményeinek irodalmára itt nem térünk ki. Mind a két szerző utal előzetes irodalomra is és a módszer inspirátorára, Rousseaura.

tekben való felfogást. Ez a Decroly-tan gondolata, mely volta-képen a természetes fejlődés menetét hangsúlyozza: az oktatást azzal kell kezdeni, ami a gyermek természeti fejlődésének korábbi fázisával egyezik; tehát az olvasásnál az egész szókkal, frázisokkal. P. Janet a nyelv keletkezésének egyik legkorábbi időszakát a „parancsolás” magatartásának nyelvi kifejeződésében látja; a „parancsok” (ordres) a kifejezés első, legtermészetesebb, legszükségesebb módjai; ennek megfelel a Decroly-módszer elve is: a gyermek legelőször „parancsok”, utasítások alakjában kap nyelvi benyomásokat a környezettől, — ezeket kell aztán a nevelésben átvinni az olvasás területére is; „ha a gyermek hallás útján megérti a parancsokat, mért ne fogná fel őket látás útján<sup>37</sup> is?” — Mások szerint az a „relatív egész”, melyből az olvasás lélektani folyamatának ki kell indulnia, az ideogrammatikus szó, vagy interjekció.<sup>38</sup> Ezeknek látásos jeleivel kell először megismerkednie a gyermeknek és őket további elemző munkával részekre bontania. Az a nehézség viszont, mely az egészgondolat belső kényszerítő logikájával azt kívánja bizonyítani, hogy nincs megállás az „egészek” terén, mert a mondat ismét egy nagyobb összefüggés része, ez utóbbi ismét egy tágabb összefüggés részlete s így tovább a végtelenségig:<sup>39</sup> nem áll helyt, mert sem az élő beszéd, sem az olvasás kiindulópontja nem követeli ezt a deductio ad absurdumot. A gyakorlatban relativ egészekről van szó. Ilyenekül egyformán kínálkoznak mind az ideogrammatikus szavak, mind a szorosabban vett parancsok, mind pedig egyes közlő stb. jellegű mondatok, nevek, vagy érdekes frázisok is. Érdekli pl. az olvasni tanuló gyermeket a saját neve, melyet karkötőn, vagy papírlapra írva ruháján visel, a tárgyak nevei, melyek őt körülveszik, melyek egyébként is a „globális” oktatás „érdeklődési központjait” alkotják (Decrolynál).

β) A relativ egészekből való kiindulást követi a „látott” nyelv részekre tördelése. Ez az eljárás semmivel sem rejt magában több nehézséget Decroly felfogása szerint, mint a „hallott” nyelv elemekre hullása. A hallott nyelv ideo-auditív, a

<sup>37</sup> Hamaïde, i. m. 113. l.

<sup>38</sup> Hengstenberg: Zur Psychol. der Lesemethoden. Pharus 25 (1934) 125—134. l.

<sup>39</sup> Hengstenberg, i. m. 127. l.



látott nyelv, melyet szólamot tartalmazó szemléletes figurák közvetítenek az olvasó gyermeknek, ideo-vizuális: az előbbinél az agy hallásközpontjai vannak foglalkoztatva, míg az utóbbinál a látás-központok; amott hallja a parancsot, vagy más ideogrammatikus jelet, itt látja; a jelentménnyel való összekapcsolás nem okoz nagyobb nehézséget itt sem, mint amott. A gyermek nem olvas e módszer gyakorlatában értelmetlen egyes szavakat, melyeknek nincs egymás között kapcsolatuk, jelentésük, hanem „az olvasás mindig valamilyen tartalommal kapcsolatos. Ez ennek a módszernek nagy előnye”.<sup>40</sup> A *jelentés-élmény tehát a szólamképek egészéhez csatlakozik*, (images écries), anélkül, hogy a szólamkép belső szerkezetének egyes elemeit átértené az olvasó; a kapcsolat a kép és jelentés között mechanikus asszociáció hozza létre.

γ) Ez a mechanikus asszociáció, az elemző módszer híveinek egyöntetű tapasztalatai szerint gyorsan és könnyen megy végbe. Hogyan tanulnak pl. olvasni a Decroly- és Kern-módszer növendékei? A haladás 3—4 stádiumon keresztül történik és a szólamkép jelentésélményétől az egyes betűk jelentésének pontos felfogásáig, vagyis az *olvasásig* nem fogyaszt több időt és energiát a növendék, mint az ellenkező, összetevő módszerrel, különösen, ha figyelembe vesszük azokat a megkönnyítő tényezőket, melyek elősegítik az egymagában érdektelenül ható tanulmányt. Ezek: az olvasási játékok s a velük elért számos kombináció és új meg új ismétlődés, az egyes betűk színe, a lokalizáció, (ugyanazon szótagok és betűk ábrázolása a táblán ugyanazon egymásutánban, u. a. helyzetben stb.), rajz s végül magának a jelentésélménynek a szerepe; a növendék érdeklődését ugyanis végül maga a mondat vagy szó *jelentése* ragadja meg és ez lesz az olvasás dinamizmusának további rugója. Ilyenkor a növendék érdeklődése már áttevődött az eredeti érdekleltető mozzanatokról (szín, társasélet vonatkozásai, mellékes feladatok megfejtése: pl. megkeresni az írott-rajzolt jelhez tartozó tárgyat) magára az olvasás igazi céljára: a gondolati tartalomra. *Hengstenberg*<sup>41</sup> ezekben a segédeszközökben „értelemzavaró, az olvasástól idegen” mozzanatokot lát, melyek szükségképen eltérítik a tanulót az olvasás lényegfolya-

<sup>40</sup> *Hamäide*, 116. l.

<sup>41</sup> I. m. *Pharus*, 1934: 129. l.

matától s ezért pedagógiai szempontból ártalmasak. E nehézséggel szemben áll az a lélektani törvényen alapuló előny, melyhez az összetevő módszer is folyamodik, hogy az érdeklődés és figyelem felkeltésére és átsugároztatására ezek a segédeszközök nélkülözhetetlenek; ártalmasságuk és alkalmaztatásuk pedig fokról-fokra csökken, azon mértékben, amint az elemek ismertekké és jelentésekkel terhesekké válnak. — Az így haladó olvasástanulás *tempójára* nézve jellemző adatok a következők: Kern szerint az elemző módszer folyamán már a 14. tanulási héten elérkezik a gyermek az egyes betűkhöz: „ezzel a praxis bebizonyította, hogy a látott írásjeleknek, a betűknek kiemelése, analízise teljesen a tanulók öntevékenysége folytán viszonylagosan rövid idő alatt bekövetkezett”.<sup>42</sup> Ez időpont után most már csak az ismeretek tökéletesítése és az — összetevés következik. Az összetevés azonban, mely tehát az elemző módszer kiegészítő mozzanata gyanánt tűnik itt fel, szintén gyorsan megy végbe. Itt ugyanis a *ráismerés* jó az olvasás segítségére. Sok ismert szó birtokában van a gyermek ebben az időpontban. Ezek ismerete *visszahat az összetevő olvasás folyamatára*: az ismert egészet (a kész szót) *előbb* tudatosítja a gyermek, mint a betűk valamennyien tudatosulnak és ez az ismerete jelentést ad az egyes betoldott (ismeretlen) betűknek is. Az egész determinálja tehát a részeket: a gyermek is úgy olvas, mint a felnőtt, azzal a különbséggel, hogy a felnőttnél az egyes betűk mind ismertek, de nem tudatosulnak külön-külön, míg a gyermeknél van egy folkozat, mikor egyes betűk ismeretlenek és nem is tudatosulnak. E tudatosító munka az előrevételezett szó-jelentés visszaható, tisztító, jelentésadó munkája lesz. Három-négy heti újabb munka után<sup>43</sup> ez a folyamat is véget ér s az olvasás-tanulás folyamata befejeződött.

Látjuk tehát a végső, befejező fordulat mechanizmusát: „A gyermekek oly erősen vannak a szavak *jelentésére* beállítva, hogy addig tapogatóznak olvasás közben, míg csak a szó tartalmát fel nem fedezik. *Szó sincs a betűk tisztán mechanikus összeolvasásáról...* Az olvasásban ettől kezdve kölcsönösen áthatják egymást az egész-elemző és összetevő tevékenysé-

<sup>42</sup> Kern, i. m. 125. l.

<sup>43</sup> Kern: 153. l.

gek,<sup>44</sup> és az elért eredmény: a folyékony és értelmes (jelentés) olvasás.

Az elemző módszer, bármily tetszetős alakban jelentkezik is, nem kerülheti el, a dolog természeténél fogva a *kritikát*. Ily kritikát tartalmaz pl. *Hengstenberg* idézett értekezése, mely nemcsak határozottságánál fogva figyelemreméltó, hanem elvi alapjainál fogva is. Ily elvi alap mindjárt a lélektani „egész szemlélet“, melyhez H. bejelenti csatlakozását s elismeri, hogy valamely lelki egész több, mint a részek mechanikai összegeződése, — hogy az egészben a részeknek egyéni szerepük van s ez függ magától az egésztől; — egy szóképen u. is minden egyes betűnek egészen határozott szerepe van, mely az olvasásban nem lehet közömbös. Ezzel a tétellel H. összhangba hozta az egészlélektani felfogást a kísérleti lélektan azon megállapításaival, melyeket az olvasás lelki mechanizmusára nézve fentebb feltüntettünk. „De hogy a részeknek, azaz a betűknek előzetes“ (egyenkénti) „felfogása következtében az egésznek“ (szó, mondat) „mint egésznek felfogása szükségszerűen kárt szenved“, az szerinte egyáltalán be nem bizonyított állítása az egészlélektan híveinek.<sup>45</sup> Ha ugyanis a növendék először az egyes betűket veszi birtokába (az összetevő módszer szerint) és csak azután tér át az egész szavak stb. olvasására, kétségtelen, hogy a betűk élményértéke más lesz egyedül külön-külön, és más szavakiká alakulva. De ez a körülmény nem zavarja meg az egész szavak olvasását és nem követeli meg az egészekből való kiindulást, ment „miután a betűk elszigetelten már tudatosak, hirtelen egységekké alakulnak“ („teremtő ugrással“) és csak ezekre a már előállott egységekre vonatkoznak az egészlélektan tételei. Viszont, ha egészekből indulunk ki, (az elemző módszer szerint) az olvasás tanításában, akkor a növendék H. szerint látszólag hamar fog „olvasni“, ez azonban csak értelmetlen dresszúra eredménye lesz, utánzás, melyben a gyermek ugyanazt teszi, mint a felnőttek, de nem érti, amit olvas (Nachlesen). Tehát épen az olvasás értelmi tengelye, a jelentésélmény fog hiányozni az egész folyamatból. — H. gondolatmenetében, az a pont a legfontosabb, ahol az egyes betűknek „hirtelen egységekké alakulásáról“ van szó,

<sup>44</sup> Kern: u. o.

<sup>45</sup> Pharus 25 (1934) 125. l.

arról a „teremtő ugrásról“, mellyel az egyes szók a kezdetleges betűzés folyamán egyszerre csak a tudatban teremnek. Ennek a ténynek kellő kiemelése mutatja H. érzékét a lélektani megfigyelések iránt: hiszen a tudati organizálódásnak egyik fő törvénye minden téren épen az ugrásosság; az olvasás közben pedig különösen így van ez, mint a kezdőkre nézve *Kern* is rámutatott (l. fentebb). Azt azonban már nem tudjuk meg H.-től, mily tényező szökkenti a tudatba a betűkből előálló új formát, a szót? A „teremtő ugrásnak“ ebben az esetben a csak elemeiben (betűiben) hallásos alakjában ismert szó *jelentése* adja meg a lélektani alapját: előrevételezzük a szó jelentését (ez a félig kibetűzött szóhoz társul) és visszahat a szó kiegészítésére. A jelentésélmény egésszé, újjá teszi az előzetes, töredékes betűélményt. Az „ugrás“ tehát nem valami *vacuum*-ból történik, hanem jelentésélmény előzi meg. Ebből egyúttal az is következik, hogy az egészlélektan törvényeit a jelen probléma nemcsak a kész szó tudatosulása (olvasása) *után* lehet alkalmazni („*nun erst stehen die Ganzheitsgesetze in Geltung*“), hanem a *folyamat alatt*, annak *lefolyására* is.

Nem következik-e a fentebbiekből, hogy az összetevő módszer hátrányban van az elemzővel szemben, mely épen ezekre az egész-pszichológiai feltevésekre épül? És vajon *elősegíti*-e az elemek előzetes ismerete a jelentésélmény által determinált hirtelen ugrást, a szó felismerését akkor, mikor a szóvá alakult betűk „élményértéke“ egészen más, mint az egyes különvett betűk „élményértéke“? A jelentésélménynek determináló hatása úgy látszik nemcsak tudatorganizációs ugrást jelent, hanem egyben irracionális ugrást is. H. a személyes egészek és a jelentményegészek között alapvető különbséget lát: az előbbieknél a jelentéstadó folyamat az egészből halad a részek felé, az utóbbiaknál megfordítva.<sup>46</sup> Az olvasástanulásnál úgy látszik, a két eset összefonódik egymással. Ámde ha ez így van, akkor az összetevő módszer hívei nincsenek előnyben az elemzővel szemben abból a másik szempontból sem, melyet ugyancsak H. hangsúlyoz, kiemelve az elemző módszer értelmetlenségét: „A gyermek nem tudja, mért jelenti ez az írásos jel, „Otto“ azt: Ottó? És különleges erőfeszítésre van

<sup>46</sup> U. o. 132. l.

szükség, hogy a gyermek a vak utánzóolvasástól eljusson a valódi olvasásig<sup>47</sup>. Azt gondoljuk, ugyanoly erőfeszítésre van szükség az összetevő módszer alkalmazásánál is, mert a látott jel (betű) és a neki megfelelő hangcsoport, továbbá a szavak és jelentésménnyek között itt is ugyanaz a szakadék tátong, melyet csak gyakorlással lehet áthidalni. De további következtetések is jogosultak az előzmények alapján. Az összetevő módszert *egyedül* akkor lehetne alkalmazni, ha az olvasásnál kizárólagosan értelmi (nem szemléletes) egészeokről, pusztá jelentésménnyek felismeréséről és felfogásáról lenne szó. De ez az eset nem áll fenn, hiszen az érzéki jelek elsajátítása az olvasnitanulás fő feladata. Ha viszont csak szemléletes egészek valamilyen tudati feldolgozásának feladata forogna fenn jelentésménnyek nélkül, akkor lehetne elméletileg az elemző módszer tisztaelvűségi követelményét felállítani. Mivel azonban az olvasás és olvasnitanulás mind a két esetet egyesíti magában, következik, hogy a két módszer egyesítése a lélektani helyzetnek megfelelő út. Azt a kérdést azonban, hogy melyik módszer előzze meg a másikat: *a jelentésménny szerepe nem dönti el*; ez tisztán gyakorlati kérdés marad, azaz a könnyűség, energiagazdálkodás, érdeklődés, figyelem megkönnyítő tényezőinek kérdése. Hogy ez valóban így van, még jobban kitűnik, ha az összetevő módszert közelebbről szemügyre vesszük.

#### Az összetevő módszer.

Az olvasástanítás és -tanulás régi és ma is túlnyomóan használatban levő módszere az összetevő eljárás, mely „elemekből” indul ki s halad összetett egészek felé. Míg azonban az elemző módszeren belül vitás lehet az az „egész”, melyből az olvasnitanulásnak ki kell indulnia, addig az összetevő módszernél ily vitás kérdés nincs: kezdettől fogva az abc-rendszerek betűi szolgáltak ily elemek gyanánt. A betűkből szótagokat, ezekből szavakat, majd mondatokat kell összerakni: az összetevő módszer természetes haladásának ez tünt fel sok századon keresztül. Ha a felnőtt és gyakorlott ember *olvasását* vesszük alapul s visszafelé haladva, pszichológiai elemekre bont-

<sup>47</sup> U. o. 128. l.

juk, akkor a következő részletei mutatkoznak az olvasnitanulásnak:

α) az írott jelnek (betű) összetanulása a megfelelő hangképpel. Ebben az összetanulásban az asszociáció és reprodukció játszik szerepet és az ezekben a folyamatokban rejtőző ráismerés is. A ráismerést, mint ismeretes, sokan azonosnak tartják a jelentéssel: „a betű ezt és ezt a hangot jelenti“, de ilyenkor tágabb értelmű jelentésselről lehet csupán szó: „A ‘jelentés’ a legtágabb értelemben a tudatban való organizáltsággal együttjáró fogalom. Igazában semmi eszmélésünk (se érzéki, se értelmi, se érzelmi) nincs jelentés nélkül: éppen mert mi csak *valamiféleségeket* eszmélhetünk... Minden tudati organizáltság jelentésszerűen organizált“.<sup>48</sup> E tág értelmű jelentésszerűség a betű-hang szimbolizmusára is ráillik, az egyszerű ráismerésen túl is. Az olvasnitanulásnak a legnagyobb nehézsége éppen ebben a lelki folyamatban rejlik: a betűk és hangok összetanulásában. Már az első, alapul vett funkció, a betű alakjának s a megfelelő hangképpel *megjegyzése*, — a két élmény — és folyamat-csoport közötti kapcsolat létesítése is természetellenes, mesterkélt dolog. Hogy az „r“ vizuális képének a nyelvi, hallási és egyéb műveleteknek éppen ez az egyetlen kombinációja felel meg, azt megjegyezni: oly feladat, mely teljesen kiesik a gyermek (s a tanulatlan felnőtt) gyakorlati életszférájából. Mindenesetre függ a megjegyzés képességétől (Merkfähigkeit), melyre nézve típus-vizsgálatok végezhetők s kikutatható, mily betűk, mily korú, nemű, körülményű gyermek számára okoznak kisebb-nagyobb nehézséget, a segítség nélküli megjegyzést véve feladatnak. Az összetevő módszer megvalósítói régtől fogva észrevették ezt a nehézséget s már az ékortól fogva különböző érdekkeltő, játékos mesterfogásokkal igyekeztek a furcsa alakú betűk és a megfelelő hangképek megjegyzését megkönnyíteni. Ezek a megkönnyítések lényegükben véve nem különböznek az elemző módszer eljárásaitól s törvényszerűségük kifejezhető az érdeklődés-átvitel általános törvényében: a gyermekben önként támadt természetes érdeklődés átmegy a vele kapcsolatos, eredetileg érdektelen tárgyra is (a kondicionális reflexekhez hasonló jelen-

<sup>48</sup> Boda: Az eszmélések organizálódása. 13—14. l.

ség). Ha a gyermek az „s” betűvel kapcsolatban egy kis mesét hall, ennek keretén belül pedig megfelelő mozgásokat végezhet és az „s” hangot a mese fordulata belőle kiváltja: akkor az érdeklődés átsugárzik az eredetileg érdektelen „s” betűre (betűhangra) is, s ennek megjegyzését elősegíti. Természetes, hogy az olvasás végső célját, a jelentéses olvasást tekintve, ezek a megkönnyítő eljárások nagy ballasztnak tűnhetnek fel; azt lehetne mondani, hogy a gyermek nem „olvasni” tanul itt sem, hanem számtalan történetet jegyez meg a tanítás folyamán, melyek megtöltik emlékezetét és felesleges teherként nehezednek reá; egyúttal semmivel sem teszik „értelmesebbé” az olvasástanulás technikáját. Hiszen minden érdekfeszítő elbeszélés ellenére sem lesz „észszerűbb” az a kapcsolat, mely az „s” betű látásos és hangképi alakja között fennáll. Erre az ellenvetésre azonban két feleletet kell adnunk: egyrészt a történetek és mindenféle érdekkeltő és érdeksugározó műfogások annál rohamosabban hullanak le a módszer fájáról, minél előbbre halad az olvasás; másrészt vannak egyes betűk és megfelelő hangok, melyek között *természetes szimbolizmust* találunk s ezt nagy sikerrel fel is használhatjuk.<sup>49</sup> Ilyen pl. az „o” betű, melynél a száj nyílása, egy érzelmes kis történet (az óh! sóhajtással szövegében), tehát akusztika, motorika, a betű vizuális képe kiválóan összeillenek és egymást frappánsan elősegítik abban a célban, amely a módszer előtt lebeg: az „o” betű gyors és szilárd megtapadásában. — Az összetevő módszer tehát nem választja el lényeges különbség az elemzőtől abban a pontban, mely az olvasás *első mozzanatainak* (itt: a betűknek, ott: a frázis-egészeknek) *jelentéssel* való összekapcsolását illeti: mind a két módszerben ugyanazokkal a kezdeti nehézségekkel állunk szemben és mind a két módszer ugyanazokkal a lelki determinációkkal (érdeklődés-átvitel) törekszik ezeknek a nehézségeknek legyőzésére. A kérdés csupán az, melyik rendszer vezet gyorsabban és optimális energia-gazdálkodással a végső célhoz, — és melyik felel meg jobban az iskolai növendék lelki beállítottságának és strukturájának?

β) Az összetevő módszerben a tanulás második tevékenysége az egymásmelletti betűk hangokkal való folyamatos kife-

<sup>49</sup> V. ö. Hengstenberg, I. m. 130. l.

jezése, az egyes hangok pontos kiejtése és összekapcsolása. Míg a betűk alakjának könnyebb-nehezebb megfigyelésében és megjegyzésében az olvasni tanuló gyermeknek bizonyos nehézségeket kell leküzdenie, addig a már ismert hangok (betűk) összekötése és egybeolvasztása nem okoz különösebb nehézséget a tapasztalás szerint.

γ) A harmadik fázis az olvasás tanulása folyamán az a feltűnően nehéz folyamat, mikor a gyermek, ki az egyes betűket jól ismeri már és össze is tudja kötni őket, mégis nehezen olvas *szavakat*. Ha el is „olvassa“ már az egymásután következő betűket, s a felnőtt már érti a hallott szót, a gyermek számára ez még nem *értelmes egész*. Mi ennek oka? Az, hogy a jelentésélmény még nem kapcsolódott közvetlenül az olvasott szóhoz. A jelentésélménynek, az újabb vizsgálatok szerint<sup>50</sup> összekötő kapocsra van itt szüksége s ez az olvasott szó *hangképe*. A gyermeknek először meg kell hallania (legalább is belső hallással) az olvasott szót s csak aztán következik be a jelentésélmény. Ez utóbbi tehát nem a vizuális, hanem a hallott szóhoz van kapcsolva s ettől függ, ami más szóval annyit mond, hogy a jelentésélmény az *ismert* (vagyis már előzően sokszorosán hallott) szóhoz csatlakozik először és csak újabb gyakorlás után a látott szóhoz. Ezt a törvényszerűséget, láttuk, felfedezte és a gyakorlatban értékesíti az elemző módszer is; viszont az összetevő módszernek is ez alkotja egyik legyőzendő nehézségét. A hallott szóról az olvasottra való ráismerés s ennek nyomán a jelentésélmény itt is ugrásosan áll elő: „a gyermek arca felderül, öröm tükröződik rajta, ebből látjuk, hogy ismert szót fedezett fel és a jelentésélmény beállott.“<sup>51</sup> Ez a belső hallás, mint fentebb láttuk, minden olvasásnak lényeges eleme, a gyermeknél pedig egyenesen a jelentésélmény előidézője. Löwi<sup>52</sup> ezt első monológna, önmagával folytatott párbeszédnek tartja a gyermeknél, s ez mindaddig tart, míg egyszer (meg nem határozható pillanatban) a szó az *ismertség* jellegét nyeri.

δ) A szavak értelmes (jelentéssel) olvasása után s ezek alapján következik a negyedik szakasz az olvasástanulásban:

<sup>50</sup> K. Stern, i. m. 424. l.

<sup>51</sup> K. Stern, u. o.

<sup>52</sup> U. o. 425—6. l.



szólamok és mondatok olvasása. A szavak olvasásától a (rövid) mondatok olvasásáig szintén szakadékokon keresztül vezet az út. Egy szólam, egy mondat olvasása akkor lesz csak értelmes, ha vagy az egésznek, vagy részeinek jelentéses felfogása megelőzi a szavak olvasását. Egy pillanatra e tételben paradoxon rejlik. A valóság azonban mégis igazolja: Ha ezeket a betűket: „asáripapírása“ egybeolvasztva olvassuk, a „szólamnak“ nincs értelme, hanem csak akkor, ha szétagoljuk s a tagok között egységeket létesítünk s ez egységeket ismét egymásra vonat-

koztatjuk: „a // sári / pap // írása“, — hol 1 és 2 vonatkozási egységeket alkotnak. A mondatokban is kell lennie ily vonatkoztatási egységeknek és egységnek, enélkül az olvasás értelmetlen marad. Ez a vonatkoztató aktus egészeket, egységeket alkothat ott is, *ahol az elemek, a betűk, nem teljesen tudatosultak még*, (vagy ahol *már* nem tudatosulnak, mint a gyakorlott felnőtt olvasásában). Ezen aktus elővételező, előresiető és visszaható működése okozza az olvasásban az egyes megkezdett szavak, szólamok kiegészítését, a sajtóhibák észre nem vételét stb. Így értelmezhető a fentebbi tételünk, melynek azt a formát is adhatjuk, hogy az „egész megelőzi a részeket“. Természetesen, csak pszichológiai értelemben előzi meg s bír visszaható erővel. — Ez az elemzés azonban egyúttal ismét az elemző módszer javára billenti a mérleget, hiszen a jelentéssélménynek valamilyen formában meg kell előznie a betűk, szavak, szóval az „elemek“ alkalmazását, vagy még inkább: az olvasás voltaképi szellemi tevékenysége nem is egyéb, mint az elemeknek a jelentéssélmények uralma s irányítása szerint való csoportosítása, alkalmazása. Hogy pedig a jelentéssélményeket, — egész szólamokhoz, mondatokhoz — jobban s elvszerűbben kapcsolja az elemző módszer, mint az összetevő, az kétségtelenül kiviláglik a két módszer összehasonlításából. Az összetevő módszer is törekszik átvenni bizonyos módszeres fogásokat az elemzőnek lényeges kiindulásaiból, de ezek csak utólagos átvételek, melyek eredeti hazája mégis csak az elemző módszer kialakítójánál van.

\*

Végeredményül kimonhatjuk, hogy nem dönthető el: a két fentebb említett módszer közül az olvasástanulásban és ta-

nításban, melyik felel meg jobban a gyermeklélektani adottságoknak és könnyűségnek. Az olvasás mechanizmusában rejlő nehézségeket mind a két módszer eredményesen ostromolja és győzi le; a kérdés legfontosabb pontjában, a jelentésménynék figyelembevételében és szolgálatában a két módszer közül egyik sincsen előnyben. Az összetevő módszer inkább a jelentésménynyre, az elemző inkább a mechanikus jelek egymáshoz rendelésére látszik nagyobb súlyt helyezni. Végső döntésre csak akkor lehet kilátás, ha ugyanolyan korú és helyzetű gyermekek nagy számával történnek párhuzamos kísérletezések s az adatok nagy számával rendelkezhetnénk, melyek megmutatnák, melyik módszer jelent nagyobb idő- és fáradságmegtakarítást.

### B) Reprodukció- és fantáziapróbák.

1. Az *emlékezés vizsgálatának módszere*, részint a dolog természete, részint *Ribot* figyelmeztetése szerint (nincs „emlékezet“, csak emlékezetek vannak) szétkülönböztetett területek szerint: eseményemlékezet és szóemlékezet vizsgálatának ágaira. Az emlékezés egyéb fajainak vizsgálata későbbi feladatul marad. — Az eseményemlékezési próbák nem a saját élet-élményekre való visszaemlékezést vizsgálták, hanem egy fiktív történet reprodukálására vonatkoztak („A budapesti gyorsvonat kisiklása“), a szorosabb értelmű szóemlékezet módszere az u. n. „kettős és hármas szócsoporthoz“ reprodukciója volt. Az eseményemlékezés teljesítményeinek értékelése a teszt-módszerek eddigi eljárása szerint itt is mennyiségi: minden, a történet felolvasása után visszaidézett helyes adat 1 pontot jelent eredményül, A nem pontos, hű adat, vagy nem megfelelő kapcsolat értéke:  $\frac{1}{2}$  pont. 100 százalékos teljesítmény: 20 pont.

### A szóemlékezet próbája

10—14 éves gyermekekkel

*Módszer: Egy felolvasás hallása utáni írásbeli reprodukció:*

#### *A budapesti gyorsvonat kisiklása*

1  
1925 augusztus 13-án Magyarországon, Budapesttől nem messzire nagy vasúti szerencsétlenség történt. Este 8 órakor  
2  
egy gyorsvonat indult Budapestről Lepsény felé, amely igen

3  
sok utast vitt magával egy fürdőhely felé. A vonatvezető nem  
vette észre, hogy a sínek egy helyen meglazultak. Amikor a  
vonat nagy sebességgel rohant, a mozdony még ezen a ponton  
baj nélkül rohant át, de az utána következő szeneskocsi kisik-  
lott s a magas töltésről lezuhant, magával rántott négy sze-  
mélyszállító kocsit is, amelyek szintén darabokra törtek. A  
vonatvezető, mikor észrevette a szerencsétlenséget, megállította  
a mozdonyt, ami fokozta a bajt, mert a töltésen maradt kocsik  
rászaladtak a mozdonyra s azok is összetörtek. Borzalmas  
volt hallgatni az utasok jajgatását. Közülök 13-at holtan húztak  
ki a romok közül és 150-en megsebesültek.

Első megjegyzésünk erre az egyébként másutt is használt próbára vonatkozólag az, hogy az „eseményemlékezés“ tesztje is a „teljesítmény-teszt“ közé tartozik: a vizsgált személy pillanatnyi lelki konstellációjától, beállítottságától, érdeklődési irányától épügy függ az eredmény, mint magától a „tisza“ emlékező (visszaidéző) folyamattól. Jellemző pl. az a beállítottság és érdeklődés, mint tipikus különbözőség az egyes vizsgált gyermekek között, vajjon a lényegre, vagy a mellékes részletekre terjed-e ki inkább a visszaidézés munkája; itt tehát egy szorosan vett értelmiségi tényező is közreműködik: a lényeglátás, mely tudjuk, a gyermekben még kezdetleges, a felnőttben már fejlettebb, míg a gyermek könnyebben elvész a lényegtelen részletekben. Ha tehát a fejletlenebb elme nem *reprodukálja* híven a lényeget, akkor a visszaidézésben mutatkozó hiány nem annyira e képességnek hiányára mutat, mint inkább arra, hogy már a történet hallása, felfogása közben hiányoztak nála alapvető, értelmi képességek: nincs fejlett lényeglátása, és elmélyülésre s valamely tárgy (történet) kellő átfogására eljutó értelmi képessége. Az *értelmi* mozzanatnak szétválasztása a teszt-teljesítmény eredményében a tisztán *visszaidéző* mozzanattól tehát nélkülözhetetlenül szükséges; ezt azonban a tesztnek szokásos mennyiségi (pontozással való) elbírálása semmiképen

sem nyújthatja. Ennél a tesztnél is szükségünk van tehát további, finomabb elemzésre és nem elégedhetünk meg a durván mennyiségi pontozás eljárásával. — Jól kidomborodik a 10—15 évesek reprodukciójában a *fantáziának valóság-értelmező* jellege: a gyermekek fantáziája (mely a reprodukciót helyettesíti) voltaképpen primitív gondolkodás, helyzeteknek egyéni determinációktól függő gondolati megoldása. — Az is nagy különbség az egyes vizsgált gyermekek teszt-teljesítményei között, vajjon inkább alanyias, érzelmi természetű mozzanatok ragadták-e meg érdeklődésüket a leírásban, vagy a tárgyi (esetleg számbeli) adatok (a gyorsvonati szerencsétlenség, halottak, sebesültek, mint emocionális mozzanatok, ezek száma, mint hidegen-tárgyi körülmény, stb.). — A teszt tehát ilyen egyéni különbségekre is rámutat, szimptoma-értéke ennél fogva sokszerű. Még inkább ez a benyomásunk támad, ha vizsgáljuk, hogyan hullámozik át sokszor a visszaidézés művelete szinte ellenállhatatlanul a *fantáziába*. A reprodukció hiányait az elme, mint láttuk, a fantáziával pótolja: új kapcsolatokat alkot ott, ahol az eredetiek az emlékezetből kiestek. Az emlékezeti *hiányok* mindenesetre jó kiindulásul szolgálhatnak a *visszaidézés* műveletének egyéni vizsgálatában, de itt is fel kell vetni a kérdést: nem az *erősebb fantázia* nyomta-e el esetleg a (meglevő de) *gyengébb* visszaidéző tendenciát? A kérdés pontos lélektani megoldása meglehetősen bonyolult. Mindenesetre tudni kellene az egyes esetekben, mennyiben működött közre *mégis* a reprodukció a fantázia külső burka alatt? Ime egy-két példa: Azt a tényadatot, hogy a vonat kisíklott, az egyik visszaidézésben ily átalakításban kapjuk: „... összeütközött egy másik vonattal“ (erről természetesen az eredeti szövegben nincs szó); vagy az eredeti szöveg: „... a mozdonyvezető leállította a mozdonyt, ami még fokozta a bajt“ helyett: „... megállította a gépet. Így sok bajtól megvédte a népet“. Eredetiben: „... a magas töltről lezuhan“ helyett: „... ráesett egy személyszállító vonatra s azt összeroncsolta“. „A vonat a lepcsényi állomásnál kisíklott“ helyett: „... egy vasúti hídnál szerencsétlenség érte“ stb., stb. Teljesen „szabad“ fantázia játéka a következő leírásrészlet: „Az utazóközönség 85%-a fürdővendég volt.“

Könnyen találkozik itt egy további tetszetős feladat: *tipusokat* keresni, mint *Binet*, a leírások; lelki sajátosságai alapján.

Már *Binet* is s utána mások<sup>53</sup> a gyermekek egyéni és típus-különbségeit vizsgálták s a fantázia működési különbözőségeire is kiterjeszkedtek, azonban más anyagon: egy képet kellett leírni, annak tartalmát, jelentését, a róla támadt benyomásokat *szabad és kötetlen fantázia* tevékenysége alapján. Természetesen első sorban a kép jelentésének *értelmi felfogása* érdekli az ide tartozó kutatásokat. Szemmel látható azonban, hogy van bizonyos rokonság a szabad képleírásban tevékeny fantázia és a reprodukciót pótló képzelet között tipustani vonatkozásban. Ha a mi adatainkat vesszük szemügyre, az első és fő típusos különbség ez lesz: vannak a gyermekek között inkább produktívan-fantáziás és inkább reprodukciós irányú egyéniségek; a produktívan-fantáziásak csoportjában ismét különbséget tehetünk az inkább az ötletes és az inkább rendszeresen működő fantáziák között. Ezekben a tipikus különbségekben kétségtelenül benne van a „leíró“, „megfigyelő“, „érzelmes“, „tanult“, „képzelő“, „reflektáló“, „kritizáló“, „idealizáló“, „bölcseledő“ stb. típusok<sup>54</sup> egy-egy csírája, azonban tesztünk ezeknek a típusoknak rendszeres vizsgálatára nem alkalmas, ilyenre csak a képleírással korrelációban szolgálhat.

2.<sup>55</sup> Az *emlékezet* vizsgálatára még a következő szópárokat is használtuk:

I. szén — kályha	II. szív — érzés	III. up — sük
fű — mező	könny — bánat	gu — bőd
légy — bogár	seb — fájdalom	kő — tik
gomb — ruha	kezdet — határ	re — nuf
nyak — gallér	jog — erkölcs	tu — sev
bor — tükör	hit — hála	en — hik
kéz — főváros	jaj — elemzés	
lom — kádár	élc — zajgás	
üveg — utca	hatalom — viszony	
telefon — gomba	elme — hab	

<sup>53</sup> Nálunk legújabbban *Weszely, Schmidt Ferenc*. L. az utóbbi munkáját: Reálgimnáziumi tanulók képleírásai. Adalék a képfelfogás pszichológiájához (Kl. „A gyermek“ 1933. évf. 8—10. sz.-ből).

<sup>54</sup> Dr. Boda I. közlése.

<sup>55</sup> I. *Schmidt*, I. m. 10. l.

A sorozat összeállításának főbb elvei a következők voltak:

1. Szópároknak az emlékezetben való megtapadására a leglényegesebbnek magunk azt a *viszonyt* ismertük fel, amely az együtt hallott (olvasott) szópár tagjait a kis. sz. „elméjében” értelmileg egymáshoz kapcsolhatja. Ezért elkülönítettünk általában *könnyen* és általában *nehezen asszociálható* szópárokat (a viszonylag könnyűek az I. és a II. sorozat 5—5 első, a viszonylag nehezek e sorozatok 5—5 második szópárai). Az irodalomban, tudunkkal, először a magunk vizsgálataiban jut *középponti* jelentőségre ez az elv. Egyéb próba-sorozatok inkább a szópárok *egyes* fogalmainak külön-külön jellegét (főképen: konkrét vagy elvont jellegét) s ezentúl azt a jelleget, hogy vajon konkrét fogalom konkrétal vagy elvonttal kapcsoltatik-e és hasonlókát láttatnak jelentősnek.

2. Ez elvet keresztezte a *konkrét* és az *elvont* fogalmakkal való operációk különböző nehézségével való számotvetés (az I. sorozat konkrét, a II. absztrakt fogalmakat kapcsol — az utóbbiak közt konkrét-elvont és elvont-elvont fogalmakkal).

3. Igyekeztünk az eddigi próbasorozatokban találhatóknál *többfajta* viszonyt juttatni érvényesüléshez és a könnyű megoldás útjába különféle asszociációs, hangzási, stb. gátlásokat is állítani.

4. A harmadik sorozat értelmetlen szótagokat asszociált. A teljesítmény-eredmények elgondolásainkat minden ponton igazolták:

a) Az I. csoport első 5 hívószava a második 5-nél valóban könnyebben reprodukálódónak bizonyult.

b) A II. csoportban *ugyanaz* a jelenség, de még feltűnőbben érvényesült: itt a fogalmak elvont jellege eleve is értelmi kapcsolatok keresésére készlet.

c) Az értelmetlen szótagok, amelyeket értelmes viszony egymáshoz nem tapaszthat, igen csekély mértékben bizonyultak egymáshoz helyesen asszociálhatóknak;

d) téves, *helytelen* kapcsolások *legkisebb* számban (értelmezhetően, l. b) pont) az *elvont* fogalmakat szerepeltető szópárok reprodukálásában találtattak és a teljesítmények átlagos értéke is *itt* a legnagyobb. (E ponthoz megjegyezzük: a 15—16 éves középiskolásoknál a jobb átlagértéket még az I. csoport-

beli, *konkrét* fogalmakat szerepeltető szópárokhoz kapcsolódóan találtuk. E ponton is e teljesítmény-„többlet“ az értelmi *érdeklődés és beállítódás* jelentős módosulására utal, egy értelmi bensőbbülés, lényegülés irányában v. ö. a fentebb tárgyalt próbát. — A legtöbb helytelen kapcsolást — a helyeseknek kb. 75 %-át a III. sorozatban találtuk.

e) Az egyes szópárok átlagos reprodukciós értékének meghatározásához elegendő kis. személyünk nem volt; az alkalmazott gátló tényezők valóságos gátló hatása világosan kimutathatónak tetszik (így az I. csoportban „*gomb*“-hoz a „*ruha*“ — egyébként könnyű — reprodukálását feltűnően gátolhatta az utolsó szópár „*telefon — gomba*“ társítása: a teljesítmények nagy hányada a „*gomb*“-hoz semmit nem mert asszociálni; a II. sorozatban a „*kezdet — határ*“ szópár után következő második szópár a „*hit — hála*“ szópár: itt a „*hála*“ szó reprodukciója maradt el az esetek jelentős hányadánál; a III. sorozatban többféle gátló hatás érvényesül).

3. Az asszociációk és reprodukciók vizsgálatára szolgálnak az u. n. *kettős és hármas szócsoportok* is.

### Hármas szócsoport

1. szó	2. szó	3. szó	érték
Mező			
Kifli			
Eresz			
Vonat			
Mécses			
Erdő			
Óra			
Tehén			
Barát			
Rabló			
Szántás			
Éhség			
Óhaj			
Hívás			
Csalás			
Fok : .....	összesen : .....		

A kísérletvezető 15-ször 3 szót olvas fel, melyek egymással bizonyos kapcsolatban vannak. A vizsgált személy feladata 5 perc idő alatt nyomban pótolni egy papírlapon, melyen a szócsoporthoz első tagjai fel vannak tüntetve, a hozzátartozó másik két szót. (Értékelés: hibátlan reprodukció 6 pont, fordított sorrend 4 pont, csak egy tag kitöltése, de rossz sorrendben 2 pont. 100%-os teljesítmény 90 pont). E tesztek különlegessége az, hogy a tagok között különböző (oki, célos, időbeli, helyi, rész-egész, motivációs) kapcsolatok állnak fenn, melyek a fantáziát és reprodukciót lényegesen jellemzik s így az emlékezés és fantázia irányainak együttes vizsgálatára szolgálhatnak alapul. Persze, a kapcsolatokat különféleképp lehet jellemezni. „Helyi kapcsolat” van (de más is) a következő szavak között: mező — virág — lepke; eresz — veréb — fecske. „Logikai” mellé- fölé- és alárendelés viszonya a következőknél: kifli — zsemle — percek; mécses — gyertya — lámpa. „Időbeli” kapcsolat: tehén — bögés — fejés, szántás — vetés — cséplés. „Rész-egész” viszonya: vonat — mozdony — kémény. „Oki kapcsolat” óra — járás — ütés (de ide sorozható a szántás — vetés — cséplés szócsoporthoz is). „Motivációs kapcsolat”: erdő — magány — bánat; barát — tanács — támasz; rabló — homály — büntetés; éhség — nyomor — segély; óhaj — szándék — kérés; hívás — várás — késés; csalás — lopás — szegény. Eredmények: (404 adat 11—13 évesekről):

Helyi	kapcsolat:	Fiúknál 53%	leányoknál 58%
Időbeli	„ : „	66%	71%
Logikai	„ : „	68%	64%
Rész-egész	„ : „	70%	70%
Motivációs	„ : „	16%	13%
Oki	„ : „	56%	50%

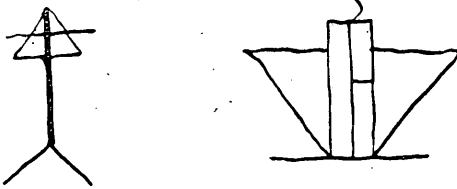
E táblázatból kitűnik, hogy a leányoknál inkább a helyi és időbeli kapcsolatok az uralkodók, a fiúknál a logikai és oki viszonyok reprodukálása. Hogy a motivációs viszonyok megtartása és reprodukálása iránt a vizsgált gyermekek, nemi különbség nélkül egyformán kevés fogékonyságot mutattak, az csak megerősítheti a vizsgálatot abban, hogy a serdülés előtt ilyen, a benső világra vonatkozó ismeretekre az érzék hiányzik. (A leányoknál



13 éves korban egy kis emelkedés mutatkozik). Néhány esetben találkozunk a pusztán hallásra támaszkodó (tehát *csak* szóbeli) reprodukció példájával is, ahol arra következtettünk, hogy a szellemi kapcsolatok helyett az illető kísérleti személynél pusztán a szó elhangzása maradt meg, mint a reprodukció alapja.

4.<sup>56</sup> *Fantázia*-próbaként a következő próba is szolgált:

„Írja le mindazt, amit a következő ábrákba bele tud képzelni:



A próbában adott érdekes feleletek sokképen értékesíthetők. Így következtetéseket engednek főképen a kís. sz. *éredklődés*-köreire, érzelmiségének, vagy értelmiségének egymáshoz viszonyított dominanciájára, a fantázia szabadságára és merészségére és i. t. Bármilyen érdekesek voltak és bármilyen sokféle — a kís. személyek által helyeseknek elismert — következtetést engedtek a teljesítmények az egyes kís. személyek egyéniségére, nem foglalkozunk velük részletezőbben, főképen a kís. személyek *kís száma* miatt. Valószínűvé teszik azonban a kapott feleletek, hogy e próba a kís. személyeknek bizonyos határozott *tipusokba* való biztos besorozását is lehetővé teszi, — így irodalmi hajlandóságok és érzékek vagy technikai érzék stb., stb. erős determináló hatásának tetszik a megoldásban.

### C) Figyelem-próbák.

A *figyelemvizsgálatoknak* alapjául mindenekelőtt a figyelem meghatározásának kell szolgálnia, az elméleti lélektan ezen előzetes alapvetése nélkül a figyelemvizsgálatok mindig bizonytalanok maradnak. *Piéron* nagyértékű tanulmánya<sup>57</sup> kitűnő bevezetés a figyelem fogalmának dialekti-

<sup>56</sup> Dr. Boda I. közlése.

<sup>57</sup> L'Attention. Journal de Psychol. 1932, (XVIII. année nr. 1—2) 1—84. II.

kájába, melyből tanulságul a következőket vonhatjuk le: A figyelem az egész személy viselkedésének „általános egységesítése”<sup>58</sup>, energia-koncentráció; nem egyjelentésű valamely elszigetelt és autonóm pszichikus jelenséggel (a többi hasonlóan elszigetelt elemek mellett); a figyelem a legszorosabb összefüggésben van az érdeklődés (és érdek) fogalmával. „Az érdeklődés: lappangó állapotú figyelem, a figyelem: a tevékennyé vált érdeklődés” (Mac Dougall). Pontosabban a két jelenség viszonya ez: Az *érdeklődés* az egyénben spontán módon vagy külső ingerre támadt szükségletérzésekkel kapcsolódó és bizonyos tevékenységre sarkalló, szubjektíve jóleső pszichés *hozzáfordulás* a tárgyhoz, — a *figyelem* pedig koncentrált pszichés energiával való (receptív és feldolgozó munkára képesítő) *hozzátapadás*.<sup>59</sup> Ami megfelel valamely tendenciáknak, illetve szükségletérzésünknek, érdekünknek, az érdekel; és ami érdekel, arra figyelünk. A figyelemnek tesztekkel vizsgálendő sajátosságait ebből a meghatározásból kell levonnunk. Ha a figyelem „energia-koncentráció”, akkor elsősorban az energia erőfokának, koncentráltságának és tartósságának, fáradékonyságának vizsgálata és mérése jöhet számításba; — ha a figyelem: viselkedés-egységesítés, akkor a gátlás és kiválasztás tényezői iránt kérdezősködhetünk; — ha a figyelemben az érdeklődéssel szoros kapcsolatú jelenséget pillantunk meg, akkor vizsgálhatjuk a figyelem mezejét, (terjedelmét) s ezen belül a figyelem u. n. ingadozásait (oszcillációit), végül a figyelemnek ezen lényegsajátságokból eredő típusait. Intézetünk a gyermekek figyelemi sajátosságait az *alak-Bourdon* s a *Nagy—László*-féle elemi összeadások tesztjeivel vizsgálta. A Bourdon-teszt (melynek nehezebb formáját Toulouse és Piéron adták) hasonló vagy különböző figurák sorozatában elszórt azonos figura (figurák) kiválasztásában áll. Mint minden teljesítmény-tesztbe, a Bourdon-félebe is belejátszanak a legkülönbözőbb pszichikus tevékenységek. Így pl. a pszichikus tempó, izommozgás, látásélesség, gyors alkalmazkodás a feladathoz stb. Vannak oly tényezők is, melyek a figyelem mivoltával szorosabb kapcsolatban látszanak állani, minő pl. a gyors alkalmazkodás és automatizálódás. Az alkalmazkodás voltaképen a figyelem-

<sup>58</sup> Piéron: Psych. expédim. 1927. 164. l.

<sup>59</sup> V. ö. Boda: I.: A zseni lélekt. 43. l.

hez annyira lényegesen hozzátartozó gátlásokat is jelenti, kiküszöbölését mindannak, ami az „érdeklődő“ tendencia határosságát csökkentené, a viselkedés egységességét megbontaná, az öszszemélyiség egységes irányulását szétszórná. A gyors alkalmazkodás képessége tehát nem jelent a szimptomatikus felismerés szempontjából új és zavaró mozzanatot. Ugyanezt kell mondanunk a koncentrációról is, mely a figyelem mivoltához tartozik. Ellenben a tesztek eredményeinek értékelésénél a vizsgált személyek lelki tempója: már a figyelem lényegétől merőben különböző, általános személyi (közelebről: vérmérsékleti) sajátosság. A Bourdon-tesztnél az áthúzások száma (1 perc alatt) nem csupán a figyelem koncentrátságtól és tartóságtól függ, hanem a vizsgált személy pszichikai tempójától is; a teljesítmény tehát erre nézve is ad felvilágosítást, valamint egyéb körülményekre is (pl. lásásélesség). Más szóval: a Bourdon-teszt nem „monoszimptomatikus“ értékű a figyelemre nézve, ami természetesen nem jelenti azt, hogy gyakorlati összehasonlítás, értékelés, a személyek összehasonlítása, kiválasztása ezen az alapon kellő eredménnyel meg ne lenne ejtendő. Hogy az áthúzott figurák száma, vagyis a Bourdon-teljesítmény a pszichikai tempótól is függ, azt mutatja az, hogy az eredmények középértékei az egyes korosztályokban nem mutatnak szembetűnő különbséget, a korral nem emelkednek törvényszerű összefüggésben. Az egyes vizsgált egyének lelki tempója az itt szereplő korban belül (10—16 év) úgy látszik, független a gyermekek életkorától. Külön kell megvizsgálnunk a figyelemnek és a kifáradásnak egymáshoz való viszonyát is, mikor hasonló tesztekéről van szó. A figyelmet mindenkor egybekötve találjuk az akarat (erőfeszítés) és kifáradás jelenségeinek kísérleti vizsgálataiban. De a kifáradás is általános lélektani jelenség, kiterjed a figyelmen túl minden más erőfeszítésre, sőt egyáltalában minden pszichés és életes folyamatra, voltaképen szintén az egész személyiséget illető sajátosság. Mégis beszélhetünk jó értelemben a „figyelem kifáradásáról“ is, ámbár a „szellemi munka“ következtében voltaképp az egész testi-lelki személyiség kifáradásáról van szó.

Az elemi összeadások tesztjére a fentebb említett megfontolások szintén érvényesek. Ez a próba is egyaránt alkal-

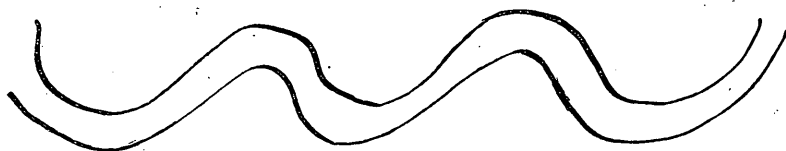
más mind a figyelem, mind a fáradtság mérésére és inkább az utóbbi célra használható fel, különösen, ha egy hét minden napján vesszük fel az adatokat azonos időben, azonos gyermekeknél. Az adatok jól mutatják az egyes személyek fáradtsági görbáját egy héten keresztül. A 10 percen belüli teljesítmények (ennyi volt a teszt ideje) szintén bizonyos szabályosságot mutatnak: a teljesítmények a 4 első percben érik el maximumukat. A teljesítmények értékelésénél kétféle hibát szokás megkülönböztetni: u. n. „automatikus” és „figyelmi”. „Automatikus” a hiba, ha a kísérleti személy az utasítással ellenkezően nem 1-et, majd 2-t, majd 3-at ad hozzá az aktuális eredményhez, hanem kétszer-háromszor is ugyanazt a számot (pl. 2-t). Az ettől eltérő összeadási hibát szorosabb értelemben vett „figyelmi” hibának nevezzük, feltéve természetesen, hogy a kísérleti személy teljes biztonsággal uralkodik a feladaton és nem kerül gondolkozási nehézségbe a feladat megoldása. Ezt a körülményt természetesen feltételezhetjük bármely iskolába járó normális tanulónál 10—16 év között. (A feladat ez volt: 105-höz 1-et, az eredményhez 2-t, az eredményhez 3-at, majd ismét 1-et, 2-t, 3-at... hozzáadni 10 percen keresztül). Idetartozó adataink statisztikai feldolgozását egy későbbi közlemény számára szándékozzunk fenntartani.

#### D) Gyermekrajzok.

Az Intézetnek nagyobb gyűjteménye van *gyermekrajzokból* (kb. 1000 rajz, melyekből 493 fiú, 418 leány rajzát elemezték az Intézet munkatársai; a gyermekek életkora 9—18 év között). A gyermekek rajzai a lélektani vizsgálat számára a legértékesebb forrásokul szolgálnak.<sup>60</sup> A gyermek képzeletének világát, a valósághoz való felfogásbeli viszonyát, impulzusait sok tekintetben jobban feltűntetik a gyermekrajzok, mint pl. a beszéd; rajzolási vágya már maga is érdekes adata lelki fejlődéstörténetének: öröme telik a mozgásban, ábrázolásban, a

<sup>60</sup> v. ö. *Luquet*: Le dessin enfantin. Paris 1927. — *H. Volkelt*: Fortschritte der experim. Kinderpsychol. Ber. üb. d. IX. Kongress für experim. Psychol. (1925. 1926. 90. kk. II.) — *Nagy L.* Fejezetek a gyermekrajzok lélektanából. Bp. 1905. A gyermek rajzolóképeségének fejlődése (*A Gyermekek*, 1922. 30—42. II.). Az egyes tehetséges gyermekek rajz- és szoboralkálítása. (U. o. 52—65. II.).

közlésben. Nagy László a rajzban főként a gyermek *kifejező képességét* látja vizsgálhatónak; ezen a körön belül azonban egyúttal a gyermek képzetvilágát is megvilágíthatják a rajzok, mintegy felelnek arra a kérdésre is, hogyan fogja fel a gyermek a reális világot, Piaget kifejezésével, mikép „representálódnak” a világ a gyermek elméjében? A feladat ez volt: 5 perc alatt oly rajzot kell készíteni, melynek tárgya: „Fú a szél.” (Nagy L.) A szabad rajzok mellett az illusztráló és témás rajzok gyermeklélektani szempontból a legértékesebbeknek bizonyulnak. A gyermekek felfogásbeli „animizmusa”, „artificializmuza”, „egocentrizmusa” itt jut világos és határozott kifejezésre. — A szélfúvást ábrázoltatni a gyermekekkel: szerencsés ötleten alapszik. A gyermek szereti mindazt rajzolni, amiben valami mozgás van; ismeretes a gyermekek tipikus tárgyköre ebből a szempontból: vonat, autó, repülőgép. A „szél” ebből a szempontból igen gazdag lehetőségeket nyújtó téma. A szél „dinamizmusát” tisztán ábrázolja a következő ábra, mely előtt a felnőtt szinte értelmetlenül állna meg a hozzáfűzött magyarázat nélkül:



„A szél” (a felső vonal) „szaladgál a hegyeken fel meg le”. Ilyenfele a *szélmalom* ábrázolása is. A szélmalom, bár a rajz nem mutatja, természetesen „forog”, még pedig valószínűleg igen sebesen (néha a mozdulatlannak rajzolt tárgyakon nyílnak jelzik, hogy a szél hogyan kapaszkodik beléjük s bírja őket mozgásra). Ami a gyermekek „természetes fizikáját”, vagyis a szélről alkotott gondolataikat illeti, a rajzok nagyon érdekes felvilágosításokkal szolgálnak. Az adatok tekintélyes száma emellett szól, hogy a gyermek a szelet kavargónak tartja, mely minden irányban, összeviszsa fúj; van azonban oly felfogás is, mely szerint a szél felülről lefelé fúj. Gyakori az ellentétes irányból jövő szél, mely az egymás mellett álló fákat egymással ellentétes irányba hajlítja (vagy pedig ugyanazt a fát majd jobbra, majd balra hajlítja: ez már a „grafikai elbeszélés” esete); előfordul azonban, hogy a szél a parton levő fát balra, a

vízen a hajó füstjét jobbra viszi, a vizet azonban még csak meg sem fodrozza. — A szél a gyermek számára élő valami, majdnem személy. Ezt mutatják meggyőzően azok a rajzok, melyeken nem látunk tárgyakat, csak a „szelet“, mely hol vízszintes, hol kavargó, hol függőleges, firkálásszerű szimbólum. Érdekes egy 13 éves fiú rajza: egy pontból eredő szélcsóvákat ad minden tárgy mellé külön-külön, — mindegyiknek megvan a saját egyéni-dinamikus szele. A szél megszemélyesítésének nyelvi gyökere is van: „a szél szaladgál“, „fú“ s a gyermeknél a nyelv kezdetlegesen-megszemélyesítő kifejezései „reálításokat“ jelentenek. Egy 10 éves fiú rajza egy barlangot ábrázol, melyen két lyuk van: „Egyikből jön ki a szél, a másik meg azért van, hogy ott visszamenjen“.

A gyermekrajzok értékelésében némi eltéréssel Nagy László eljárását követtük, részben azonban eltértünk rendszerétől. Általában két csoportra osztottuk a rajzokat: elsőbe kerültek az átlagos rajzképességet mutató, másodikba az ezt meghaladó rajzok, melyek már bizonyos értelemben „művészieknek“ mondhatók. Az átlagosak három fokozatot mutatnak: 1 pontra értékelendők azok a gyermekrajzok, melyek pusztán kitöltetlen sémák, de amelyeken mégis határozottan kifejeződik a szél fúvásának valamiféle nyoma (pl. hajló fa, hulló levél). Kétségtelen, hogy az ezen fokozat *alatt* álló rajzokban is feltételezendő a *kifejezési* szándék, mert a rajz a gyermeknél elsősorban a kifejezésnek eszköze, kevésbé a közlésé. Hogy a gyermek számára a rajz valóban élmények és tendenciák *kifejezője*, azt mutatja némelyik rajzolónak önként odaírt szövege a szélfúváshoz: „Hu, hu, hú!“ N. L. ezt a fokot a „szubjektív“ rajzolás fokának nevezi. Mivel a cél kifejezési *készség* vizsgálata volt, a sematikus fok alatt álló rajzokat egy ponttal sem értékeltük. — 2 pontra értékeltük azokat a rajzokat, melyeken a semásalakok itt-ott már kitöltődnek, némi „plaszticitást“ nyernek. Ennek megfelel a N. L.-féle „szubjektív-objektív“ fok. — 5 pontnak felelnek meg azok a rajzok, melyek a kidolgozottság nagyobb fokát mutatják, vagy pl. „távlatuk“ van, vagy realisztikusabban hatnak: N. L.-nál ez az „objektív fok“. — Még feljebb áll a sorozatban a második nagy csoport, a „művészi rajzoknak“ csoportja, melyekben már bizonyos egységes szerkesztés mutatkozik meg, (ez

a N. L.-féle értékeléssel egyezik); értékszámuk: 8 pont. Végül amelyeken egységes „hangulat” is látszik, elérik a legfelső fokozatot (10 pont). Ide tartozik pl. egy 12 éves leány rajza, mely viharos tájat ábrázol, hol eső esik, villám cikázik s egy megrémült lö menekülve rohan; vagy egy 16 éves fiúé, kinek hangulatos képe sivatagot ábrázol szfinxszel, gúlával, hajló pálmákkal, kavargó homokkal. (Természetesen sokszor már látott képek több-kevesebb elemét is reprodukálják az ilyen rajzok). Az értékelések végső eredményei: 0 pont: 80 fiú, 89 leány. Átlagos rajzolóképességet mutat 412 fiú és 327 leány rajza. Részletezve: 1 pont: 392 fiú, 313 leány, 2 pont: 19 fiú, 12 leány, 3 pont: 1 fiú, 2 leány. Egyéni eltérések nagy száma mellett feltűnt az erősebb tehetségek nagyon kicsiny száma. Kevés a távlatábrázolás; különösen a fejlettebb. Művészi fokra csak 1 fiú és 2 leány rajzát értékeltük.

Meglepő, hogy a gyermekek mily sokáig megmaradnak a gyermekrajzok tipikus fejletlenségi fokain. *Luquet* jellemző fokozatait alkalmazva a mi gyűjteményünk rajzaira, megtaláljuk bennük a „*réalisme manqué*”, „*réalisme intellectuel*” és „*r. visuel*” fokozatait. A „*r. manqué*” (a szándékolt, de sikerrel meg nem valósult realizmus) a gyermekek rajzainak ázt a sajátosságát foglalja össze jellemző műszóval, hogy a gyermek nincs birtokában még a valóságnak megfelelő, szintetikus eszközöknek, melyekkel gondolatát ábrázolhatná: ez a primitív művészetek közös (és a magasabb művészi fokon újra nagy rafinériával feltűnő) sajátossága. Az „értelmi realizmussal” a gyermekrajzok azon sajátossága van jellemezve, hogy a rajzolt tárgyakon mindazok a sajátosságok fel vannak tüntetve, melyeket róluk *tud* a gyermek, — még akkor is, ha azok a kép természete szerint szükségképen nem is láthatók; ilyenek pl. az erezett falevelek, melyek tipikusan a növényteni ismeretek visszaidéződései, vagy a szempontnak ugyanazon rajz és tárgy körén belüli változásai (az ábrázolt személy szemtől-szembe is, meg profilban is látható), vagy ilyesmi a tárgyak átlátszósága (a falakon keresztül látni lehet, mi van a szobában stb.). A „szemléleti realizmus” fokán a gyermek a jelenségeknek *valóban látható és látott* mozzanatait is ábrázolja (8—9 év), természetesen egyéni különbségekkel és kisebb-nagyobb művészi kifejező erővel; *Luquet* megjegyzi, hogy a felnőttek sem jut-

nak el minden esetben erre a művészi fokra. Ez annál inkább érthető, mert 11—12 éves korban a gyermekeknek rajzoló kedve s tendenciája alábbhagy, sőt végképen meg is szűnik, úgy hogy az igazi fejlődési egymásután a 3—11 év között zajlik le és a 12 életéven túl már csak egyes esetekben és tudatos ráhatás következtében fejlődik a gyermek tovább, — a művészi fok felé. *Luquet* külön vizsgálat tárgyává teszi a „rajzos elbeszélést” (*narration graphique*): mikor a gyermek nem valamely mozdulatlan személyiséget ábrázol, hanem egy tevékenységnek időbeli egymásutánját. Ez a mi tárgyunkra is illik. Ilyenkor az egész cselekmény (fú a szél) vagy egyetlenegy képpel mintegy szimbolummal van jelezve, — vagy jelentek egymásutánjával, — vagy mind a két módszerrel együttesen, mégpedig ismétléses mozzanatokkal, vagy azok nélkül. A fejlődés iránya itt is az értelmi realizmustól halad a szemléleti realizmus felé.

Ami a vizsgált gyermekek *képzettartalmát* illeti, egyrészt meglepő változatosságot és sokféleséget találunk azok között az eszközök között, melyekkel gondolataikat kifejezésre juttatják, másrészt nagy egyezést is látunk: vannak tipikus rajzmotívumok, melyek alig néhány rajzból hiányoznak. Érzelmi életnek nincs nyoma rajzaikban. A szél fúvásának ábrázolására a legsűrűbb, majdnem „kötelező” motívum a hajló fa és a hulló levél, ezzel kapcsolatban a tört ág, derékban tört törzs, a kidőlt fa. Általában fával ábrázolja a kitűzött tárgyat: a fiúk 90%-a, a lányok 56%-a. Érdekes egy másik, szintén sűrűn előforduló motívum is, melyet „szél-szimbolizmusnak” nevezhetünk: a rajz néha nem tartalmaz egyebet, mint sűrűn telefirkált lapot, egy-irányba odavissza húzogatott vonalakat. Ha a gyermeket óvatosan kikérdezzük (*Piaget* módszerét követve), kiderül, hogy ez az ábrázolás néha a felkavart porfelhőt — de néha esőt, havat, a bacilusokat is — jelenti, néha azonban magát a „szelet”, mely fúj. (Ez a gondolat *W. Stern* akció-stádiumára emlékeztet, vagy arra, hogy a gyermekek bizonyos korban a nyelv hatása alatt erősen megszemélyesítik a tárgyakat, — a jelen esetben a szelet). Ezek a gyermekektől adott magyarázatok lényegesen hozzájárulnak a rajzok tartalmának és jelentésének értelmezéséhez. De a hajló fa és levél motívumai mellett még a következők is szolgálnak kifejező eszközökül (gyakoriságuk sorrendjében



feltüntetve fiúknál): szél-szimbolum tárgyakkal, füst, kalap (melyet a szél elvisz), hullámozó víz, hajó, szélmalom (Szeged környékén még látható) lebegő ruha, szél-szimbolum magában, por, fű, zászló, felborzolt haj, hulló tetőcserép, felhő, tört fa, szénakazal, kidőlt fa, virág, papírsárkány, nád, búzatábla, leszakadt háztető. Leányoknál a gyakorisági sorrend ez: hajló fa, szélszimbolum tárgyakkal, hulló levél, lebegő ruha, füst, virág, fű, kalap, felborzolt haj, felhő, szimbolum magában, nád, búzatábla, zászló, hullámozó víz, kidőlt fa, tört ág, hulló cserép, szénakazal, hajó, tört fa, szélmalom, láng, ernyő. — Fiúk és leányok közötti nagyobb különbségek képzelettartalom szempontjából még a következők: Hullámozó víz fiúknál előfordul 6%-ban, leányoknál 1%-ban; a hajó, mint kifejező ábrázolás tárgya fiúknál 5%, leányoknál 0.48%; szélmalom fiúknál 4%, leányoknál 0.23%; lebegő ruha fiúknál 4%, leányoknál 12%; virág fiúknál 1%, leányoknál 9%. Nem fordul elő a leányok rajzaiban a papírsárkány és a leszakadt háztető.

\*

Intézetünk folyamatban lévő munkálatairól: karaktertesztek, a matematikai intelligencia kérdése, testalkati és szellemi képességek viszonya, az ifjúkor érdeklődési irányai, a pályaválasztás típusai, alaklélektan és neveléslélektan viszonya stb. a következő publikációkban közlünk adatokat.

## Publications de l'Institut de Psychopédagogie de l'Université de Szeged (Hongrie).

Éditées par le prof. Hildebrand VÁRKONYI.

C'est sous la direction de ministre Klebelsberg qu'on a posé les premiers fondements d'un laboratoire pour la psychologie expérimentale près de l'Université de Szeged et qui est un des mieux outillés de notre pays, grâce à la collaboration de la Fondation Rockefeller. Le professeur Várkonyi commence par une brève description de l'outillage du laboratoire et par une suite d'observations sur la méthode suivie dans les expériences.

Ensuite vient une série de publications sur les travaux faits sous la direction du professeur, en collaboration avec M. É. Boda, maître de Conférences, et qui ont porté sur l'intelligence, sur l'imagination, sur les processus d'association, sur la mémoire et sur la lecture et le dessin enfantins.

En ce qui concerne l'étude expérimentale de l'intelligence, M. Boda a imaginé de nouveaux tests pour étudier les qualités de l'intelligence humaine qui jusqu'ici n'ont guère été prises en considération ni par les théoriciens ni par les expérimentateurs. M. Boda aborde la question de l'intelligence d'un point de vue tout à fait original: selon lui les principales questions dans ce domaine sont: 1., comment peut-on mesurer la *profondeur* d'une intelligence en travail, — 2., comment établir les critères d'une intelligence qui a la force de connaître l'*essentiel* dans les choses, — 3., quels sont les indices d'une intelligence *synthétique*, c. à. d. d'un esprit qui a l'habitude de faire des synthèses

de plus en plus générales en même temps qu'il prend soin de la structure particulière des choses mêmes, réunies dans les synthèses. Les trois qualités de l'intelligence humaine étant ainsi établies l'auteur voit l'essence de l'opération intellectuelle dans ce qu'on trouve entre les choses des *relations*: l'intelligence comme faculté (dans un sens strict de ce mot qu'il ne faut pas confondre avec un sens plus large de l'intelligence comme l'avait pris W. Stern, Claparède etc.) consiste dans une possibilité de découvrir dans les choses des relations: relations causales, finales, génétiques, mathématiques, morales... En partant de cette théorie de l'intelligence M. Boda s'est demandé par quelles méthodes, par quels tests on pourrait parvenir à la découverte des types et des lois respectives de la „profondeur“, „de la connaissance des essences“, „des synthèses“? L'auteur en a imaginé quelques uns; en relation ils diffèrent d'autres bien connus dans ce genre et ils sont capables de dégager les différences essentielles dans la pensée vivante.

On présente ensuite dans l'ouvrage une étude de l'intelligence par expériences selon la méthode d'*Ebbinghaus* (test de combinaison, ou de „l'imagination dirigée“), dont le résultat amène l'auteur (Várkonyi) à rejeter absolument la méthode antique d'évaluation (selon les syllabes).

Au Chap. X. l'auteur publie une étude approfondie sur „la lecture et la signification“; c'est une comparaison critique des méthodes suivies jusqu'ici dans l'enseignement de la lecture; la méthode analytique et synthétique, — illustrées cette fois au point de vue de la „*signification*“ comme elle se présente à la suite de la lecture des mots, soit chez l'enfant, soit chez les adultes. Il ressort des observations de l'auteur que les deux méthodes ont chacune ses avantages; néanmoins la méthode analytique a plus de chances à l'emporter dans la pratique.

Le dessin enfantin a été, lui aussi, objet d'études expérimentales. L'Institut en a collectionné un grand nombre pour en établir les traits caractéristiques, surtout les qualités et degrés d'expression (artistique). Les dessins, on les a interprétés selon les principes de Nagy László et Luquet, et on a pu constater que, en dehors des lois générales de l'évolution du dessin chez les enfants de tous pays, le nombre d'enfants arrivant à un degré supérieur du dessin est très peu nombreux; bien que

l'évolution du dessin soit une des qualités qui suivent une ligne individuelle la dans l'évolution générale des individus. Au revanche, c'est bien le dessin d'ou sortent les lumières les plus instructives pour l'étude de la mentalité enfantine, de ses lois et de ses particularités.

---

## TARTALOMJEGYZÉK.

	Lapszám
Bevezetés . . . . .	25
I. Laboratoriumi felszerelés . . . . .	26
II. Munkálatok	
1. Módszer . . . . .	28
2. Egyes vizsgálatok . . . . .	53
A) Értelmiség . . . . .	53
I.—IV. Összetett értelmiség-vizsgálati próba (viszonyítás, egybe- fogás, lényegérzék, elmélyülés, viszonyító érzék általános finomsága és biztossága, okozati és ráció szerinti viszony- latok) . . . . .	53
V. Fogalmak viszonyítása . . . . .	58
VI. Kombináció-oróba . . . . .	61
VII. Itélőképesség . . . . .	68
VIII. Lényegismerés . . . . .	69
IX. Fogalomalkítás . . . . .	70
X. Olvasnitanulás és jelentésélmény . . . . .	77
Elemző módszer . . . . .	85
Az összetevő módszer . . . . .	91
B) Reprodukció és fantáziapróbák . . . . .	95
C) Figyelem-próbák . . . . .	103
D) Gyermekekrajzok . . . . .	106
Publications de l'Institut de Psychopédagogie de l'Université de Szeged (Hongrie) . . . . .	112

1. The first part of the paper discusses the importance of the study of the history of the United States. It is argued that the study of the history of the United States is essential for a full understanding of the country and its people. The paper then discusses the various methods used by historians to study the past, including the use of primary and secondary sources, and the importance of critical thinking in the study of history.

2. The second part of the paper discusses the role of the United States in the world. It is argued that the United States has played a significant role in the world since the end of the Second World War, and that this role has been both positive and negative. The paper then discusses the various ways in which the United States has influenced the world, including through its economic power, its military power, and its cultural influence.

3. The third part of the paper discusses the future of the United States. It is argued that the United States faces many challenges in the future, including the challenge of maintaining its economic power, the challenge of maintaining its military power, and the challenge of maintaining its cultural influence. The paper then discusses the various ways in which the United States can meet these challenges, including through the use of economic, military, and cultural power.

## **Hungarian Philosophy.**

An address delivered at the Summer Holiday Course at  
the Stephen Tisza University in Debrecen.

By Prof. B. TANKÓ, Debrecen.

Hungarian philosophy! Should that mean a new revelation of hidden treasures of the spirit of a nation which has so often surprised those standing afar, as was recently the case in the music of Bartók and Kodály, or when the world discovered the metaphysical beauties of Madách's *Tragedy of Man*?

No, certainly not. Philosophy, we must tell frankly, does not belong to the medium by which the genius of the spirit of Hungary has hitherto revealed itself. It could not rival in this respect other manifestations of ours, — our constitutional history, our literature, music, or art. It has not yet had the privilege of attracting the attention of the world through outstanding personalities taking part in the one common task of human culture in endeavouring to give a solution to the final problems of mankind. We certainly cannot point out philosophers of the rank of a Plato or a Kant, nor even ranking as a Locke or a Rousseau, and it is only in the latter times that we may name thinkers on a level with their foreign contemporaries.

And none would seek to conceal this fact nor to complain of it, since, if we consider, it finds its very simple and natural explanation in the circumstance that philosophy has always been the latest fruit on the „golden tree“ of culture. So it has been since its first and most admirable favourite in history, the Greek. And, if we consider further, we have had to serve a longer period of apprenticeship in spiritual life than the more fortunate nations have had to do, owing to the simple fact that we had to put aside our strivings after culture and take up the

sword to fight for it, to secure the liberty and leisure for that higher task, menaced by the barbaorus Levante of that time as it is also now.

And yet philosophy has a deeper significance in our spiritual history than simply that of an empirical matter of fact, to be mentioned only to be able to say that we also possess it. The highest appreciation of philosophy is contained in the well known words of *Hegel*, according to which it is the mirroring of all the ruling ideas of a period condensed into the most abstracted and therefore the most comprehensive shape of pure thought, — that is, philosophy is the research into the real basic significance of our notions. This all means that philosophy is the most condensed form of the whole content of the culture of a period, — what *Spencer* expected of it, the „completely unified knowledge“, because of its being the knowledge of the principles in all fields where the culture-forming mind may be found at work.

In this sense, philosophy has no less significance with us than anywhere else, although it is not so conspicuous as in literatures where presuppositions of mightier currents are richer and realize themselves in a freer way than with us. *Inter arma silent musae*. How true that old sentence has proved in our history, and how much it explains of the long intervals of seemingly entire spiritual lethargy in our nation! How often we see Hungary fighting almost hopelessly in defence of the civilized life of the West! Is it any wonder then that philosophy, the latest fruit on the „golden tree“ should appear so late with us?

We now may understand a somewhat unusual way of solving the problem of Hungarian philosophy. There was a time when some critics simply thought there is no problem regarding Hungarian philosophy, since the Hungarian mind is not made for philosophy.

We do not deem it necessary to defend ourselves against such a hasty error. The evolution of our literature with its present productions is our crowning witness, and we have an abundance of it before an unprejudiced tribunal. Here above all; *our language*. It can hardly be said of a nation that it has lacked the capacity and bent for philosophy, if we find that its language, out of its own germinative force, could produce the



basic stock of words expressing the fundamental functions of mind. The Hungarian could not have been lacking in this quality when notions like soul, spirit, mind, thinking, beauty, good, cause, wise, attention, space, time, understanding, judge, and a long list of words for the most spiritual functions and for their finest hues and shades, were ready, and long ago in use, when the Hungarian nation took possession of her present final land.

And this language shows such a splendid concordant and unbroken evolution that foreign observers cannot find words to express their surprise and admiration that the people of the higher and lower classes speak the same language, enjoy the same poetry, sing the same songs; — a circumstance which is unknown in their respective countries, torn into many dialects unable to understand one another. We read in *Galeotti Marzio*, the Italian historian at the court of King *Mathias of Hunyad*, that in his country the peasant did not understand the burgess nor the nobility, while in Hungary there was a uniform language, — the same pronunciation, the same words, the same accent everywhere.<sup>1</sup> This was so about the year 1200, and ever since then our language shows an evolution. From the time it began to emerge to a higher level of life out of the great common matrix of all European literary lives, the Latin, it is surprising to observe the rapidity with which it grows ever more polished and pliable to the deepest currents and the finest windings of thought and feeling.

\*

Therewith we have touched the fact that the real Hungarian literature was preceded by a Latin period as was elsewhere the case. „Our modern polyglott world-literature was born out of the literature of one language, a dead one. The Latin died away, but its rich heritage was gradually taken up and further enriched, even in its lifetime and during its increasing voidness, by its daughters to whom nieces also attached themselves, and later on some languages not belonging to the relatives, as the Hungarian“, says our scholar poet, Mr. M. Babits in his masterly survey.<sup>2</sup> The way of this evolution, which is

<sup>1</sup> See *Pintér*; History of the Hungarian Literature. I. 422. (Hungar.)

<sup>2</sup> M. Babits; History of European Literature. (1934). p. 6. (Hungar.)

the real *genesis* and *exodus* of our literature, we may trace now in the full evidence of historical research into the whole problem, in the brilliant work of Prof. Joh. *Horváth*, *The Beginnings of Hungarian Literary Culture*, 1931.

We cannot value too highly the historical mission of this Latin period, general bequeather to all later literatures of a grandiose heritage, that of the Greek. It gave us, too, the medium for exchanging the results of culture both of mind, as wrought out in the admirable network of Greek philosophy, and that of the *ethos* of Christianity as contained in the Gospels of Jesus Christ. And however severe or even harsh the promulgation of Christianity in Hungary may have been, so that it annihilated many of the customs and notions of the primeval national soul, yet the solid structure of this soul was prompted by it to save and to insure its contents, which were by nature so much akin to those of the great heritage of which it learned through this general mediator of European culture. The Hungarian spirit soon gained by that means its free access to the general service of the common values of the West, and so we find that no current of thought was alien and unknown to us. All the movements agitating the European spirit found their echoes in our spiritual life too, nor did they lack their Hungarian representatives or even forerunners.

So we find that the universities of Europe were richly attended by Hungarian students to acquire a worthy preparation for the ministry of religion or for the scanty civil service. And universities established by our kings (Ludovico the Great, at Pécs, 1367; Pozsony in 1465; by Sigismund at Buda in 1389, for Roman and Ecclesiastical law) gathered foreign scholars around themselves (Regiomontanus taught at Pozsony 1467—71), and also spread Hungarian savants throughout Europe. To give a few names of the many, — Marcus and Augustus Hungaricus about 1300; Petrus de Dacia (according to Peter Bod, one of our first church historians, Petrus Transylvanicus); Paulus Beatus at Bologna; Boethius ex Transylvania 1345, a devoted follower of Aristotle; Peter Várdai at the court of King Matthias, a pupil of Pythagoras. Michael de Hungaria published his sermons at Strassburg, 1407. Part of the sermons delivered at Pécs were preserved in the State Archive at Munich. Under

the Hunyadys and Jagellos there were over 2600 Hungarian students in Vienna; and over a hundred of the professors were Hungarians. In Padua the Hungarian students numbered 160. Under Ulászló and Lodovico II. there were 650 at Cracow. The school at Veszprém, (abolished 1276) used to be compared with that of Paris. And in Italian, German, and French universities it became the custom to name and call a group of students after the Hungarians. Magister Simon Kézai, one of our oldest chroniclers who wrote about 1248, got his degree abroad.<sup>3</sup>

The Renaissance, as now widely known also abroad, was a glorious period of learning and culture through the mighty and attractive personality of King Matthias. Bartholomew *della Fonte* greets him with these words, — „The Muses, long since banis-

---

<sup>3</sup> *Pintér*; I. 477. — The history of the relations between Hungary and the West has not yet been systematically written. As for England, a valuable preliminary work has been done by Prof. Alexander Fest in his essays, *English Literary Influences in Hungary up to 1825* (in the Hungarian, 1917, edited by the Academy), and, *Englishmen in Hungary During the Period of Reforms, 1825—48*, (in Hungarian). — Among the historical relations, one dating as far back as the reign of the Anglo-Saxon king, Edmund Ironside, is the most remarkable. When the king fell in battle, his two little sons came into the hands of Canute the Great who ordered them to be killed, and it was only by the care of a servant that they escaped, and could flee to Hungary where they grew up, and the elder married the daughter of King St. Stephen, Agatha. Later on, King Edward the Confessor, being childless, called home the son born of this marriage, Edgar. He followed the call but was prevented from taking the throne by Count Harold. In 1066, however, he was elected king by the Anglo-Saxons, but he resigned in favour of William the Conqueror, who was kind to him. Nevertheless, Edgar determined to return to Hungary with his mother, the daughter of the king of Hungary. Unfortunately the ship was cast on the shores of Scotland, where they were kindly received by King Malcolm, who married Edgar's younger sister, Margaret. So a Hungarian princess became ancestress of the Stuarts. — See to all this, the English number of the „Külföldi Szemle“ (Foreign Review), Vol. II., especially the article of E. Horváth, Papers relating to the History of Anglo-Hungarian relations, p. 229—47. — The volume contains the opening address of Count Jul. Andrássy in the Anglo-Hung. Society, and a list of English books on Hungary.

See further: *Beöthy*, Zsolt, The development of the intellectual life of the Hungarians, 1914. — *Riedl*, Fred., A History of Hungarian Literature (in the series: Short Histories of the literatures of the world). — *Reid*, Emil, Hungarian Literature, 1898, London. — *David Angyal*: The political relations of Transsylvania with England, 1903, Budapest (In Hungarian).

hed from Greece, left in the lurch by almost all our princes, neglected by France and Germany, flee to thee, praise thee as their only pride and safe refuge“.

Buda became indeed a centre of the highest culture, and its leader, *Johannes Pannonius*, sent not only polished and courteous letters to Marsiglio Ficino at Firenze, but exercised a high criticism on the movement, — he required more Christianity! The movement was, however, too much an affair of the aristocratic nobility to have a deep influence on the larger masses, and the *Sodalitas Litteraria Danubiana* (1497) had no long life.

\*

These were the moments in the forming of a general framework for our literary life. Could it be, we may ask now, a mere chance?, is it not rather a symbolic fact, that the first literary work of Hungary is — a philosophical one? This is the work imputed to our first king, the great *Stephen I.*, the saint, — *De institutione morum ad Emericum ducem liber*. Whether or not he is the author of the work, the ideas are his, (Bishop Gerhard, tutor to Prince Emericus being the penman). And so Joh. *Erdélyi*, one of our earlier historians of philosophy, was right in saying that the first king of Hungary was its first philosopher through this „manual of political ethics“.<sup>4</sup>

And we may call this work symbolical in a special sense too. It forebodes, as it were, the tendencies and natural bent of the Hungarian philosophizing mind. It is on the problems of practical life, private and public, that is, on the questions of moral and of governing, that our interest is fixed. High-soaring metaphysical speculations and raptures of the mystic are rather alien to us. Instead of this, a kind of sober and positive mind shows itself in our view of the world, wherein, however, there is not lacking genuine admiration, the highest form of human attitude towards the world, devotion before the simplest facts of every-day life. This is in reality the true attitude of that new-comer into the European commonwealth of culture — as *Zsolt Beöthy* sees the Hungarian on his appearance at the borders of his new and final home when he peers with his lynx-

---

<sup>4</sup> Erdélyi: The philosophy in Hungary, (1865, newly edited 1885, p. 10. — In Hungarian).

eyes accustomed from of old to broad horizons, these new-ones, full of unknown problems to be solved by him.<sup>5</sup>

Meanwhile began the fertilizing process of the one common literary language, the Latin. The official language of the Church had to open thousands of channels into the real life of the people if real fruits of her care were to be expected at all. And above all, the preaching required patterns in the language of the folk; the more so as the first preachers were to a great measure foreigners. Such patterns we possess in the oldest literary relic of our language, the so called *Funeral Sermon*. — *Sermo sup. Sepulchrum*, and in the prayer attached to it. Gradually the members of the clergy were recruited more and more from native Hungarians, and a fresh, vivid, spring-like shoot began to sprout from under the Latin covering, — a translation of the meaning, in the best sense of the word, a Hungarianization was begun. „He who wrote in his native tongue did not do anything else than to Hungarianize the Latin“, says Horváth (p. 96). The treasures of our language had been waiting, germ-like, the conscious shaping and alloying, and together with the general evolution of our national literature, and proportionally, the training to philosophical interest grew too, although a practical realization in an unbroken chain has not been granted to it.

For unfortunately, all rich promise of a spring-like beginning were as if deluged by the disaster of Mohács, 1526, where Hungary, left alone by those for whom she fought, was overwhelmed by the Turks and had to begin her life quite from the beginning again. It is simply a marvel that she did renew her spiritual life at all. She could have found abundant excuses for a life dispensing with all the higher aims and confining herself to the mere saving of her life and livelihood. But instead of this we witness a wonderful and mighty renewal of national and spiritual forces. We hear the breaking out of sincere avowal of penance and penitence like a confession — and all this in Hungarian. And as if it were a proof of the solidity of the former work, our language emerges vigorously and mighty, and full of warrant of a fuller future.

The Reformation was the natural confederate and leader

---

<sup>5</sup> *Beöthy* in his above quoted work,, introductory lines.

in this great national revival for us, as it was elsewhere. Translations of the Scriptures, preaching, and disputes, together with the new hymns, were the efficacious means of an astonishingly rapid evolution in which our language in three generations reached the level marked by the names of Peter *Alvincy* (1570—1634), Peter *Pázmány* (1570—1637), and Nicolas *Zrinyi* (1620—1664).

Philosophy of course has not had an immediate benefit from all this. Protestantism as an historical current was at first (Luther) directly hostile to philosophy. A long time was needed before the deep principles of Christian freedom of conscience matured the profounder thought that freedom of religious conscience leads inevitably to liberty, that is, the autonomy of intelligence. So we find that philosophy continues for a while to be only a means in explaining and corroborating the doctrines of the new theological thinking. Aristotle is the password and chief authority for Protestant orthodoxy until he is found to fetter the mind, and it is only gradually and not without frictions that philosophy recovers or fights out its autonomy.

And so we see the process of the previous period repeated. The Latin gives our scholars again the easy possibility of taking part in the work of the new world, all the currents of which we find divulged and disputed in our country too; the theological ones of course more prominently, *e. g.* the movement of *Cocceius* or the independentism. But philosophy too had her intercessors, and according to Joh. *Csimor Decsi* de Baranya philosophy was so highly appreciated that one was not called a scholar if he was not at least initiated into that branch of learning. Peter *Csókás de Laskó* attracted much attention by his work, *De Homine* (Wittenberg 1585), where he shows influences of the *Cusanus* (idea of macrocosm and microcosm); nor are theology and psychology missing either. We have an antagonist of *Bruno* and *Campanella* in *Skalikh*, the author of the first encyclopaedia on the Aristotelian basis. George *Csipkés de Komárom* follows Aristotle too in his „*De potentia et actu*“, and Stephen *Csengery* does not fail to call Aristotle „the Dominus“. John *Pósa házy* belongs to the same Aristotelian line with his *Ars Catholica vulgo Methaphysica*, Patakini 1662. Philosophy has no higher aims than to give an

apology for the theological conceptions, and scholasticism seems to reign undisturbed. The common Latin language opened the way abroad for our scholars, as well as rendering it possible for us to invite foreign scholars to our higher schools. So Bisterfeld, Alsted, Piscator, and Basire were brought by Gabriel Bethlen to Gyulafehérvár, and Comenius to Patak by George Rákóczy. Paul *Jászberényi* opened a school in England in 1658 and wrote „A new torch to the Latin tongue“, 1664, (four editions in six years). Nicolas de *Tótfalu* of Transylvania received an invitation to the printing-office of the pope.

\*

Meanwhile the new philosophy found its way to us too; — *Bacon* in Joh. *Bayer* (*Filum labyrinthi*, Cassovia 1662) against Aristotle; Petrus *Ramus* in Mich. *Buzinkay* and George *Mártonfalvy* (1661), the worthy professors at Patak and Várad, banished by the raving Roman Catholic counteraction. The Logic of Ramus was edited by Joh. *Nadányi* (1666) under the significant title of „De scientiarum incrementis“. Ramus himself was invited by King Joh. Szapolyai (1570), but the St. Bartholomew night (1572) put an early end to this brave scholar whose teachings mark the beginning of the campaign against Protestant scholasticism. One of the most devoted warriors of this new thought is our Joh. *Tolnay Dali* at Patak.

But the most outstanding figure of the new philosophy is Johannes *Csere de Apácza* (near Brassó, Transylvania), a real pioneer and „ice-breaker“, as Bod puts it, — a prophet and apostle whose delicate body consumed itself in the burning zeal of his fervent soul. He bears all the features of a tragical hero, not because he determined to do the work of a whole academy amidst the unintelligence of an unprepared world, but because he overlooked the laws of real life. He hoped to be able to condense the task of two generations into a few years and to raise a full culture out of some rather scanty elementary presuppositions of one. He measured his environments by his own exceptional measures, and he could not but fail in it. But he made philosophy speak Hungarian at a time when — unlike the case of Bacon and Descartes — his voice sounded almost as a voice in the wilderness. He had only one forerunner; Joh. Füsüs of Patak.

Apáczai is like a lonely peak in a desert. One cannot but look devoutly upon him. Our philosophy has to thank him for the endeavour to shape for the first time terms the most fundamental notions, and he had, as *Kornis* remarks, to create almost out of nothing. No wonder then that he is sometimes harsh and uneven and that in this first period our philosophy, as *Kornis* rightly says, shows „a lack of the colour of life, which only the mother tongue can give to it through its original windings“.<sup>6</sup> Truly, it took a long time for our native tongue to be able to fight out its emancipation from the suffocating tutelage of the Latin, and it is impossible to trace the unconscious steps leading to this final goal.

Many sciences besides philosophy begin their history with Apácai — biology and the medical sciences, mathematics — as Nic. *Bethlen*, the first to acknowledge the great merits of his master and ideal, gratefully remarked in his autobiography. The stock-book of all these worthy and noble commencements is his *Encyclopaedia*, a work indeed faithfully mirroring the unsettled spirit of the age, full of curious naiveties, something like a medieval collection of topics of a childish admiration. But do we not find tokens of the same state of mind even in Bacon, in spite of all his assurances as to having left behind the primitive age of the *Sapientia Veterum* and the spell of the *Idola*?

\*

The mutual influence of philosophy and of literature in general on each other was thereby begun. The narrow circle of Latin-writing scholars widens in proportion as national literature begins to accustom readers to a larger circle of themes set forth in the native tongue. The chief problem of the XVII century was, — which denomination has the right of claiming to be the true Christianity? Theology is accordingly the ruling subject of literature and the chief reading throughout Europe, and this originated a common training of the mind, which, through the carefully wrought out philosophy of Aristotle, enables, as *Pintér* puts it, „the Belgian Catholic priest and the

---

<sup>6</sup> *Kornis*, Jul. The evolution of the Hungarian philosophical Terminology, in the „Magyar Nyelv“ (Hungarian Language), vol. III. (1907), p. 101.



Swiss Reformed pastor to step forth and behave in the same spiritual armours as the Hungarian Jesuit or the Calvinist of Transylvania" (III. 537).

The XVIII century brings the turning of the general bent of interest. Voltaire and the French spirit give the predominating features to the age through the famous *Encyclopaedia*. Rousseau, Montesquieu, and their fellows make their influence felt on our authors, as did also the English — Milton, Young, Pope, Ossian, and Shakespeare; and Hobbes and Locke find their intercessors and propounders, as well as Shaftesbury, Burke, and Hugh Blair. How deeply the new currents permeated spiritual life, we may judge by the one single fact that the library of Francis Rákóczy II. contained Jansenist books (Pintér IV. 289). And the aim of Faludy was to counterbalance the Enlightenment in general. (In his *Noble Lady*, and *Noble Young Man* he uses as a pattern the works of *Darrel* in some weak translation.) We witness again all the movements and moods of taste and thinking and behaviour, from the Gothic and Renaissance to the rather unnatural flourishes of the Baroque, owing to its maintaining the big forms of the previous mighty Renaissance without its mighty inner powers, and to the more lovely artificialities and refined naivities of the Rococo and the Empire and the Biedermeyer.

Georg Bessenyei is the worthiest representative of this new era in his endeavours to unite our neglected life to that of the rich West. We may rightly claim him for philosophy too, as Beöthy did, though his writings did not all appear in print in his lifetime. Philosophy as a special study had not yet originated a fully wrought out system in our country. Before we could live ourselves into one of the systems developing out of another so opulently, says Erdélyi, we had to grasp after the new one. „Systems came as visitors, and went as visitors, and we had to be glad if we were able to gather some ripe fruit as seed to sow“ (97).

We must not, however, undervalue the services of this scholar work. The great result of it was just the ever-deepening interest of literature in the most profound questions. And this mutual influence of each on the other, gives the truth to the fine remark of Kornis, „Hungarian poetry is the sister of philo-

sophy. On her breast philosophy was reared; she bore Kölcsey as our noblest moralist, Eötvös as our greatest analyser of the soul, Madách as our deepest metaphysical genius, — all in the garb of poetry, not in the toga of scholarly expertness" (356). One can scarcely measure the significance of the fact that the philosophical terms were gradually wrought out so that in 1720 a member of the circle of Fr. Rákóczy II., Francis *Kis*, could write a „Hungarian Philosophy“, a series of essays on some virtues as piety, patriotism, modesty, truthfulness, diligence, audacity, etc., and in 1772 Bern. *Sartorius* wrote his „Philosophy in the Hungarian Language“.

We may take then as a real turning point, that the person or figure of the philosopher appears in literature. This happens in Bessenyei's play, „The Philosopher“, — a vivid token that the public desired it and therefore found it a natural and familiar literary topic. As a matter of fact, philosophy became an integral part of education, and permeated the whole nation. No wonder that in the year the *Ratio Educationis* appeared, the organ of the intended Germanization of Hungary's education (1777), Bernh. *Benyák* at Buda began to teach philosophy in Hungarian, and Ádám *Horváth of Pálócz*, the poet and musician, wrote a Hungarian Psychology in 1792, where he employs the most happy principle of deriving all the shades of a common meaning out of the same etymological root.

A deep feeling for uniformity and the final stabilizing of the terms of the scientific world begins to spread at this time, and is to be heard in philosophy too. Stephen *Márton* complains in his „Christian Ethics“ (1796) of the want of a body endowed with legislative authority, something like an academy to supply this need. Samuel *Köteles* at Nagyenyed did a fine work to this end by criticizing and remodelling the beginnings of Apáczai. Then in Jos. *Ruszek* we witness a „renovator with fire and sword“. The zeal of our reformers of the language, which opens one of the most remarkable periods in our literary life, extends over to science and philosophy as well, and what the romantic enthusiasm of a *Bugát* begins in the natural sciences, is followed in philosophy by Joh. *Imre*, one of the most influential and successful teachers at Buda, filling it with the boldest terms, not seldom over-shooting the mark.

The stabilizing work of the Academy was indeed very much needed, and the task was taken up as soon as the Academy was established. The „Dictionary of Philosophy“ of 1834 endeavours to gather all that is valuable in the old and the new, — a task which was all the more necessary as under the influence of German idealism, especially of Romanticism, the most phantastical and artificial word-formations flooded in. The school of Hegel *e. g.* wished the system of the master together with his language, — an impossible task for the Hungarian language. The result was that philosophy almost lost its credit just when beginning to appeal to the intelligence of a wider circle of readers.

The widening of this circle grew almost as if of itself owing to the powerful currents of thought spreading about the beginning of the XVIII century. All the main systems found their convinced spokesmen or their adversaries, from Leibniz among the older ones, (in Alex. *Hoványi*), to Herbart or Lotze or Herbert Spencer. It is a noteworthy fact that the influence of *Kant* was the widest and deepest, though the most striking was that of the Hegelian system. How deep and wide the effect of the Kantian philosophy must have been is shown in the fact that its teaching was prohibited at the university in Buda by a paternal government which thought it rather dangerous to accustom readers to a free critical behaviour towards their final problems of life. So Kant had to seek shelter in the high-schools of Protestant schooling, at Pápa where J. *Márton*, and at Nagyenyed where Sam. *Köteles* were his worthy interpreters.

Hegel found his devoted followers also at Pápa in Louis *Tarcy* and Charles *Kerkápoly*, minister of finances in our great Liberty War of 1848, and one of the most model Puritan characters our history ever saw, — both of them professors at the old college at Pápa. Schelling too had a sympathetic pupil in George *Aranka*, inclined to the same poetizing conception of Nature. Herbart's paedagogical merits, without the handicapping dry metaphysical framework of his conception, found a fine interpreter and a wise developer in Maurice *Kármán* who for a long time modelled and directed the organization of our public education.

At the time philosophy lost its credit after the general

bankruptcy of the Hegelian speculation, materialism too, this vile and tedious thing, could find a weak echo in Francis *Mentovich*. As a return to sober knowledge and wisdom, we have to mark the enterprise of the „Magyar Filozófiai Szemle“ (Hungarian Philosophical Review 1880—90) to enfold the mighty system of the *positive philosophy* of Aug. *Comte*. The mystical suggestions of Comte (in his *System de la philosophie positive*) found almost no echo at all. — *Wundt* exercised then a greater influence with his methods of psychological research. About the end of the last century, Herbert *Spencer* closed the line of the systems which had a part in our philosophical development, as shown by the translations of his works.

\*

Meanwhile the time seemed to have come for the interesting attempt made by two worthy men to work out a genuine Hungarian philosophy. These were Joh. *Hetényi* and Gustav *Szontagh*. The noble intention suffered, however, an inevitable shipwreck since both of the founders deemed it sufficient to use an eclectic way to their „harmonized“ philosophy. *Hetényi* was a preacher rather than a philosopher. He preferred to be so practical a preacher that he neglected theory. *Szontagh*, formerly a military captain, kept his soldierly positive mind in his philosophy too. He is the more philosophical since he endeavours to harmonize notions, not life. He uses the Kantian basis as found in *Krug*, but he abandons it and turns towards *Schelling* and *Hegel* when he maintains that the laws of thinking are the laws of beings too.

The always original Samuel *Brassai* (1799—1899), the last polyhistorian (mathematician, linguist, and philosopher) gave some very interesting hints of a scheme of a new philosophy which in reality exhibited much resemblance to *Fichte* and philosophers influenced by him (*Maine de Biran*, etc.). It is a pity they remained fragments.

\*

The really serious part Hungarian genius had to play in general philosophical culture, was distributed by Providence to other representatives of our nation. In the „fulfilment of time“ indeed, as the ripe fruit of all preceding evolution came the life-work of *Charles Böhm* (1846—1911), professor at Kolozs-

vár. He set himself consciously to build a system for his country, and one cannot read the private notes of his diary without being touched, so mightily does the zeal of the young theologian break forth, condensing itself into the pledge not to know rest until he presents his nation with a new philosophy of her own. The results of this avowal is the fundamental work of Böhm, „The Man and his World“ (T. I. vol. 1883, V. vol. posthum. 1928).

The forming influences of this work cannot be measured, of course, by exact measures. The great suggestive force by which it gathered a group of thinkers around Böhm, — and this not only from his personal pupils — is not the only one way in which a great genius fructifies his time and the coming times. It is a still nobler gift to be able, to raise the level of the general evolution of systematical thinking to a higher plane, so as to help thereby even opposite views in unfolding themselves, — if they possess the main supposition for a really working force, the germinating idea which is able to organize the manifold notions into a unifying system. And viewing our philosophy in this way, I do not think we make a mistake in holding that the other great work of our philosophical culture, that of Ákos Pauler (1876—1933), may be duly reckoned into the harvest of Böhm's sowing, as well as those belonging to his immediate school.

If we try now to classify the type of philosophizing of these two deep thinkers, we may properly say that the prototype of Böhm is Platon and the line leading to Kant; that of Pauler is Aristotle. — Platon's position, standpoint, and whole behaviour is that of a soul which has discovered that it is put into a chaos, and that it is only by the work of its own mind that it can and must form a cosmos, an *ordered world* out of this chaos. And the task of philosophy, properly speaking, is just to seek the rules and laws of the mind which changes this chaos into a cosmos. This is precisely the opinion which Böhm holds regarding philosophy, with a fuller consciousness of this nature of its task. „It is the artist in man which began to interest me“, he says, alluding to I. G. Fichte, — the artist building his own world.

There is a network of self-evident fundamental principles, existing in themselves, independent of any acknowledgement of

any mind; and philosophy has to trace lines of this network. This is essentially Aristotle's idea of philosophy, and this is the conviction of Pauler too. Should we wish to compare these conceptions? Nothing could be more desirable, indeed, for the welfare of mankind, than the knowledge of those world-deep threads of everlasting validity which hold the realities of our experiences and deeds.

But there is a hitch in this so self-confident enterprise. There is no answer in it to the question of how those independently existing principles permeate reality, — or how the meaning gets to reality. And yet it should be evident that unless we find the key to this riddle, philosophy is nothing more than an interpret of things, — wanting the interpret for its own meaning. And if philosophy, as according to the happy conception of *Windelband*, means in reality the *thinking-out-to-the-end*, (*Zu-Ende-denken*), then it is easy to perceive that this *end* cannot be found within Aristotle. The school for this task of intelligence was opened by Plato and accomplished by Kant, and nobody can inculpably pretermit or neglect this high school of pure thinking.

\*

It would be an inviting topic now to enter into a detailed scheme of our present philosophical currents originated by these two main sources. But however rich the reward would be, I must here break off this survey, which aimed at nothing more than just giving the outlines of the evolution of our philosophical culture in the general frame of our literature. A discussion of the present movement would make a separate study and must be left over for another essay.<sup>7</sup> For the present, I have only to add a few words on the old question of the national character of philosophy.

---

<sup>7</sup> A general survey of Hung. Philos. is to be read in *Überweg's Grundriss der Geschichte der Philos.*, XII. Aufl., by (the late) Prof. L. Rácz. — *Pauler's Logik* and Introduction may be read in German under the title: *Grundlagen der Philosophie*, Walter de Gruyter, 1925. *Böhm's* smaller articles in the „Archiv für systematische Philosophie“, Band 21, 1915, Heft 3. u. 4., „Über die Aufgabe und das Grundproblem der Werttheorie“ and „Das Verstehen als centrales Moment des Erkennens“, — and in the „Zeitschrift für Philos. und phil. Kritik“, Band 136, translated by the present author.

Does philosophy show at all national features? The question seems somewhat forced and bizarre. Has not philosophy to deal with general notions beyond all particular and temporal forms? Certainly. But does not history exhibit a long line of witnesses to the fact that the human mind cannot solve this sublime task otherwise than by dividing itself into great individual units where a great personality holds and exhibits the characteristic features of his nation? It is impossible not to remark the fine intrinsic differences which separate French philosophy as represented *e. g.* in Descartes or Comte from the English of Bacon or Spencer, or the German philosophy from Italian. Philosophy as a theory of the most general ideas human mind is capable of, exists, as a matter of historical fact, in the form of nationally determined framings of the same and logically identical fundamental conceptions.

May we venture now to think or even to foretell that Hungarian philosophy too will show some special traits discriminating it from any other historical form of philosophy? It may seem a boldness; and yet we can easily find the germinating roots out of which the frame of a christalization of ideas may originate. The problems of practice, that is, *of values*, have permanently been the interest of Hungarian meditation. The „primacy of practical reason“ (Kant) has been the theme it seems to illustrate. The problems of values which give a content and weight to life, give it a meaning thereby in general. Is not existence as experienced by man in his own personal life faced in this central problem of all problems? And was it a mere chance that Böhm crowned his life-work by laying the foundation of a general *Theory of Values*? (1906). Values as they permeate intrinsically the reality: — is there not a whole programme schemed here? What is reality? What is experience? What does this existence mean? How do values rank realities in a system which ought not *eo ipso* to cover that of first-hand experience? Do not these formings of questions promise a new way of thinking-to-the-end of the old problems?

The old problems which are ever new! — for as *Paulsen* liked to assure us, philosophy has no new or old problems. It has only eternal problems which it has to trace always deeper and to explain always more truly. Would it be an unheard-of

turn if Hungarian thinking, unhandicapped by worn-out barren views, should ripen a new fruit on the ever green tree of philosophy which has been tended by so many husbandmen and now at last has still another, after a time of long apprenticeship?

---



## Adalékok egy filozófiai szótárhoz.

BÖHM KÁROLY  
hátrahagyott irataiból.\*

### A filozófia.

*Filozófia* (bölcseészet, bölcselet; *φιλοσοφία*, „a bölcsesség szeretete“) a görög *φιλέω* (szeretek) és *σοφία* (bölcsesség) szavakból van összetéve. Az ige *φιλοσοφέω* már *Hdt. I. 30.* elő fordul, mikor Kroisos Solonhoz azt mondja: *παρ' ἡμέας γάρ περὶ σέο λόγος ἀπικται πολλος... ὥς φιλοσοφῶν γῆν πολλήν θεωρεῖς ἐνεκεν ἐπελήλυσας*, ami azt jelenti, hogy szemlélődés céljából (nem üzletben, *κατιὰπρῶξιν* Hom.) járta be a sok földet; azaz tudomány céljából, ismeretekre törekedve. Azért Xen.-nál gyakrabban *σοφία* („bölcsesség“) fordul elő, mint *φιλοσοφία* s tudást (*ἐπιστήμη*) jelent általában; aki vele foglalkozik, azt Xen. *φιλόσοφος*-nak nevezi és *φιλοσοφᾶν*-nak (már Sokrates). A szónak első jelentése tehát, úgy látszik, az, hogy „bölcsekedni“ annyi, mint a tudást szeretni, még pedig csupán a szemlélődés céljából, vagyis önzetlenül, közönséges napi érdekektől menten (*Paulsen, Einl.*

---

\* Böhm Károly ezeket a cikkeket egy tervbevett magyar filozófiai szótár számára írta. Az itt közölt cikkek közül azonban Alexander Bernát az Athenaeumban, amelyet az időben ő szerkesztett, közreadott kettőt. Az Athenaeum 1915. évf. 22. sköv. lapjain a „Filozófia“ c. cikk jelent meg; az 1916. évf. sköv. lapjain pedig az „Értékelmélet“ című. A többi cikk itt lát először világot. Hitünk szerint ezek a cikkek nemcsak Böhm gondolkozásának ismerete szempontjából birnak értékkel, hanem a magyar filozófiai irodalom gazdagodását is jelentik.

Szeged, 1935. január 9.

Bartók György.

in die Philos. 4. Aufl. 20. l.) Amikor a *φιλοσοφία* már terminusul jött használatba, akkor (állítólag Pythagoraszánál *Diog. L. XIII, 8. Cic. Tusc. d. V. 3.*) oly tudományt jelentett, mely a „dolgok természetét, minden egyebet semmibe sem véve“, szemléli („ceteris omnibus pro nihilo habitis rerum naturam studiose intuentur“ Cic.) A filozófusnak ezen lelkület (pectus est, quod facit philosophum) adta a gyakorlat embereitől elválasztó vonását, elmerülés a másba, szeretetteljes elmélyedés a dolgok természetébe; amit Hegel szépen így fejezett ki: „die Philos, ist ein abgesondertes Heiligthum u. ihre Diener bilden einen isolierten Priesterstand, der mit der Welt nicht zusammengehen darf und das Besitzthum der Wahrheit zu hüten hat“ (*Vorlesungen über die Philos. der Rel. II. 356*).

1. A *φιλοσοφία* fogalmának terjedelme. A kiből ezen érzület hiányzott, azt a „bölcészek“ köréből már Platon mint *σοφιστής*-t kizárta; ellenben a Sokr. előtti komoly gondolkodókat *σοφός*-oknak nevezték. Mert *σοφός* az ügyes, okos, tapasztalt ember s a *σοφία* = *ἐπιστήμη*, tudás (Xen.-nál). Lassan a szó jelentésében a fősúly a tudásra esett, *φιλοσοφία* = *ἐπιστήμη* lett s azért mint „kutatás“ sokféle volt (s így *φιλοσοφίαι καὶ παιδείαι τῶν ἄλλων* Isocr.). De a tudás körében már Platon kettőt különböztetett meg: az örökkévaló azonosnak ismeretét (*ἐπιστήμη*) és a világi muló dolgokról szóló vélekedést (*δόξα*) Platonnál tehát *φιλοσοφία* két értelemben fordul elő: 1. szorosabb értelemben *φιλοσοφοί* azok, kik a „mindig, ugyanígy magában levőt megragadni bírják“; 2. tágabb értelemben az ismeretet általában jelenti (*Theait. 143 d. περὶ γεωμετρίαν ἢ τινα ἄλλην φιλοσοφίαν*) Ilyen kettős értelme van a terminusnak Aristotelesnél is; a tulajdonképeni *φιλοσοφία* a létről magában értekezik (*τὸ ὄν ἢ ὅν*), azaz a létről általában s a *πρώτη φιλοσοφία* nevét viseli (prima philosophia még Descartesnál), ellenben *φιλοσοφίαν* az egyes külön ágai, mint pl. *φυσική, ἠθική* st.

A *φιλοσοφία* tehát a hellen filozófusok legnagyobbjainál ugyanaz, mint *ἐπιστήμη* általában. Az ismeretnek minden neve a filoz. körébe tartozik; Platon a világ összes alkotó elemi részeire terjeszkedik ki (Timaios), foglalkozik a lélekkel, a nyelvvel, a történelemmel, a joggal, a társadalommal, az erkölccsel és a néppel s Arist. nemcsak az Organont alkotó logikai műveket és a metafizikát írta meg, hanem az égről, a kelet-

kezésről és elveszésről, a légi tűneményekről, növényekről és állatokról, a lélekről és tevékenységeiről, az erkölcsről (*ἠθικά*), az államról (*πολιτικά*), a művészetről (*περὶ ποιητικῆς*) is értekezett. Ezen universalizmus a filozófiát ezentúl is jellemezte; a mennyire terjed a tudnivaló, annyira terjed a filozófia. A kereszténységben ennek kifejezője a dogmatika volt; a dogmatika a világismeret rendszere, a világ és élet felfogása a megváltás eszméjének szempontjából. A kanonikus könyvekből a keresztény ember mindarról értesült, amit tudni kívánt; megmagyarázták neki a világ keletkezését; őseinek sorsát a patriarchák életében szemlélte s az olvasót keveset zavarta az, hogy ősei soha zsidók nem voltak, hanem Germánia őserdőiben vadászták a bőlényt vagy talán Dentumogeriában üzték a szarvasokat. Innen tudta meg a rossznak eredetét, Jézus Krisztus megváltó halálát s a sötét jövőről is itt lebbentették fel a fátyolt s a szív vágyainak megfelelő örök élettel jutalmazták földi sanyarúságait. A biblia nemcsak tudományos könyv, hanem tudományos enciklopédia volt; a dogmatika, mely ezen tanokat a megváltás centrális eszméje körül rendszerbe csoportosította, nem állott a filozófia *mellett*, hanem azt magában foglalta s mivel nem a véges embertől nyerte tanait, hanem az isten szent lelkének diktátumaiból, azért a papi rend magát is a többiek fölé helyezte, mikor a dogmatikát a világi tudás („Weltweisheit“) fölé mint isteni tudást („Gottesgelehrtheit“) állította. A theologiai rendszer nemcsak az istenről tárgyalt, hanem a világrendszerről, az élő lényekről, a lélekről és az emberi társadalomról is, amint Aquinói Tamás azt, többnyire Aristoteles műveiben, találta s a megváltás gondolatával áthatva kialakította (Werner Karl: Der h. Thomas v. Aquino. 1858. s. k. I—III. k.).

Amikor a filozófia a hittan ezen évezredes uralma alól felszabadult, természetesen a filoz. hellem fogalma éledt fel újra; *egyetemes tudományt* láttak benne s a theologianak azzal fizettek, hogy a rendszerből vagy egészen kizárták, vagy pedig a rendszer keretén belül a többivel egyrangú diszciplínául helyezték el. A filozófia ezen felszabadulása ellen a theológia hosszú, végleg ma sem legyőzött ellenállást fejtett ki, amint az újthomismus térfoglalása minden ország egyetemlein tanúsítja; általában azonban az ismeret forrásául az értelmet tanulták

elismerni s igazságának végső kritériumát is benne keresték. Bayle Péter, a XVIII. sz. skeptikusa, ezt cáfolhatatlanul így fejezte ki: „nem kell-e annak, a ki az egyház ítéletét a magánánál többre teszi, előbb így következtetnie: az egyháznak több belátása van, mint magamnak s azért több hitelt érdemel, mint magam? *Mindenki saját belátása szerint határozza el magát*; ha valamit kinyilatkoztatásul tekint, ezt azért teszi, mivel józan érzéke, természeti világossága, esze neki azt mondja, hogy az érvek, melyek kinyilatkoztatott volta mellett szólnak, jók“ (*Oeuvres* div. I. 15, 367. v. ö. *Feuerbach* Lajos. Pierre Bayle. Ö. m. VI. 95.). Az ész autonómiájára felépült filozófia tehát ismét univerzalisztikus jellemű volt. Így V. Bacon Ferencnél tárgyalva: „deus, natura, homo“ található (*De Dign. et Augm. Sc.* III. 1.); Descartes szerint: „a filozófia szóval a bölcsességre való törekvést jelöljük és bölcsesség alatt nemcsak a gyakorlati okosságot értjük, hanem mindazon dolgoknak teljes tudását is, a melyeket az ember megismerni bír“. („*Philosophiae voce sapientiae studium denotamus et per sapientiam non solum prudentiam in rebus agendis intelligimus, verum etiam perfectam omnium earum rerum, quas homo novisse potest, scientiam*“ (*Princ. phil.* előszava). Ennek megfelelőleg ezen főműve a természettudományoknak egész enciklopédiájává lett, amint Apáczai Csere János is értette s feldolgozta. Ilyen egyetemes tudomány lebeg szem előtt Leibniznál, kinek tanítványa Wolff Christ. azt mondja: hogy a filoz. (= Weltweisheit) „minden lehető dolgoknak tudománya, miképen s miért lehetségesek“ [„ist eine Wissenschaft aller möglichen Dinge, wie u. warum sie möglich sind“ (*Vernünfftige Gedanken von den Kräften des menschl. Verstd.* p. 1.)]; ezt kívánja Kant is a filozófia „conceptus cosmicus“-ától (*Weltbegriff*), mely szerint „Philos. (ist) die Wissenschaft von der Beziehung aller Erkenntnisse auf die wesentlichen Zwecke der menschlichen Vernunft (theologia rationis humanae)“ (*Kr. d. r. Vft.* S. W. III. 552. ed. Hart.). A legújabbkori rendszerek, ha módszeresen meg is különböztetik a filozófiai tudást más tudástól, ezt az universalizmust mégis fenntartják, amint Hegel, Herbart, Comte Ág., Spencer Herb., Wundt V. műveiből könnyen látható.

Anélkül tehát, hogy a kisebb rendű gondolkodók nézeteit is felsorolnók, a filozófia fogalmának történelméből biztos ered-

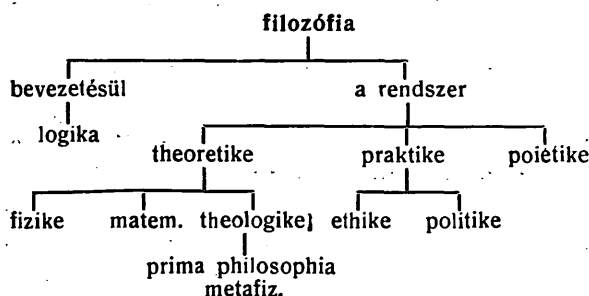
ményül azt nyerjük, hogy a filozófia és a tudomány (*ἐπιστήμη*) terjedelmileg teljesen egyeznek, vagyis hogy a filozófiának körébe mindennemű ismereti tárgy tartozik. „Philosophie ist von den Wissenschaften nicht zu trennen, sie ist nichts anderes, als der Inbegriff aller wissenschaftlichen Erkenntniss. Alle Wissenschaften sind Glieder eines einheitlichen Systems, einer universitas scientiarum, deren Gegenstand die gesamte Wirklichkeit ist“ (*Paulsen Fr.* „Einl. in die Phil. 1896. p. 19).

2. A *filozófiai rendszerek tagoltsága* ugyanezt tanúsítja. A nyugati filozófiának alapproblemája ez volt: *mi a valóság értelme?* A lelki élet fejlődési törvényei érthetővé teszik, hogy a valóság alatt eleinte csak a külső valót értették, magát a szemlélő alanyt mintegy önkénytelenül kifelejtve annak keretéből. Az *ιον φυσικοί* még ezen állásponttól nézik a világot; a szofisták voltak azután azok, kik ezen obj. *θεωρία*-hoz az alanyt is vették s Sokratesnél ezen új dolog meglepetésszerű hatása annyira terjedt, hogy a fizikumot háttérbe szorítja s az alanyt első sorban célzatos tevékenységében, azaz mint ethikai lényt teszi a filoz. kutatás egyetlen tárgyává. A fiziológusoknál a kérdés az volt: honnan? emitt ez: hova? Az okok kérdése a célok (értékek) kérdésével bővült meg, a *φυσική* mellé az *ἠθική* állott, a tárgy mellé a személy és céljai. Platonnak ezen ket-tősség már teljesen megszokott dolog, s azért a két tanösszeget már egy harmadikra próbálja fektetni, mely kettejüknek mintegy közös gyökere: a *διαλεκτική*. Dialogusai ezen 3 csoportban mozognak s ha a rendszer felosztását (*Sext. Emp. adv. Math. VII. 16.* szerint) dialektikára, fizikára és ethikára Xenokrates-nek (396—314 a. Chr.) tulajdonítják is, bátran Pl.-ban lehet kezdőjét (*ἀρχηγός*) keresni (mint Cic. teszi). Mert tényleg rendszeres alaptana az örökké valóban, az ideában keresendő s csak az idea fogalma ad filozófiai értelmet úgy a természet tü-neményeinek (fizika), mint az emberi alkotásoknak (ethika tá-gabb értelemben).

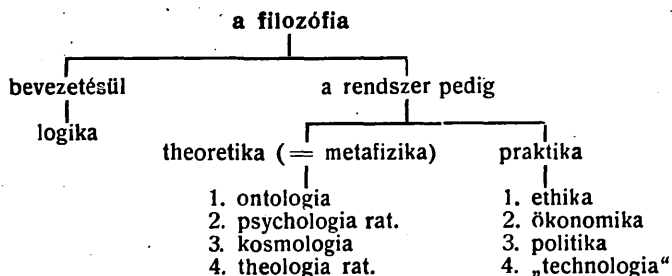
Aristoteles felosztása is ebből indul ki, mikor a fizika és ethika elé a *πρώτη φιλοσοφία*-t helyezi; de rendszere tagjait később más megfontolás szerint állítja össze, aszerint t. i., amilyen a lelki tevékenység, melyről a filozófia értekezik. Ezt jelzi eme kifejezése (*Met. VI. 1.*): „minden elmélkedés vagy gyakorlati vagy alkotó, vagy elméleti“. (*πᾶσα διάνοια ἢ πρακτική ἢ*

ποιητική ἢ θεωρητική). Az elméleti ismerethez tartozik: φυσική, μαθηματική, θεολογική s nyilván az okok kérdésére vonatkozik; ellenben a gyakorlati, a céloldalon Aristoteles megfelelőbb berendezést kezdeményezett, a mennyiben az erkölcsi és művészi tevékenységet egymástól elválasztotta. Ezen aristotelesi felosztás később is fellép, egészen a mai napig, ha a filozófiát elméleti és gyakorlati filozófiára osztva találjuk (pl. Wolffnál, Herbartnál stb.).

Aristoteles tehát rendszerét így tagolta:



Megfelelőleg Wolffnál is az észtudomány:



Különb. tartalom szempontjából a filozófia önkénytelenül a tárgy és alany tudományaira kénytelen megválni, th. fizikára és etikára, amelyekhez alapul járul mindenütt a metafizika vagy prima philosophia (Bacon F., Hobbes, Descartes). A dogmatikus rendszereknél (l. 4. p. filozófiai irányok) ezen felosztás szükségképeni, mert „vera imago mundi“ („a világ igaz képének“) elérése a céljuk s azért Hegel és iskolája is ezen három részt különböztetik meg: logika (= metafizika, prima philos.), természet-filozófia, szellem filozófiája.

Az eltérések csak az egyes diszciplínák elhelyezésénél és akkor tűnnek elő; mikor a dogmatizmus helyett az ismeretelméleti kérdések foglalnak első helyet. Így pl. a pszichológia pl., Aristotelesnél s követőinél a fizikában foglal helyet; Hegelnél a szellem filozófiájában; az esztétika Arist.-nél külön törzs az ethika mellett, Hegelnél az abszolút szellem nyilvánulási fokai közé tartozik; s a specializálódás haladtával keletkezett új tudományok elhelyezése is nehézségekkel jár, pl. a szociológia Comtenél a legfelsőbb fokra kerül, míg tartalmának nagy része elődeinél vagy az ethikába vagy a természetjogba (ius naturale) esik. A legnagyobb átalakulást azonban a kriticismus hozta létre; bár a tartalmi szempont kétségtelenül itt is megmaradt alapul. Már Wolff Ker. a filozófiába csak azon tanokat számítja, melyeket bizonyítani lehet, mondván: „filozófus, az, aki azoknak *okát* tudja megadni, amik vannak vagy lehetnek“ („philosophus est, qui *rationem* reddere potest eorum, quae sunt vel esse possunt *Philos. rat.* § 46.); s azért minden filoz. diszciplína (rationalis) mellé egy tapasztalatit állít (empirica), tehát van theol. rat. és experimentalis, psychol. rat. és empirica, kosmol. vagy phys. rat. és emp. s bár ezen határvonalat megtartani lehetetlenség, mégis Kantnál is lehet ezen különbséget találni. „Alle Philos. aber ist entweder Erkenntniss aus reiner Vernunft, oder Vfterk. aus empirischen Principien. Die erstere heisst *reine*, die zweite *empir.* Philos. (*Kr. d. r. Vft.* p. 553. S. W. III. Hart.) Mellőzve az utóbbit, Kant úgy találja, hogy a tiszta ész filozófiája (Philos. der reinen Vft.) vagy propaedeutika (= kritika) vagy „a tiszta ész rendszere“ (= metafizika), bár „ezen név („metafizika“) az egész tiszta filozófiára, beleértve a kritikát is, alkalmazható“. Ennek folytán a metafizika = filozófia; és amennyiben a tiszta ész elméleti vagy gyakorlati használatára szól, a metafizika lehet vagy a természet vagy az erkölcsök metafizikája (= reine Moral). Azért mondja (l. c. 558 l.): „Metaphys. also sowohl der Natur, als der Sitten, vornehmlich die Kritik der sich auf eigenen Flügeln wagenden Vernunft, welche vorüberend (propaedeutisch) vorhergeht, *machen eigentlich allein dasjenige aus, was wir im echten Verstande Philosophie nennen können*“. A metafizika szorosabb értelemben újra több diszciplínára oszlik (i. h. 556. l.). Ezen tagolást találjuk (sok eltérés mellett bár) Wundtnál az is, ahol a

„rendszeres filozófia“ feloszlik: elvtanra (Prinzipienlehre: Metaphysik), Naturphilosophie és Geistesphilosophie (*Einf. in die Philos.* 85. l.); ezen szükségletből eredt Spencernél a „First Principles“, amelyek után a biológia (beleértve a pszichológiát) és a szociológia (beleszámítva az ethika is) következnek, azaz a Platon óta divatos hármas alap-felosztás, számos ponton megbővülve bár, újra érvényesül.

A filozófiai rendszer emélfogva nem tagolható önkényünk szerint, hanem az értelmiség belső szüksége vetíti ki alapdiszciplínáit magából. Éppen azért sok egyéni eltérés mellett valamennyi rendszerben ugyanazon részeknek kell előfordulniuk; egyrészt az önkényunktől független valóság, másrészt az öntudatunk vezetése mellett előálló alkotások s végre az objektív valóság s a szubj. alkotások közös gyökere — ezek azon tárgyak, amelyek viszonyait törvényes összefüggésükben a filozófia utánképezni, azaz objektív egységgé összeállítani van hivatva. Hogy ezen obj. egységet vagy rendszert melyik állásponttól alakítjuk meg, az a filozófiai alapgondolattól és végső állásponttól függ, amelyre nézve alább (4. p. filoz. irányok) adunk részletesebb fejtegetést.

3. A filozófia ezen universalizmusa azonban elnyeléssel fenyegeti az egyes tudományokat; *milyen viszonyban képezendők tehát a filozófia és az egyes tudományágak?* A viszony megértését rendesen az nehezíti, hogy az „egyes“ tudományokat az „egyetemes“ tudománnyal szembesítik s rosszúl értett féltékenységet keltve képviselőikben a filozófiát az egyes (konkrét) tudományokkal ellentétbe helyezik. Ezen egyoldalúság egyrészt onnan eredt, hogy az alkalmazott tudományokat (a „technikát“) az elmélettől elválasztják s azzal szembeállítják; másrészt abból, hogy az egyes diszciplínák alapgondolatait végig nem gondolják; s végre abból is, hogy a filozófiában valami olyas tudományt képzelnek, amely az egyéb ismeretekből teljesen különböző tudást közvetít s ezen oknál fogva tőlük független tárggyal foglalkozik s külön módszerrel dolgozik. A mint már most az egyik oldalon az ismeretek határ nélkül bővültek, a filozófia pedig, azokat követni nem bírván, velük szemben praepotensmodorban kezdett fellépni, a két foglalkozás (*φιλοσοφία* l. 1.) egymás ellen fordult s ádáz harcot vívott, ahelyett, hogy közös erővel iparkodtak volna az ismeret kérdését meg-



oldani. Ezen ellenkezés alapján természetesen a béke lehetetlen; a konkrét tudományok filozófia nélkül is ellehetnek, a filozófia azonban a tapasztalat konkrét adatai nélkül üres szószaporitássá fajul. Ha mégis tartalmat is akar közölni, akkor a konkrét tudományokból kell azt merítenie s kevés rosszakarattal a specialisták hirdethetik, hogy a filozófia önálló tartalommal nem rendelkezik s azért önálló tudomány nem is lehet. Az âge de specialité, melyet Comte annyszor sajnálattal emleget, háttérbe szorította az univerzalisztikus pillantást s a filozófiát feleslegesnek emlegette.

A viszony azonban így egész helytelenül van értve és azért sajnálnunk kell, hogy Wundtnak erre vonatkozó téves tana annyi tért foglalt a gondolkodók között. Mert az egyes tudományok (Einzelwissenschaften) és az egyetemes tudomány (Universalwissenschaft) közti megkülönböztetés tényleg állandósítja a filozófia és a konkrét tudományok közti antagonizmust, amelyet pedig megszüntetni óhajtott. A filozófia és a többi tudományok között nem tartalmi, hanem fejlődési különbség és fokozat áll fenn. Minden ismeretben ugyanis vannak végső fogalmak, melyeket a speciális tudomány tárgyalni nem szokott, hanem egyszerűen adott tényekül fogad el és felhasznál; s viszont ezen végső fogalmaknak valóságát csak az egyes konkrét tényeken lehet tapasztalni, s ezek nélkül nincs is fogalmakkal, hanem pusztá szavakkal dolgozunk. A tudás alapjai ennélfogva minden konkrét ismeretben rejlenek s így minden ismeret potentialiter filozófia; ép úgy a végső fogalmak valóságában csak a tényekben találhatók s azért minden filozófia potentialiter magában hordja a tapasztalat részleteit. A tér gondolata pl. minden geometriai idomnak az alapja s így a mértan összes lehetőségét foglalja magában; mindamellett a tér valóságát csakis az egyes idomokon tapasztalhatjuk. S azért a tér filozofemája a geometria theoremáit magában hordja és viszont. Aki már most a geometriai alakokban elmerülve, ezeknél megállapodik; az speciális tudományt űz; ellenben aki a tér természetéből *érti* is ezen idomok viszonyait és törvényeit, az filozófiai pillantással nézi a geometriai tételek összefüggését. Az erő fogalma a természettudományok uralkodó fogalma; akár mint fizikai tünetemények oka szerepel, akár kémiai, akár élet- és lelki folyamatokat magyaráz, minden tüneteményben ott ta-

lálható s azon észlelhető. Viszont az erő alapértelmében meg kell azon vonásnak lennie, melyből a tapasztalat egyes erői értelmüket nyerik. A meddig a konkrét tünemények erőivel foglalkozunk, fizikusok vagyunk; amikor ezen konkrét erőket az erő alapjelentéséből próbáljuk megérteni, filozófálunk („természetfilozófusok vagyunk“). A viszony tehát konkrét tudomány és filozófia között nem a kizárás viszonya, hanem gondolkodásunk alapiránya szerint, foglaltság és determinatio. Az általános fogalmakhoz a konkrét tapasztalati fogalmak mint azoknak determinált, alsóbb formái tartoznak; egyik a másik nélkül el sem képzelhető. Comté és Spencer ezt az *absztraktság fokának* nevezik, melyen valamely tudomány áll, s nincs semmi nehézség ezen gondolat elfogadásában, ha az „absztrakt“ jelzőt a mi értelmünkben vesszük. Minden tudomány tényleg a fogalmak determinatióinak sorozatán épül fel s ennél fogva bizonyos relatív kezdetre (principium, ἀρχή) utal; aki ezen relatív kezdet és kialakulásai között látja az összefüggést, az tudományosan, azaz filozófálva nézi tudományát.

Azonban az egyes tudományok kezdetei (vagy elvei) újra egymás között is viszonyban állanak; tér, idő és mozgás, anyag és erő, a szellemi alkotások stb. coordinatiói viszonyokat mutatnak, amelyeket nyilván a konkrét tudomány nem fűrészhet. Sőt felvethető azon kérdés is: vajjon ezen relatív kezdetek számai nem futnak-e össze egy további közös, centrális fogalomban? nem képezik-e együttréve azt a „vera imago mundi“-t, melyre a filozófia mindenkör vágyódott? Ennek felderítése újabb kutatás céljául tűzhető ki; s akár elérjük, akár nem — a vizsgálat semmi esetre sem mellőzhető. A konkrét tudományokon felül tehát egy új tudomány helyezkedik el, melyet a régiek helyesen prima philosophiának neveztek s még most is sokan (pl. *Überweg Grundriss der Gesch. der Philos.* I. Th. § 1. „Philos. ist die Wissenschaft der Principien“) filozófiának általában tekintenek. A félrevezető terminus mellőzésével az ellenmondást is elkerüljük; ha ezt a tudományt általában „metafizikának“ nevezzük, akkor történelmileg is, fogalmilag is helyesen járunk el. Akkor a filozófiát a régiek értelmében „tudománynak“ általában tekinthetjük, még pedig legmagasabb formájában; ennek alapja a metafizika (Kanti értelemben), mint a végső fogalmak vizsgálása, ágazata pedig kettő: egyrészt a

valóság tana (ontologia), másrészt az alkotások tana (deontologia). Az összes tudományok rendszere maga, mint eszegység („Vernunftseinheit“) ekkor a „filozófia“; mellőzhetetlen kelleke a metafizikai fejtegetés, részletes kifejtése a „való“ és a „kellő“ vagy a substancziák és értékek tudománya. Lefelé azonban korlátlan a haladás területe; a természettudomány filozófiai marad, akár a bogarak egy speciesébe mélyed el, akár a nemek nagy körében mozog; a logika filozófiai akár a helyes gondolkodásról általában, akár a szillogisztikus módok egyes specialitásairól szól; az esztétika filozófiai, ha a szépről általában elmélkedik, vagy a tragikum valamely konkrét kialakulását fejtegeti. És így tovább. De megszűnik filozófiának lenni, ha a metafizikától elszakad; mint a magzat a köldökfonal elmetzése után önálló életbe vettetik ki, amelyben csak a „patria virtus“ hatalma védi meg az elpusztulástól, úgy éli tovább önálló életét a speciális tudomány is addig, a meddig az anyatesttől, a metafizikától, nyert lendület mozgatja. A mi speciális tudományaink mind azon hajítás irányában mozognak, mely beléjük a hellen filozófiai „virtusból“ származott át. S ha néha soká meg is feledkeznek szülőanyjukról, végre mégis megszólal bennök bizonyos időben a „vér“ s „önkényt“, voltaképen pedig logikai kényszerűséggel, valamennyien kezdenek „filozofálni“, még a legabsztraktabb matematika is. (V. ö. ehhez *Zeller E.* „Über die Aufgabe der Philos. u. ihre Stellung zu den übrigen Wissenschaften“ c. ünnepi beszédét (1868) a „Vorträge und Abhandlungen. II. Sammlung 445—446“-ban. *Volkelt Joh.* „Vorträge zur Einführung in die Philos. der Gegenwart“ 1892. *Paulsen Fr.* „Einl. in die Philos.“ 15—44. II. és számos más értekezést.)

Önálló tudomány-e tehát a filozófia? A felelet ezek után kétségtelen. A filozófia maga a tudomány, legmagasabb formájában (*Spencer Herbert* ezt így fejezte ki (First Princ. 132. l.): „a legalsóbb fokú ismeret a *nem egységesített* ismeret; tudás a *részben egységesített* ismeret; filozófia a *teljesen egységesített* ismeret“ „completely-unified knowledge“). Ö ennélfogva sem nem speciális. sem nem univerzális tudomány; s azért helytelenül cselekszünk, ha „egyes“ és „egyetemes“ tudományokat állítunk egymással szemben. Minden tudomány ugyanis (disciplina) speciális tudomány; tartalma min-

denkor, módszere sokszor szükségképen azzá teszi. Így tartalmilag különbözik a matematika, az asztronómia, a fizika, a kémia stb. egymástól; tartalmilag önálló a metafizika, az ontológia, az axiologia s épen sajátos tartalmuk által lesznek speciális tudományokká. Az ontologia lefelé különödhetik a természettudományok minden ágacskájává; az axiologia ugyanígy a történelmi alakulások egyes ízeckéivé. Valamennyi elszakadhat a metafizikától s megszűnik filozófia lenni külsőleg; de belső életgyökereik oda viszi mindenkor vissza a metafizikához. S ezzel együtt képezi a filozófiát. Igaza van Kantnak: „Eben deswegen ist Metaphysik auch die Vollendung aller Cultur der menschlichen Vernunft, die unentbehrlich ist, wenn man gleich ihren Einfluss, als Wissenschaft, auf gewisse bestimmte Zwecke bei Seite setzt“ (*Kr. d. r. Vft.* S. W. III. 559).

Ez a filozófiának igazi önállósága; az ész autonómiája, a fundamentuma, melyet semminemű huzakodás és berzenkedés meg nem ingathat. Egy időben szokássá vált a filoz. önállóságát azzal biztosítani, hogy feladatát korlátolva tűzték ki, mert attól féltek, hogy külön tárgy nélkül megszűnik külön tudomány lenni. Így akarta *Fischer* az ismeretelméletre szorítani (*Gesch. d. n. Phil.* III.<sup>2</sup>, 16, „Obj. der Erfahrung sind die Dinge; Obj. der Phil. ist die Erfahrung, übh. die That-sache der menschl. Erkenntniss“); így *Riehl* A. is; de ez nyilván csak a modern filozófia jellemzője s nélkülözhetetlen feltétele, de nem egész tartalma. Ép oly kevésbé sikerül a filozófiát a „belső tapasztalat“ körével azonosítani (*Fries*; *Lipps*). Legkevésbé szerencsés gondolat *Döring* Agosté (*Philos. Güterlehre* 1889), ki a „javak és értékek“ vizsgálatát tűzi ki feladatául; hasonlóan nyilatkozik *Windelband* W. [*Gesch. der Phil.* 2. 548: „azért a filoz.“ úgymond, „csak mint az egyetemesen érvényes értékekről (allgemeingiltige Werthe“) szóló tan élhet tovább“]; mert ez csak egyik fontos ága, de nem egész tartalma a filozófiának (v. ö. *Wundt* V. polemiáját *Einl. in die Phil.* 1901. 31—39. II.). A filozófiának ilyen módon való mentése csak voltaképeni jellemének korlátozása; vannak neki saját problémái is, és ezeket a metafizika fejti ki, de van neki tágabb funkciója is, az összes ismeretek egységes észrendszerbe való összefoglalása. S minthogy ez minden tudománynak végső célja, azért a filozófia azon centrális pont, mely felé minden tudomány önkényte-

lenül húzódik, a tenger, melyben az ismeret összes folyamrendszerei, folyói, patakjai, erecskéi összefutnak. Azaz tartalmilag összeesik az ismeret egész körével, de qualitative más ismeret, mint a többi.

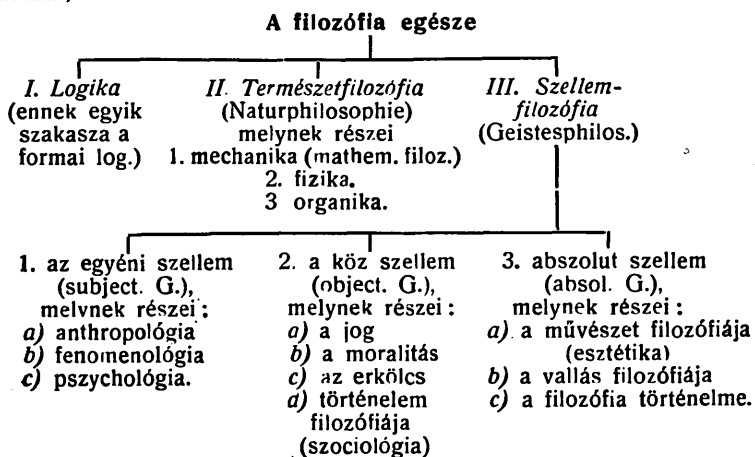
4. A *filozófiai rendszer* ezen objektív ideája történelmileg *egyes diszciplínákban* tagosodott ki, melyeket az egyes rendszeresítők újra különböző szempontok szerint helyeztek el keletében.

Az egyes diszciplínák mind a platonai három alaptagból fejlettek ki. Először a nagy átalakulás a metafizika területén állott elő, melyből az ismeretelmélet először mint logika (Arisztoteles), azután mint az ismeret genesise vált ki (a stoikusok). Magában a metafizikában külön csoportul válik ki a *πρώτη φιλοσοφία*-nak megfelelőleg a létről általában szóló tan (az ontologia; a név először Claubergnél (1625—1665) lép fel, mint oly tudományé, mely „nem ezen vagy azon valóval... hanem a valóval általában foglalkozik“ („non circa hoc vel illud ens... sed circa ens in genere versatur“ Eisler Wörterb.; v. ö. *Rudolf Eucken*: *Gesch. der phil. Tedminol.* (1879) 133 l.). Azután külön tanként lép fel a kozmológia, pszichológia, theológia, melyek mint „rationalis“ tudományok Wolffnál a metafizika részeként szerepelnek. A valóság tanában azután más részek is önállósultak, pl. a theológiából lett a tőle teljesen különböző vallásfilozófia; s nemcsak Comte, „hierarchiájában“ (amelyben a mathem., asztronómia, fizika, kémia, biológia és szociológia képezik a fokozatot), hanem Hegel iskolájában is találjuk a *mathematika* filozófiáját (Const. Franz 1842, Herm. Schwarz 1853), melyhez újabban a *technika* filozófiáját csatolta *Kapp Ernő* (*Grundlinien einer Philos. der Technik.* Braunschweig. 1877). Az etikától már Arist. elválasztotta a *poietikét*. Magában az etikában már ugyanakkor különbséget találunk az egyéni erkölcs (*ἠθικά*) és az állam tudománya között (*πολιτικά*) melyből külön ágként vált ki a *jog és az állam filozófiája* (jus naturae), a renaissance idején a *társadalom* fogalma (a szociológia forrása), s a *históriának filozófiája* (kezdetei Vico Giambattistánál 1725, tudománykép Hegel erre vonatkozó előadásában, v. ö. *Rocholl*, *Philos. der Geschichte.* 1878). A poietika neve alatt előforduló arisztotelesi tanrészlet idővel „esztétika“ néven (Baumgarten Sándor *Aesthetica* 1750—1758) kü-

lön tudományként lép fel s „a művészet filozófiája“ címén Schelling óta a filozófiai tudományok körében fontos szerepet játszik. Összefoglalva ezen folytonos átalakulás eredményét mégis azt találjuk, hogy a filozófia objektív ideája a platoni felosztásból kiindulva s a csoportosítást is megtartva (pl. Hegelnél) a következő tudományágakban nyert valóságot:<sup>1</sup> a logika; a gnoseologia (ismeret eredete); az ontologia; a kozmologia, pszichológia, theologia rationalis és a vallásfilozófia; az ethika; a politika, mint a jog- és állam filozófiája; a szociológia; a nyelv filozófiája (*Wundt* W. *Völkerpsychologie*. I. Band. *die Sprache*. 1900). a historia fil.-ja; az esztétika v. a művészet filozófiája. Ezek tartalmilag elég határozottan elválasztott önálló diszciplínák; ami ezentúl még önállósult (pl. a mat. és technika filozófiája, a filozófia történelme, kivált Hegel-féle szerepében), az vagy mulandó volt s hamar letűnt az önálló tudományok sorából, vagy pedig, mint a filoz. történelme, alkalmasabb helyet nyert magának a történelemnek keretében.

Ezen bőséges tartalom rendszeres tagolásában mármost a vezérlő szempontok szerint különböző módon jártak el a bölcselők. Ezen különbözést az ágtudományokban a vezérlő alapgondolat szabja meg, melyből a diszciplína tartalmi anyagát

<sup>1</sup> Az újkor leggondosabban elrendezett filozófiai rendszere Hegel rendszere. Nála a filozófia tagoltsága a platoni alapra tér vissza s a következő diszciplínákat mutatja (zárójelben tettem hozzá a Hegel óta fellépett újításokat).



magyarázzuk; ugyanezen ok hozza létre a fogalmak jegecedő elhelyezkedését a filozófia egészében, melyről *Köteles Sámuel* igen helyesen úgy nyilatkozik („*A philosophia encyclopaediája*“. N.-Enyed. 1829. § 1.), hogy olyan természetű, „mint a matematikusoknál az Ichnographia, mely szerint egy nagy kiterjedésű vidéknek képe kicsinyben levétetik és nézhetőleg előnkbe terjesztetik“. Így keletkeznek úgy az ágakban, mint az egész törzsben határozott alapjelentésekből kiinduló, azoknak logikai kényszerítését követő magyarázó módok, melyeket *filozófiai irányoknak* nevezünk. Ilyen irányok pl. a természet-filozófiában a materializmus, a dinamizmus, az idealizmus, a mechanizmus és teleologizmus; a lélektanban a szubstancializmus és aktualizmus alapján a szenzualizmus, intellektualizmus és voluntarizmus; az etikában a hedonizmus, az utilizmus, az idealizmus; az esztétikában a formalizmus és metafizikai irány stb., stb. Mindezekben végighúzódik a metafizikai alapirányok döntő hatása; a rendszernek egész ábrázata kell, hogy változzék, aszerint amint a metafizikához való viszonya változik. És mivel ezen logikai kényszer fennáll, azért a rendszerek között a legmélyebbre ható különbséget az okozza, hogy milyen alapgondolat vezérel bennünket úgy tartalmi, mint formai tekintetben a tények megértésében. Így lesz az egyik rendszercsoport *monisztikus*, a másik *dualisztikus*; amaz vagy csak az anyagot és az erőt fogadja el magyarázóul (materializmus, mint atomizmus és dinamizmus), vagy csak a szellemet (idealizmus), emez a dualizmust (anyag és szellem) vagy reálisnak nézheti (spiritualizmus a lélektanban) vagy valami határozatlan módon mégis egynek képzei a kettőt (a parallelizmus). S ezen tartalmi vonással kapcsolódik azután a formai, mely vagy csak az *okiságot* (causalitas) ismeri el történeti formául (mechanizmus), vagy céltudatos szellemi tevékenységből magyarázza a történetet (*teleologia*). Ezen alapdistinctióhoz fűződnek azután az ágdiszciplínák sajátos irányai.

Azonban még mélyebbre vág a rendszer alkatába egy újabbkori iránycsoport, mely Kant kriticismusa folytán a filozófiára nézve elmellőzhetetlenné vált, bár első nyomait már a görögöknél, különösen a stoikusok logikájában találjuk. Mielőtt ugyanis a világ által feladott kérdések fejtegetésébe bocsátkoznánk, szükségesnek találjuk, hogy az elme alkatát megvizsgál-

juk s ezzel az ismerés határai felől biztos tudomást szerezzünk. Az értelem erejében ugyanis vagy feltétlenül bízhatunk s akkor minden tárgy felfogására képesnek ítéljük; vagy pedig, szemmel tartva az elme évezredes munkájának gyümölcseit, alább szállítjuk igényeinket s megvonjuk a határt azon ismeretek között, melyek exact természetűek, és azon vélemények között (*dóξα*) melyeket csak kisebb-nagyobb valószínűség jellemez, melyeknek logikai értéke ennél fogva csekélyebb amazokénál: Így a filoz. rendszer megszűnik a „vera imago mundi“ lenni, azon értelemben, amelyben egykor a metafizika fogalmazta feladatát; mert a világról ily vérmes reményekkel képet szerezni többé nem vállalkozhatunk: Világképünk mindenkor csak rap-szódia marad; kép, melynek konkrét alkatát az exakt ismeretek szilárd fonalaiból szőjjük meg ugyan, amely felett azonban és háttérben mindenkor homályosság fog elterülni. Ezen homályon át éterfinomságú szálak csillognak keresztül, melyek a világ lényegéhez vezetnek, de logikai értékük csak a valószínűségig emelkedik; esztétikai és ethikai értékük azonban ép oly becsesekké teszi az ember számára, mint az exakt ismereteket, mert ezen szálakon próbál lelkünk oda felkúszni; ahova a szillogizmus lépcsőfokai nem emelhetnek. Kép nélkül beszélve tehát, a filozófia nemcsak az objective megismerhető világ képét fogja nyújtani, hanem azon célokra is ki fog terjeszkedni, melyek még meg nem valósultak, de emberi munka által megvalósítandók; azaz amint Wundt (és számos más vele) mondja, feladata abban áll, hogy az egyes ismereteket az értelem és szív kívánságait kielégítő, *világ- és életnézetté* („Welt- u. Lebensanschauung“) foglalja össze (Einl. in die Philos. 5. sk. II.).

Az ismeretelméleti irányok (l. ismeretelmélet) ennél fogva a modern filozófiára nézve fontosabbak, mint a metafizikaiak. Ismeretelméleti szempontból a filoz. rendszerek két nagy csoportra oszlanak fel, amelyek egyikét a *dogmatizmus rendszerei* teszik, másikat pedig a *kritikai rendszerek*. A dogmatikus rendszerekben uralkodnak a metafizikai irányok s azokat tagolhatjuk úgy, ahogy pl. Wolff Chr. tette s ahogy még Herbart is a metafizikát tagolta. A kritikai rendszerekben ez a tagoltságot fentartani nem lehet. Egyfelől ugyanis új részlettel bővülnek meg, melyet a dogmatizmus nem ismerhet, t. i. az értelem kritikájával; másfelől álláspontjáról az összes ismereti



alapok más értékelésben részesülnek s számos oly tan, melyet a dogmatizmus a bebizonyítható tételek közé számít, a kriticismus szempontjából csak azon finom, de értékes fonalak közé kerül, miknek jellemzője a postulatum, logikai értéke pedig a valószínűség kisebb-nagyobb foka. A kritikai rendszerekben sem a theológia, sem a régi ontológia nem fognak ezen régi helyükön megmaradhatni; mindaz, amit a régi „rationális” diszciplínák felöleltek, az ismeretelmélet logikai fejtegetései közé fog kerülni; anyag és erő, tér és idő, ok és cél, szubstancia és attributum az egyéni világkép megalkotására szükséges elmfunkciókká devalválódnak s elvesztik azt a misztikus értéket, amelyet pl. még a spinozizmus tulajdonított nekik. Annál inkább fog előtérbe lépni a gondolatok tartalmi oldala, azoknak viszonyai egymás között s kiválik az egészből a tartalomtól függő érték vagyis *túlnyomóvá lesz az „életnézet”* s ezzel az axiologia, mely alapot nyújt neki. A kritikai rendszer keretében tehát első tudomány lesz az ismeret kritikája, melyet *dialektikának* nevezhetünk régi néven, amennyiben a végső fogalmak természetéből fontolgatás útján kívánja lehetséges értelmüket megállapítani. Ezen alapfilozófia problémái ekkép függnék össze. Elsősorban az ismerés természetéből (a rendszeren így nevezett ismeretelmélet alakjában) kimutatja, hogy az ismeret közvetlenül tárgya a tőlünk független valóság lehet-e vagy csak a mi elménk által alkotott képe? Amennyiben pedig az eredmény ez utóbbi volna, másodsor kifejti azon *kritériumot*, mely a gondolkodás igazságát bizonyítja s szubjektív képeinknek objektív érvényességet biztosít vagyis a szubjektív álláspont dacára objektív igazságra vezet. Harmadszor felmutatja s csoportosítja azon funkciókat, melyekkel világképünket megalkotjuk s megértjük egyben, vagyis a *kategóriák* tanát adja. Ezen funkciókat a dogmatizmus objektív és reális kategóriáknak tekintette, miért is az alapfilozófia *negyedszer* azt kénytelen megvizsgálni: vajjon ezen kategóriák a valóságban ellenmondás nélkül gondolhatók-e? s ha csak elmfunkciók, akkor milyen módon lehetséges az, hogy mégis minden világképünkön ott találjuk?

Ezen kérdésre nyilván csak a *szellem filozófiája* adhat feleletet. Minthogy pedig ránk nézve a szellem csak egy formában ismeretes, t. i. az emberi lélek alakjában, azért a szellem

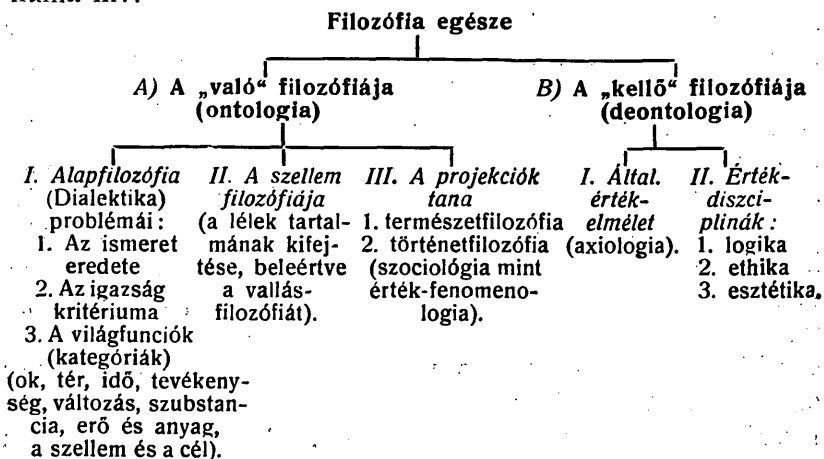
filozófiája a lélektannal tartalmilag összeesik ugyan, de álláspontja valódi filozófiává avatja. Ennek feladata nem abban csúcsosodik, hogy a lelki élet tapasztalati adatait empirikus terjedelmességében előterjessze, hanem abban, hogy ezen lelki tevékenységek alapfunkcióját és annak alaptörvényét megállapítsa. Ezzel megmagyarázza a lelki élet egységét s megérti, mint a legvégső problémát, magának az ismerésnek lehetőségét is. A legmélyebb és legegyetemesebb funkció pedig a lelki tartalom önállítása, önkifejtése, *projekciója*; a legmélyebb törvény tehát ezen projekció sikerességének törvénye.

Mindazt, amit a szellem, mint örök tartalmát magával szembeállít, a filozófia a *projekciók tanában* tárgyalhatja. Mert ami az alánnyal, mint tárgya, szemben áll, az tartalmilag és formailag az *ő vetülete* (projectuma). S minthogy ezen vetületek kényszerítő indítás folytán önkénytelenül keletkeznek, azért világképünk ezen része a *valóság* képét fogja közölni, úgy hogy annyi részre osztható be, amennyi objektív, pozitív csoportot foglal magában a valóság. A szellem filozófiája tehát az adott valóságot, forrása (a szellem) és önkénytelen kialakultsága tekintetében, foglalja magában s a régi név értelmének csekély átalakításával *ontológiának*, a valóság tanának nevezhető. Az ilyen önkénytelen projekciókat Comte későbbi be rendezése szerint (Catéchisme positiviste 3. 170. l.) két csoportba foglalhatja: I. a kozmológia csoportjára, a hova 1. a számok és idomok törvényei (calculus és geometria), 2. a mozgás általában (astronomia), 3. a földi általános mozgás (physika), 4. a specifikus vegyi mozgás (chemia), 5. az életmozgás törvényei (biologia) tartoznak. A II. csoportba az embertan (anthropologia) esnek, mely annak fejtegetésére szorítkoznék, ami az ember életében önkénytelenül, kényszerű természeti törvények szerint, fiziológiai és pszichológiai oldalon, végbe megy.

Az önkénytelen projekciók után következnek a világ megalkotásában az *öntudatos befolyás alatt végbemenő projekciók*. Minden ilyen projekció bizonyos érték gondolat érzelmi hatása alatt megy végbe; az érték gondolat a cél, melyet az ember kisebb-nagyobb önreflexióval megvalósítani törekszik. Ezen cél tehát az, ami kell (*τὸ δεόν*) azért ezen tudományt, Bentham terminológiáját felhasználva, *deontológiának*, a kellő tanának lehet nevezni. A deontológiának gyökere az érték fogalma.

Alapdiszciplína tehát ezen csoportban az *értékelmélet* (axiologia), mely az értékelés processzusáról s az érték fajairól értekezik. Amennyiben már most az érték több formát mutat, melyek egymástól a különböző mérték által választatnak el, anynyiban az általános értékelméletet a speciális értéktanok (diszciplínák) követik, melyeknek eleje a *haszonértékről* szól (a szociális hálózatok tana), míg a többi az *önértékkal* foglalkozik. Az önérték több faja szerint a diszciplínák egyrészt az *intellektuális* érték tanát fejtik ki, amint a logikai és esztétikai formákban lép fel; másrészt pedig a morális érték törvényeit adja elő, s ennek ismeretelméleti feltételeit tárja fel. Így nyerünk három normatív tudományt, 1. a logikát, 2. az etikát és 3. az esztétikát. Ezeknek egymáshoz való viszonya s ismeretelméleti feltételeit felmutatása a részletes értéktannak feladata.

Ezen szempontból tehát a rendszernek tagoltsága így alakulna ki::



Minden egyéb, amit a régi metafizika külön diszciplínául felállított, a történelem filozófiája, a vallásfilozófia különösen, mint *fenomenologiai*, azaz átalakulási, tényhalmaz csak kísérheti a filozófiának bizonyítható részleteit s azért eschatologiai elmélkedésként járulhat hozzá. „Mert a szívnek is megvan a maga metafizikája“, mondta helyesen Batteux (*Les beaux arts réduit à un même principe* (1746). Ném. ford. Joh. Ad. Schlegel p. 398).

## Értékelmélet.

*Értékelmélet* (axiológia, timológia, Werttheorie, Güterlehre) neve alatt azon tudományt értjük, mely az „értékre“ vonatkozó összes kérdésekkel foglalkozik. Rendszeres állása, terjedelme és alapjai iránt a nézetek annyira eltérők, hogy jelenleg még általánosan elismert fogalmazását nem adhatjuk, hanem csak egyénileg különböző elméletekről szólhatunk. Mielőtt külön tudományul lépett volna fel (ami 1890-nél hátrább nem tehető), az értékről szóló tan vagy a közgazdaságtan egyik fejezetét vagy az erkölcsanthöz a bevezetést képezte. A főkérdések, melyek az „érték“ fogalma körül forognak, mégis körülbelül a következők: 1. magának az értékelésnek („werten“, „bewerten“, „wertschätzen“) pszichológiai lefolyása, 2. az érték mérése, 3. az értéknek magának meghatározása, 4. az értékek fajtái és 5. azoknak történelmi átalakulása („értékfenomenológia“). Az értékelmélet, mint önálló tudomány, ennél fogva az értékkel foglalkozó összes tudományokra nézve (logika, esztétika, etika) vagyis a normatív tudományokra nézve olyan szerepet játszik, mint amilyent az ismeretelmélet a meglevőről szóló tudományokban. Vagyis, *Cornelius H.* (Einl. in die Philos. p. 53.) szerint, a praktikus filozófia minden ága az általános értékelméletben nyeri alapvetését (v. ö. *Böhm Károly* „Az értékelmélet feladata s alapproblémája“ 6—14. ll. Akad. székfoglaló. 1900). De külön tárgya mellett is mindig az ismeret általános elméletének törvényeit kénytelen követni.

1. Az *értékelés* vagy *becslés* azon lelki folyamat, mely által valamely adott tárgyhoz a következő állítmányok valamelyikét csatoljuk: 1. kellemes vagy kellemetlen, 2. hasznos vagy káros, 3. tökéletes vagy fogyatékos, 4. szép vagy rút, 5. jó vagy rossz, 6. igaz vagy hamis. Az értékelés ennél fogva egy

alany (*S*) és egy állítmány (*P*) kapcsolása, azaz kétségtelenül *ítélés*. Ezen ítélesnek alanya mindig valamely tárgy, illetve annak képe; állítmánya egy alanyi (szubjektív) elváltozás, mely vagy kellemes vagy kellemetlen, azaz valami érzés, pl. „a kő melege fájdalmas“.

Ezen első ítéletben még értékről nincs szó, ez csak egy objektív adatnak egy szubjektív elváltozással való tényleges kapcsolata, azaz: *ontológiai* természetű. Minthogy azonban az értékelésnek első motivuma mindig ilyen ítélet, azért mint az értékelés alapját, a *tetszés alapítéletének* nevezhetjük. Ezen érzelmi ítéletek, melyeknek állítmánya a kedvérzet, ennél fogva még nem értékelések; az értékelés vagy „megbecslés“ (*Greguss R. Sz. 24 l.*) csak akkor áll elő, mikor ezen ontológiai tetszésbe valami mértéket alkalmazunk pl. a „fájdalmas“ érzést minősége szerint ítéljük meg.

A *becslő ítélet* (*Werturtheil*) ennél fogva a tetszés alapítélete *főlé* elhelyezkedett, *másodfokú ítélet* (*Hartmann E.*). A tetszés tényét valamivel mérnünk kell, hogy belső ítélet álljon elő. Ezen mértéknek azonban magának kell értékesnek lennie, különben nem lehetne vele a tetszés értékét megállapítani; s azért az *önérték* gondolata nemcsak hogy nem ellenmondás (mint Schopenhauer után sokszor állították), hanem logikai *conditio sine qua non* minden becslés számára, mert hiszen ha a dolgok értékét azért állítjuk, mert élvezetet okoznak, akkor is az élvezet az *önmagában* értékes, melytől a többi dolgok a maguk értékét kölcsönzik. Ezen mérő különféle lehet: kény, hatalom, haszon, műveltség, de meg kell lennie mindenkiben, különben soha értéket a tárgyban megtalálni nem fogunk. Hogy mi a végső alapja, arra majd a II. pont alatt felelünk; a lélektani érdek itt csak magának az értékelésnek végbemenése.

Az értékelésre tehát a tetszés alaptétele ösztönöz; s mint-hogy itt a *P* a kedvérzet, azért az élv vagy kín (*Lust-Unlust*) mindig a dolog értékességére figyelmeztet vagyis az értéknek *mutatója* (*Index*, *Hartmann E.*). Az élvezetet, melyet valamely tárgy bennünk okozott, megmérjük azzal, amit magunkban értékesnek tartunk s ezen mérésnek eredményeül mondjuk ki a tárgyról, hogy szép, jó, hasznos stb. A becslés ennél fogva úgy történik, hogy a tárgyi képet a saját értékes funkcióinkkal összemérjük s ezeknek értékét visszük át (projiciáljuk) az élv-

őköző tárgyra. A tárgy képének egyezése a saját értékes funkcióinkkal igenlő, (Wert) nem egyezése *tagadó* állítmányban (Unwert) nyer kifejezést; ezen egyezés pedig a *menyiségi* és *minőségi* vonásokra vonatkozik egyaránt, úgyhogy általában az egyezés a kettő között *tetszik*, a nemegyezés *visszatetszik*. Ebből érthető az értékelés relativitása, mert mindenkinek a tárgyban az tetszik, ami az ő egyéni funkcióival egyezik (similis simili gaudet); valamint érthető az is, hogy az értékelési módok a lelki fejlettség arányában rangfokozatot kell hogy képezzenek.

II. Az *érték mérője az élv szerepe az értékelésben* felvilágosítást nyújt azon lélektani kérdésben, vajjon honnan ered az értékesség, melyet valamely tárgynak tulajdonítunk. Honnan meríti az alany azon értéket, melyet előbb saját funkcióinak tulajdonít s azután az idegen tárgy képére is átvisz? Ezen forrást némelyek az *értelemben*, mások az *akaratban*, újra mások és legtöbben az *érzésben* keresték; az ingadozás azonban csak onnan eredhetett, hogy a kérdés tárgyat különbözőkép fogták fel. Már pedig a kérdés veleje nyilván ez: *honnan került a tetszés alapítéletébe a kedvérzet*, mely a becselő folyamatot megindítja? Így megrögzítve a problémát nyilván elesik az értelem, mint forrás. Mert az értelem, a képzés általában (Vorstellen), objektív természetű; az intellektus megállapíthatja a tárgy egyes vonásait, meg azoknak kölcsönös és az idegen tárgyakkal való összefüggést, — de tetszést nem nyilváníthat. Hume Dávid világos fejtegetései után („Sittenlehre der Gesellschaft“ *Verm. Schr.* III. 220. „a morális érzékről“) a dolgot elintézettnek tekinthetjük; maga a becslés formailag ítélet, de az alapítélet *P*-a nem az ítéelő értelemből származik. Jobban látszik a tényekkel egyezni azon magyarázat, mely az érték forrását az akarásban véli találhatni. Már *Schopenhauer* (Welt als W. u. V. I. 163—165 Reclam.) azt tanítja, hogy „a jó... lényegileg relativum, mert csak kívánó akarral való viszonyában rejlik lényege“; így *Hartmann*, *Wieser* Fr. (Über den Urspr. des wirtsch. Wertes“ 1884. p. 93.), *Ehrenfels* (1893) s mások. Azonban ezen lélektani komplexusban a kívánság nem a kezdő pont; a kívánság a hiányérzettől függ, s azért az értéket is emez magyarázza, nem a kívánság. Marad ennélfogva forrásul a harmadik: *az érzés*, amint már Lotze, Fechner (Über das höchste

Gut 1846 és Vorschule der Aesth. I. 8. 1876.), Schuppe Vilmos (Grundr. der Eth. u. Rechtsphil. 1881. §. 1.) tanították s Ehrenfelsszel szemben Meinong is bebizonyította. Az érzés adja meg a kívánság irányát, ez magyarázza a tetszés és visszatetszés ellentéteit, ez azon körülményt általában, hogy az értékjelzők mindig ellentétes párokban (Wert-Unwert) lépnek fel (jó—rossz, szép—rút, igaz—hamis, hasznos—káros).

A tetszés alapítéletébe tehát a *P*-t az érzés szolgáltatja. De azért tévednénk, ha az értéket már az élvezettel azonosítanók, mint Schuppe teszi (Grundr. d. Eth. 34. l. „die Lust hat nicht Wert, sondern sie ist der Wert, welchen die lusterzeugende Sache als den ihrigen hat“); mert hiszen az élvezet: csak mutató, jelzi a tárgyban az értéket, de nem okozza. Az érték mindig az objektív képnek valami vonása, mely a felfogó alanyra hatva abban valami élvét okoz; s csak ezen élvnek megismerése valami önértékessel adja azon másodfokú ítéletet, melyet becslőítéletnek nevezünk. Ennek legfőbb bizonyága az, hogy az élvnek magának is értéket tulajdonítunk és különböző élvek között nemcsak erőfok, hanem minőség tekintetében is válogatunk: azaz azt valamivel mérjük, aminek értéke ránk nézve a legmagasabb

Az értékelméletben a legtöbb nehézséget épen az élv szerepének félreértése okozta. Legtöbbsnyire az élvezetben találják az emberi életnek centrális pontját és mozgatóját s azért az élvezetet minden érték forrásául hirdetik vagy (Schuppe) az értéket és élvezetet azonosítják. Azonban ezen tétel csak akkor állhatna meg, ha 1. az élv volna minden tevékenységünk *megindítója*, holott lélektanilag minden motívum a hiányból s megérzéséből ered, 2. ha az élv volna minden akciónak *célja*, mert ha más célunk is volna, akkor mellette más érték is állana, azaz nem volna állítható, hogy „érték = élv“, hanem csak annyi: „né, mely érték élv“. Hogy azonban az emberi életnek az élvezeten kívül más céljai is vannak, azt Kant („Grundl. zur Metaphys. der Sitten“ elején) meggyőzőleg mutatta ki; 3. ha az élv volna minden érték *oka*; pedig nem létoka (ratio essendi), hanem csak ismerési oka, indexe, azaz ratio cognoscendi; azaz: valamely igaz tétel vagy szép költemény nem azért igaz és szép, mert élvezzük, hanem azért tetszik és kelt bennünk élvezetet, *mért* igaz, *mért* szép; 4. ha az élv volna minden érték *mérője*;

ámde ez nem lehet, mert magában mértéke sincs, még erőfokait sem bírjuk megmérni, ott pedig, ahol különböző élvezeteket mérünk össze, nyilván tőlük különböző valamiből vesszük a mértéket.

Az élvezet ennél fogva maga is *értékes*, de sem nem egyetlen, sem nem végső érték. A becslésnél ennél fogva az élv nem szolgál *mindig* mértékül, hanem csak bizonyos feltételek mellett használható annak. A hányféle mértéket azonban alkalmazunk, annyiféle értékelési módot és értéket is nyerünk. Az értékelméletre nézve a mértékek egymásutáni fellépése ennél fogva a legfontosabb kérdés. Ezen sorrendet tapasztalatilag is konstatálhatjuk, amennyiben a dolgoknak értéket tulajdonítunk vagy azért, mert élvezetet okoznak — *hedonizmus*; vagy azért, mert hasznosak — *utilizmus*; vagy valami minőségi vonásuk miatt, mely nem függ sem az alannyal, sem a más tárgyakkal való viszonyuktól, hanem saját alkatuknak egyik lényeges része — *idealizmus*. De ezen sorrend így csak a köznapi tapasztalatra hivatkozva, önkényesnek látszik; hogy az értékelésnek több formája jelenleg még nem lehetséges, azt csak azzal lehet *megbizonyítani*, ha az értékelést a lélek fejlődésének szükség-szerű haladásával oki kapcsolatban állónak bírjuk felmutatni. *Aki tehát ezt a törvényt megtalálja, mely szerint az öntudat (Én) változik és fejlődik, az a tartalom fejlődésének törvényét is meg fogja találni, azaz az uralkodó gondolatok haladásának, ezzel a mértéknek s ennek folytán az értékelési módoknak változásait is alapjukban fogja megérteni.*

Az egyéni lélek fejlődésének menete már most világosan bizonyítja, hogy voltaképen csak három mértéke lehet az értéknek. Az *első fokon* a fiziológiai és érzéki ösztöneibe elmerült Ént ezeknek érzelmi kísérője tölti be (a kényeztetések pl. a táplálkozás és nemzés aktusainál); értékesnek azért csak azt nevezheti, ami *élvezetet* okoz neki. A *második fokon* az érzéki adatokhoz a jelentés csatlakozik s az öntudat magával szemben „Mások”-ból alakít ki objektív világot, melynek egyes részeit egymás között s maga magával oki viszonyba helyezi. A világ egyes tárgyai (köztük ő maga is) egymást *önfenntartó* tevékenységükben segítik vagy megakasztják, azaz egymásnak használnak vagy ártanak. Elsősorban ezen viszonyt magán tapasztalja s aszerint, amint önfenntartását elősegítik, a tárgyat *hasznosaknak* nevezi. A hasznossági viszony tehát, az él-



vezet szubjektivitásával szemben, objektív és reális megfelelésen alapul s azért mértéke is objektív. Az utilizmusnak az egész világot átfogó számításai és tervezései a dolgok reális viszonyaira támaszkodnak s az érett férfiú tervezései abban különböznek az ifjú fantasztikus világreformjaitól, hogy a valóságot veszik számításba. A harmadik fokon önmaga természetének és kiválóságának tudatára ébred az Ën; pusztán szellemisége, *intelligens természete* miatt becsüli meg magát s ezen intelligenciát legmagasabb értékűnek találva, vele méri meg a valóság minden egyes nyilvánulását. Az értékelés ezen haladásának az értelmi fejlődésben, vagyis a dolgok felfogásában két felfogási mód felel meg, melyeknek egyike az *oki viszony* szerint összefüzi a tüneményeket (a *diszkurzív* felfogás), míg a másik a dolgokat ezen kapcsolatból (nexus) kiragadja, önállóítja (izolálja) s *egy* szemléleti aktusban *tömöríti* (az *intuitív* felfogás). Amaz a tudománynak, emez a művészetnek felfogása; amazt alkalmazza a világra az *utilizmus*, emezzel képessé lesz a világot önértékében megítélni az *idealizmus*.

Ily módon mértékül egymásután az élvezet, a haszon, a nemesség lépnek fel, s minthogy ezen háromnál az intelligencia fejlődésének természete szerint több mérték nincs, azért csakis a hedonizmus (az élv), az utilizmus (a haszon) és az idealizmus (a nemesség szerinti) értékelési módjai lehetségesek. Ugyanezt a haladást az egész emberiség történelmében is fel lehet találni, ami a *történelem filozófiájának* feladata, melyet ezen munkájában az időnként fellépett ideák és ideálok tartalma tájékoztatva segít (v. ö. *Böhm Károly* „Az idea és ideál értékelméleti fontossága“; A M. Fil. Társ. Közleményei“, XV. füzet).

III. Az egyes értékelési módok dialektikai összefüggésének, valamint törvényeiknek kutatása s megállapítása az értékelméletnek egyik mellőzhetetlen részletmunkáját teszi. Nyilvánvaló, hogy ezen törvényeknél azt kérjük: mely feltételek mellett lehet valamely tárgynak oly természete, hogy bennünk a legfőbb élvét, a legnagyobb hasznot vagy a legnemesebb tetszést okozza? A dolgoknak értékét ennél fogva csakis ezen részletes fejtegetések után lehet tudományosan megállapítani s csak ilyen alapon lehet az *érték fogalmát* általánosságban meghatározni.

Mert az „érték” szónak (*džia*, valor, pretium, value, valeur, Wert) jelentését különbözőképp lehet megállapítani aszerint, amint egyik vagy másik vonására fektetjük a főszúlyt. Lehet 1. az értékről úgy beszélni, mintha *önálló tárgy* volna; így pl. *Eisler* (Wörterbuch der philos. Bgfe): „Wert”-nek mondjuk úgy az értékelést, mint az értékesül megítélt tárgyat; *Menger* még „hasznosságokról” is („Nützlichkeiten”) is így beszél s így használják szerte (pl. *Lamprecht* „Deutsche Geschichte”, kivált Ergänzungsband II. 1.), a börszéki tudósításokban is. Lehet 2. valami homályos tulajdonságot érteni alatta, mely a tárgyat ránk nézve értékessé teszi; pl. *Meinong* (Arch. f. syst. Phil. I. 341.) szerint: „valamely tárgy értéke azon indokoló erőt képviseli, mely ezen tárgyhoz tartozik”, vagy *Höfding* (Rel. phil. 10. l.) „a tárgynak azon tulajdonsága, hogy szükségleteinket kielégíti”, vagy azon tulajdonság, hogy élvezetet okoz (*Schuppe*), hogy kívánjuk (*Ehrentfels* „der Wert eines Dinges ist seine Begehrbarkeit” = kíváнатossága) stb. Jelentheti 3. az „érték” a belső ítélet állítmányát (P), mely ismét sokféle lehet s akkor azt mondjuk: érték = „azon jelentőség (Bedeutung), mellyel konkrét javak... ránk nézve... bírnak” (*Menger, Roscher, nálunk Gál Jenő* stb.).

Az egyik tehát objektív jelentést tulajdonít a terminusnak, a másik a szubjektív mozzanatra fekteti a főszúlyt. A végső magyarázandó pontot nézetünk szerint a „jelentőség” gondolata teszi; a jelentőségben rejlik az érték s azért az értéket megérti, aki a „jelentőséget” megmagyarázza. A „jelentőség” azonban a tárgyban csak akkor lehet, ha *minmagunknak van jelentőségünk*; a tárgynak csak azért tulajdonítjuk, mert első helyen minmagunk vagyunk „jelentősök” magunkra nézve. A kérdés e szerint elsősorban az: *minek és miért van minmagunkban valaminek jelentősége?* Az, aminek mi magunkban jelentőséget tulajdonítunk, végső instanciában csak az öntudatunk; (*Schuppe*) a többinek csak erre nézve van jelentősége. Az öntudatnak pedig ezen jelentősége nem az; hogy élvezetet okoz (*Schuppe*), sem az, hogy nekünk használ (*Bentham*); hanem azon *természete*, amiért használ és élvezetet okoz. Az értékességnél fogva csak az Én intelligens természete, s így az *érték végső hordozója az Én szellemi mivolta*. Az érték azután ezen reális természetének önállóságából eredő elismerés; vagyis az

*érték annak kifejezése, hogy az Én természete mily jelentőségű a szellem életére nézve.* Mindarra, ami ilyen jelentőséggel bír, csak átvitel útján ruházzuk azután az értéket.

Azt a kérdést: vajjon a tárgyaknak van-e értékük a mi felfogásunktól függetlenül is, azaz objektív vonás-e az érték bennünk vagy pusztán szubjektív metafora, csak a dolog metafizikai fejtegetése döntheti el. A mi ismereti világunkban mindenestre *objektív vonásul* kell tekintenünk az értéket; *mert hiszen épen a tárgy, objektum, ösztönzésére csatoljuk képeihez az érték gondolatát.* Hogy azonban miként kerül az érték vonása objektív képeinkbe, az a dialektikának kérdése (s ezen kérdést, nézetem szerint, Schuppe V. „Grundzüge der Ethik, u. Rechtsphilos.“ I. Aufl. 43—46. ll. véglegesen tisztázta). Ép úgy metafizikai problémát képez azon kérdés: vajjon a tőlünk független valóságban van-e és milyen feltételek mellett lehet az értéket mint reális vonást képzelni? (Ennek fejtegetését tüzetesen l. Böhm K. „Az Ember és világa“ III. köt. „Általános axiologia“, VII. fejj.)

Az érték relativitása ennél fogva megszűnik nehézséget okozni, mihelyest a terminusokból a zavart kiküszöböljük. Szemben az abszolút valóval, amely ismeretünk tárgya soha sem lehet, elismerjük, hogy az érték alanyi világunkban alany nélkül nem gondolható; de ezzel semmi különöst nem állítottunk róla, bizonyára semmi újat nem (a hogy az „osztóiskola“ folyton hangoztatja), mert ez *minden* ismeretünknek általános vonása: Ebből a relativitásból azonban nem folyik sem az 1. hogy ennél fogva az érték *csak* az alanyban volna s nem a tárgyban is, sem pedig 2. az, mintha személyünk az értéket osztogathatná az értéktelennek is. Mert 1. a tárgyakban nincsenek az érzéki kvalitások sem (pl. szín, hang stb.) s még sem tagadhatjuk, hogy valami objektív alap van bennök számunkra; és 2. a szofisták óta próbálják ugyan alanyi illúziónak fogni fel az értéket (*Hobbes*, Lev. „neque ulla Boni, Mali et Vilis communis regula ab ipsorum objectorum naturis derivata, sed a natura . . . . personae loquentis“; újabban pedig (Ehrenfels) úgy fogalmazzák, hogy azért értékes a dolog, „mert kívánjuk“, ámde akkor az érték filius ante patrem volna; mert hiszen a kívánságot a hiány érzete igazítja, a hiány pedig a pótlékot. Mi a pótlékot kívánjuk, s azért ezt ismernünk kell, ha kívánni

óhajtjuk. Azaz: a kívánság csak az *értékesre* irányul, tehát nem adhatja meg annak, a minék természetében nem rejlik; különben az éhezőnek hatalmában állana, hogy egy követ is értékesnek deklaráljon. A tétel ilyen módon nyilván csak logikai lapsus; pedig ezen téves tételt szokás rendesen az érték fejtegetésénél alapul venni!

A relativitás ennél fogva csak abban állhat, hogy az értékességének különböző fokokat tulajdonítunk, — s akkor sem függ egyenes arányban a kívánságtól, — de nem abban, hogy mi ott is statuálhatnók, ahol a tárgy természete nem engedi.

IV. Az *érték fajait* ezek után nem lehet úgy megállapítani, hogy abszolút és relatív, objektív és szubjektív értékeket különböztetnénk meg. Mert ezek csak tulajdonságok, melyeket az érték az alanyi felfogástól nyer, de magának az értéknek esszenciáját nem érintik. Vannak objektív és szubjektív értékek, de csak azon értelemben, hogy az objektív = való, igaz érték („echte, wahre Werte“), a szubjektív pedig = képzelt („eingebildete Werte“), mert a való érték mindig a tárgy természetének funkciója és csak a képzelt érték függ pusztán az alany kedélyállapotától, vagyis funkciója annak. És van az értékek között, bármilyen relativek, abszolút érték is. Ha „absolutum“ alatt azt értjük, ami ismeret tárgya sohasem lehet, akkor ilyen értékről természetesen le kell mondani; de ha „absolutum“ az, a mi *ránk* nézve a legfőbb, akkor lehet abszolút érték is, sőt azt kell is követelmünk. Az érték fogalmában ugyanis nincs azon nehézség, amely az ok vagy cél gondolatában rejlik; ezek nem lehetnek abszolút kategóriák, mert csak korrelatumaikkal (okozat, eszköz) szemben van értelmük s azért a relációból kiemelve semmit sem jelentenek ránk nézve („abszolút ok“ vagy „abszolút cél“). Ellenben az értéknek van abszolút foka is: az, *aminél magasabb érték nincs*; illet pedig emberileg meg lehet találni.

Az érték fajait próbálták más úton is megállapítani. A gazdasági értékeknél különbséget tesznek 1. önérték, (Eigenwert) és 2. hatási (okozati) érték (Wirkungswert) között (Ehrenfels után Meinong, Kreibig), amit *Cohn Jonas* („Allg. Aesth.“ 222. sk.) új terminusokkal, 1. belső („intensiv“) és 2. következményes („consecutiv“) értéknek nevez. Amaz az önérték, emez az eszközi érték; az elsőhöz számítja az „imma-

*nens*“ esztétikai és a „*transgrediens*“ logikai és ethikai értékeket (Allg. Aesth. 27. l.) és „követelt“ értékekül tekinti (*Ehrenfels* „imperativischer Wert“ *Syst. d. W. th. E.* p. 69.), amiből a régi „normatív“ vonást akarja megérteni. A régi közgazdaságtanban volt ugyan „intrinsic worth“ (a német „Kaufkraft“ értelmében), de ez nyilván csak használati érték; *Smith* Ad. használati érték („value in use“) és csereérték („value in exchange“) különbséget tanít (*The W. of Nat.* 37. l. „the word *value*... has two different meanings“).

Ha az értékek lehetséges fajait biztosan meg akarjuk alapítani, akkor csak biztos előzményekből dedukció útján tehetjük. Ilyen biztos előzmények: 1. az értékelési alapirányok; ezek alapján van *a) élvérték* — hedonizmus, *b) haszonérték* — utilizmus, *c) önérték* — idealizmus. 2. Az ezeknek alapul szolgáló felfogási formák szerint (v. ö. II. végén) *a)* a diszkurzív elmélkedésre épülő *haszonérték*, *b)* az intuitív felfogásra épülő *önérték*. Amaz a kauzális, emez a szubstanciális érték; amaz a fenomenális, emez a noumenális, amaz az *eszközi*, emez az *örök önérték*.

Tekintve már most ezeket egyenként s az élvezetet csak indexül ismerve el, kapjuk a *haszonérték* fajaként 1. *az individuális* vagy egyenes és 2. *a szociális* vagy megtérő haszonértéket, mely utóbbinak körébe nagy része esik annak, amit az „erkölcsstan“ értékesnek nevez és becsül. Ezen „szociális“ haszon fejtegetésével az értékelmélet a szociológiának szolgál alapvetésül s annak főtörvényeit alapozza.

Az önérték a tárgyat, eltekintve minden relációtól, pusztán alaki minősége alapján illeti meg. Van pedig ilyen értéke a tárgynak intellektuális alkata folytán, ezen értéket *logikai értéknek* nevezhetjük (*λόγος* = „jelentés“ értelmében) vagy pedig érzéki kialakultságában s akkor *esztétikai értéknek* mondjuk. A logikai érték aztán lehet *a)* intellektuális (alkati) és *b)* morális érték. Ezen értékek fejtegetésével nyilván a logika, morál és esztétika tudományainak veti alapját az értékelmélet.

V. Az értékelmélet az értékek logikai alkatát fejlődésében is kísérheti vagyis *az érték fenomenológiáját* adhatja. Ez alatt azonban nem az értendő, amit *Ehrenfels* az érték haladásának („Wertbewegung“), *Kreibig* „értékátvitelnek“ (Wertübertragung) vagy „érték-eltolódásnak“ (Wertverschiebung) nevez.

Mert ezzel csak lélektani fiókozást nyerünk, mint mikor *Kreibig* (Psych. Grundl. einer W. th. 23. l.) 3 stádiumot talál: *a*) az esetleges reakció, *b*) a távolabbira kiterjeszkedés, *c*) a szerzett egységes alkalmazás stádiumát. Ez nyilván csak formai oldalát képezi a kérdésnek s ennél különb gondolat volt *Wundt* V.-é „a célok heterogoniája“ (Ethik. 1886. 231. l.). Amit mi a *fenomenológia* alatt értünk, annak az értékelés történelmi haladását, az uralkodó eszmék tartalmi egymásutániságát kellene magába foglalnia, vagyis azt, ami közönségesen a *történelem filozófiájának* tárgyát képezi. Az értékelési fokok ezen haladását azonban eddig egy történésznel sem találtam megfigyelve.

---

## Metafizika

néven a filizófiának legfontosabb és legvitasabb részét értik. Eredetének motivumairól l. „filozófia“ 2. p. t. Elnevezése legelőször *διαλεκτική* volt (Platon), l., s azon fejtegetéseket (*διαλέγομαι*) foglalta magába, melyek a valódi létre, az „ideára“ vonatkoztak. Ezen fontossága miatt Aristoteles „első filozófiának“ (*πρώτη φιλοσοφία*) nevezte s feladatául a valónak mint valónak (*τοῦ ὄντος ἢ ὄν*) kutatását tűzte ki; ennek latin fordítása volt: „prima philosophia“ (Descartes „meditationes de prima phil.“ 1641, így Vives Lud. is 1531) s magyarul legjobban fejezi ki Kibédi Péterfi Károly az „alapphilosophia“, („Alaptudomány“ Thesarovich l. „Philos. Műszótár“ Akad. kiadás. 1834) elnevezéssel (1841). Aristoteles iratainak rendezőjétől Rhódusi Andronikostól (c. 70. a. Chr.) származik a „*Metafizika*“ elnevezés, amennyiben a munkát a fizikára vonatkozó iratok után (*μετὰ τὰ φυσικά*) helyezte el összeállításában. Leginkább ezen három név alatt szerepel a filozófia ezen része a történelemben; Hegel elnevezése „Lógik“ nem talált, iskoláján kívül, visszhangra.

2. Ép oly változatos volt azon *feladat*, melyet ezen tudománynak kitűztek. Eredetileg a *valóság* alapjairól értekezett („de ente s. de substantia“ Aqu. Tamás) vagy a *tudás* végső elveiről; s minthogy ezen „elvek“ (*ἀρχή*) a valóságnak is elvei, azért a metafizika általános léttan, azaz ontologia általában. Ennek maradt is mindaddig, a meddig az emberi értelemnek (intellectus, *νοῦς*) korlátlan felfogó erőt tulajdonítottak; a természetet túlhaladó kérdéseket szerették benne különösen tárgyalni, (pl. már a neoplatonismus v. ö. Rud. Eucken Gesch. der phil. Terminol. 1879. p. 183) onnan „transphysica“ (Alb. Magnus, Aquinói Tamás). Így fűződött a szóhoz bizonyos mys-

ticismus (melyet még Paulsen is látszik elfogadni [Einleitung in die Ph.“ 46 l.] és Kant is [Proles. §. 1.] „a tapasztalaton túl fekvő ismeretet“ lát benne); metafizikai = „tapasztalaton túli“ (überempirisch) s azért = supernaturalis (mint pl. Shakespeare *Macb. I. 9.* fate and metaphysical aid = „sors és természet feletti segítség“). Ilyen értelemben beszélt nálunk pl. Ruszek „a látható természetén túl levő tárgyakról szóló tudományról“ s így csinálta Imre János ezen terminusokat; „érzék-túlnok“ és „érzék-túlász“ (Phil. Műsz. Akad.).

Amikor azonban az értelem hatalmát korlátoznak ismerték fel, akkor ezen természetfeletti tudást is gyanúba vették s a metafizikai tudást egyéb tudástól nem *tárgya*, hanem jellemzője alapján különböztették meg. Ekkor metafizikává lett azon ismeret, a mely az *esetleges* tapasztalattal szemben a *szükségképeni* vagy észismeret (Wolff. Crusius). Ilyen értelemben vette Kant is; a metafizika „apriori ismeret“ vagy „tisztá értelem-ből és tiszta észből“ származó tudás, melynek tételei mind synthetikusak és aprioriak (l. ö. 4. §.). (Proleg. 1. §.). Kant ennélfogva azt a kérdést veti fel: miképen lehetséges az ilyen tudomány s hol, mely téren nyerünk ilyen a priori synth. ítéleteket? A metafizika főérdeke azonban nála is: isten, szabadság és halhatatlanság (Kr. der Urth. 4. II. 91. §.) s csak az a kérdés: milyen határok között s milyen úton lehet ezen alapkérdésekre biztos feleletet nyerni?

A metafizika Kant óta az ismeretelméleti alapokra helyezkedett el s minden metafizika, mely az ismeret természetének vizsgálása nélkül próbál a lét végső alapjairól képet szerkeszteni, önkényes költészetnél egyebet teremni nem bír. De mellőzni a metafizikát a filozófia nem bírja, ha csak befejezetlen részlet-tudás lenni nem akar; még a positivizmus is hajtotta a maga metafizikáját, mely ugyan különbözik a régitől tartalmilag, de tendenciáját megőrizte, a mennyiben azon végső fogalmak természetét állapítja meg, melyek egyes tapasztalatainkat egységes világképpé rendezik össze. Így lesz *Wundtnál* a metafizika (= „elvek tana“, Principienlehre) azon tudomány-nyá, mely a tapasztalatot kiegészíti („Ergänzung der Wirklichkeit“) s az egyes ismereteket folytonos kapcsolatba fűzve ellenmondás nélküli világnézetet lehetségessé tesz („widerspruchlose Weltanschauung, welche alles einzelne Wissen in



eine durchgängige Verbindung bringt“ *Logik* I.<sup>2</sup> 8. I.). Mint-hogy azonban ezen végső gondolatok az adott valón túl fe-küsznek, azért a metafizika tanai „a valóság hypothetikus ki-egészítései“, azaz „feltevések a dolgok lényegéről, melyek a tapasztalat számára közvetlenül meg nem közelíthetők“ („die sich auf die nicht unmittelbar der Erfahrung zugänglichen Vor-aussetzungen über das Wesen der Dinge beziehen“ *Eth.*<sup>2</sup> p. 14.). Minden metafizika ennél fogva hypothetikus, csak feltételes, és így valószínű constructio.

A metafizika ezen fogalmazás szerint kétféle elemet hoz be a filozófiába. Az egyik a biztos tudásnak, a másik a valószí-nű hitnek jellemével bír, mi által veszedelmes közelségbe kerül a Lange F. A. által hirdetett „fogalmi költészettel“ (Begriffs-dichtung) s tudományos értékéről önkényt lemond. Ámde ha a metafizika tudomány akar lenni, ilyen szerepre nem vállalkoz-hatik; tanai vagy bebizonyíthatók kell hogy legyenek s csak ezen esetben tudományosak, — vagy pedig nem bizonyíthatók s akkor a metafizika a nagyvonású költemények sorába tarto-zik, nem a tudományok körébe.

A metafizika feladata ennél fogva történelmileg akkép to-lódott el, hogy eleinte *a valóságnak* végső, érzékileg meg nem közelíthető elemeit vizsgálta (*εἶδος*, forma) s azért a theolo-giába csúcsosodott ki; azután *az ismeretnek* végső elveit ku-tatta, melyekről feltette, hogy a valósággal egyeznek (Descar-tes, Spinoza, Leibniz). Mind a kettőnél a dogmatikus feltétel az volt, hogy az emberi elme a valóságot teljesen és úgy, a hogy van, át bírja érteni. A mint a kriticismus az emberi értelem ha-tárait a tudás szerzésére nézve megállapította, a metafizika el-vesztette ezen messzire kitekintő vonását s nem *az ismeretnek általában*, hanem csak *az emberi ismeretnek* feltételei képezték kutatása tárgyát. A metafizikai fogalmak ennél fogva nem vol-tak többé az abszolút valónak kifejezése, sem az abszolút isme-retnek feltételei; hanem pusztán az emberi ismeret formáit lát-ták bennök s a tudományos metafizika voltaképen formák ta-nává, formai metafizikává lett. Így nevezte Kant is a metafizi-kát „Philos. über die Form“ s Paulsen ebben helyesen „forma-lisztikus rationalismust“ lát (Einl. in die Phil. 400 l. sk.).

Azonban ez nem azt jelenti, hogy már most a metafizika és „kritika“ ugyanaz lenne, a mint újabban némelyek hirdet-

ték (Hodgson, B. Erdmann, K. Cohen). Maga Kant is a „Kritikában” csak „propaedeutikát” lát a tiszta ész filozófiájához; magát a tiszta ész rendszerét „metaphysikának” nevezi s két részre osztja: a természet és az erkölcsök metaphysikájára (v. ö. *Kr. d. r. Vft. Methodenlehre* III. Hauptst. „die Architektonie der reinen Vernunft” cím alatt). A filozófiát ugyanis nem méríti ki a forma, hanem a tartalom is hozzá tartozik, a mely ezen formában nyilvánul. Ez pedig egyrészt abból áll, a mit függetlenül önkényünkötől magunkkal szemben állónak találunk, másrészt pedig abból, a mit mi magunk alkotunk. Ily módon a filozófia általában metafizikai természetű, azaz az ismerés végső elemeire visszavezetett tudás (l. filozófia c.); ennek a tartalma szerint azonban lesz egyfelől a valónak (ontologia), másfelől a kellőnek (deontologia) tudományává. Mindezt azonban formailag és tartalmilag magunkból merítjük, azaz elejtjük a dogmatikus filozófálást s álláspontunkat az alányilag adott valóságba helyezve el, ezen valóságot (ránk nézve az egyedülít!) igyekszünk teljes alkatában megérteni. Ennek az alkotásnak azután csak egy kiegészítő feltétele van, melyet azon kérdés dönt el: milyen természetűnek kell a valónak lennie, ha benne a mi ismeretünk feltételei mint realis vonások vagy ontológiai tényezők előfordulhatnak?

3. A *metafizikának tartalma* történelmileg különböző volt a szerint, a mint a 2. alatt vázolt álláspontokon haladt keresztül. Ennek részletezése a metafizika történelmének tárgya lévén, e helyen mellőzhető s azért csak minden periodus számára egy-egy képviselőt akarunk felhozni.

Aristotelesnél a *πρώτη φιλοσοφία* a következő problémákkal foglalkozik: az ellenmondás elve (lib. IV.); az egyes és fogalmi lényeg (*οὐσία*); a forma (*εἶδος*) az anyag (*ὑλη*) és a kettő egységének kérdése (lib. VII., VIII.); a *δύναμις ἐνέργεια* és *ἐντελέχεια* tana (lib. XII); de ide tartozik a kategoriák tana is (Met. IV. XIV. lib.). A főproblemák azonban: a forma, az anyag, az ok és a cél csoportjai alá tartoznak. *Wolff Chr.* ezen tanokat az „Ontologia” c. művében (1729); valamint rövidebben a „Vernünftige Gedanken von Gott, der Welt u. der Seele des Menschen, auch allen Dingen überhaupt. Den Liebhabern der Wahrh. mitgetheilet” (1719) c. munkában tárgyalta. Feladatául azt tűzte ki, hogy a lét általá-

nos tulajdonságait, főfajait és kölcsönös viszonyait adja elő azaz „von den ersten Gründen der Erkenntnis“ (= ontológia) tárgyaljon. Idetartozik pedig: az ellenmondás és az elégséges alap elve; az elsőre épül a *lehetséges* és lehetetlen fogalma; a határozott lehetséges belső vonásai adják lényegét (essentia); a mely vagy attributum vagy accidens (módi). A lehetségesből lesz a *valóság* a complementum possibilitatis által. Az, a miben az accidensek vannak, a *substantiak*; az inhaerentia oka az *erő*, melyből a cselekvés (immanens vagy transiens) fakad. Erre következik az *egyszerű* és *összetett* fogalma; az összetettnél az egymásmellettség (tér), az egymásutániség (az idő); a continuum és contiguum; az ok fajai képezik az ontológia végét. A további részletek a metafizika többi disciplináihoz tartoznak; a kosmologia, psychologia és theologia rationalishoz.

A mikor ugyanis a filozófia alatt csak a szükségképeni azaz apriori igazságok foglatát kezdték érteni, akkor mindazok a tudományok, melyek ilyen igazságokat tartalmaztak, a metafizika körébe estek s annyiban, mennyiben ilyeneket tartalmaztak, metafizikaiak (vagy „rationalis“) tudományokul számítottak még Kantnál is. Ezekkel szemben állította fel Wolff az „empirikus“ tudományokat, s azért a theol. ration. mellé „experimentalis természeti theol.“, a physika ration. mellé az „experimentalis, a psychol. rat. mellé az „empirica“ került. Ennek folytán Wolffnál a metafizika mint „theoretikus“ tudomány (Aristoteles) keretébe esnek: 1., az ontológia 2., a kosmologia rat. 3., a psychologia rat. 4., a theol. rat. Legközelebb áll Wolffhoz Herbart felosztása, mely szerint e keretbe tartozik: 1., a methodologia 2., az ontologia — a reale taná 3., a synechiologia — a térről és időről 4., az eidologia — a tudatos tüneményekről szóló tan. A metafizikának alkalmazott része adja a természetfilozófiát és a lélektant. Ellenben a metafizika köréből teljesen kizárja az „aesthetikát“, mely egyrészt a széppel, másrészt a jóval foglalkozik. Hegelnél, akinél az egész filozófia = metafizika, a felosztás úgy történik, hogy a valót először mint magában levőt nézi a *logika*, mint magának valót a *természetfilozófia*, mint öntudatra ébredt (individualis és absolut) szellemet a *szellemfilozófia* tárgyalja.

A tapasztalati ismeretet kiegészítő tan, a mint *Wundt* a metafizikát felfogja, negatív feladatát abban találja, hogy az

egyes tudományok metafizikai feltevéseit bírálja, pozitív feladatát pedig ezeknek kijavításába és kiegészítésébe helyezi. Az általános metafizika mellett a „speciális” metafizika egyrészt *természetfiloz.* (kosmologia, biologia, anthropologia), másrészt *szellemfilozófia* (erkölcstan, jog- és történelemfilozófia, aesthetika, vallásfilozófia).

A Kant-féle álláspontról a metafizika a *természet-* és az *erkölcs* metafizikájára korlátoztatik s arra szorítkozik, hogy ezekben az apriori megállapítható formai törvényeket foglalja össze. A metafizika régi vágyai, melyek fenn szárnyaló röptét mozgatták, a morális hit postulatumaiként a metafizika köréből kiszorulnak; sem a világegységről, sem a lélek halhatatlanságáról, sem az istenről ismeretünk nincsen, mert tapasztalati adataink róluk nincsenek, elménk formái pedig csak a tapasztalat egységesítésére elegendők, transcendens problémáknál cserben hagynak.

4. A metafizika problémáinak különböző kezelési szempontjai ezen tudományon belül is külön *metaphysikai irányokat* hoztak létre, melyek a dogmatikus rendszerekre nézve a legnagyobb kihatással voltak. Mert a filozófiának tulajdonképeni gránitalapja, a bölcseségnek mintegy ősforrása évezredekig a metafizika volt. Azért a metafizikai irányok a dogmatikus rendszerek kialakulására döntő befolyást gyakoroltak s formailag és tartalmilag ezek nélkül tagoltságuk meg nem érthető. Ezen irányokban a világfelfogásnak egyrészt formája, másrészt tartalma jegecedik meg s az alapgondolatok úgy a természetfilozófiába, valamint az összes szellemtudományokba kiterjesztik gyökérszálaikat.

A dogmatikus rendszerek, mikor a valóság egységes képét megrajzolni próbálják, minden dolognak *létalapjából* (*substantia*) indulnak ki. A substantia azért nemcsak *alapgondolat*, mely a rendszer részein uralkodik, hanem *alapvalóság*, mely a létező dolgokban határt nem ismerő változatosságban nyilvánul. A metafizikai rendszereknek azért *főproblémája* az egység és sokaság, az egyetemes és egyes, a végtelen és véges viszonyában rejlik; minthogy pedig itt realis létalapról van szó, azért a substantia gondolata a metafizika főproblémája. A substantia fogalma már most a gondolkodás számára a végső pont, melynél megnyugszik és tovább nem haladhat; azért Spinoza

úgy határozza meg (Eth. I. def. III.): „az, a mi magában van és maga által érthető (quod in se est et per se concipitur). A metafizika első kérdése ennél fogva az: egy-e a létalap mindenben vagy vannak-e minőségi és így mennyiségi különbségek a dolgok létalapjában? A felelet erre csak az lehet, hogy: 1., a létalap mindenütt egy vagy 2., a létalap mellett van realitér még valami, a mi belőle származik s a mi tőle különböző minőségű. A metafizika ezen irányait *theologiai* irányoknak nevezzük s az elsőt *henismusnak* (egy-tan), a másikat *dualismusnak* nevezik. Akármelyiket fogadjuk el, az egység és sokaság, az egyetemes és egyes kérdése megoldandónak marad; marad még abban az esetben is, ha amaz egynek egységes continuitását elejtjük s végtelen számú egyedüli létet fogadunk el. Mert míg a continuitás mellett magyarázandó a discontinuitás, azaz hogyan lehet az egyből a sok?, — addig a discontinuitás mellett magyarázandó a continuitas vagyis az, hogyan lehet a sok mégis egység? Az egyetemes létalap ugyanis tényleg határtalan számú egyesekben nyilvánul; a határtalan számú egyeseket pedig egységgé csak egyetemes létalap foghatja össze. Az egyetemes és egyes, a végtelen és véges tehát nem egymáson kívül és egymás mellett, hanem egymáson belül és egymásban gondolandók; ott a hol az egy van, van a sok, s a hol a sok van, ott van az egység. A végtelen és véges, az egyetemes és egyes, ennél fogva egyformán szükséges kategóriák; s mégis, ha ürességüket tartalommal próbáljuk megtölteni, logikailag türehetetlen ellenmondásokra vezetnek, mert az abszolút hatalom mellett az egyes függetlenségének el kell pusztulnia, s a hol az egyes az *igazi* való, ott az egyetemesnek realitása tagadatik. Az abszolútum logikai fogalmazása ennél fogva, ha a gondolatot komolyan vesszük, az egyest involválja; az egyesnek realitása pedig, komolyan gondolva, az abszolútumot feleslegessé teszi. S dacára annak, a világban egyik kategóriát sem nélkülözhetjük. Descartes határvonása Deus és substantia creata között ennél fogva a dolgot meg nem fejtí és kényszerűen a Spinoza egy substantiájára vezet; valamint Leibniz monadejai mellett a centrale monade gondolata az abszolútumot relativummá degradálja.

Az ontologiai nehézség, melyet itt pusztán logikai vonásaiban vázoltunk, a henismus és dualismus minden formá-

jában ott lappang megoldatlanul s folytatódik a metafizika másik disciplinájában, a kosmológiában. Mert ha a természeti dolgokat, melyeket egyes tárgyakul ismerünk, a létalappal viszonyba állítjuk: akkor amaz általános ontologiai nehézségek miatt azoknak sem létele, sem keletkezése megértést nem enged.

A henizmus ugyanis az *egy* valóságot vagy 1., öntudatos szellemnek vagy 2., öntudatlan szellemnek vagy 3., anyaginak vagy 4., szellem és anyag egységének képzelheti, — minden formájában a végtelen és véges viszonya újra felüti fejét. A panentheizmus, a pantheizmus, a materializmus és a parallelizmus vagy identitás tána sehol nem bírja az egyetemes és egyes *egyforma* realitását megmenteni; csak kidolgozatlan, mystikus költői képet adnak, melyben *εν* mellett a sok csak homályos háttérrel mutat vagy megfordítva. Arról azonban, hogy ezen kép valaha megfelelné valójának, mindörökre le kell mondanunk. Mert eme képben nem construálhatunk egyebet, mint saját magunkat tágitjuk ki végtelen emberré, *πανάνθρωπος*-sá, s legfeljebb vágyainkat kielégítő complementumot rajzolhatunk egyes vonásai közé. Marad a spinozizmus tényleges tétele, mely semmit sem *magyaráz*, hogy „omnía, quae sunt, vel in se vel in alio sunt“ (*Eth. I. Ax. 1.*). Az egyik oldalon az „in se“, a másikon „in alio“; amott az egyetemes, emitt az egyes. A részletes kifejtést a „substantia“ fogalmára kell utalni.

És valamint a henizmus, úgy a dualizmus sem bírja a fő-problémát megoldani. Akár úgy fogjuk fel a viszonyt, hogy az öntudatos isten mellé és állandó gondozás alá állítjuk a világot, mint a *theizmus* — akár úgy, hogy az öntudatos isten a világot teremtette s örök törvények uralma alatt saját sorsára bízta, mint a *deizmus* tanítja; — az absolutum és relativum kérdése megoldva nem lett, hanem csak egyszerűsítve, amennyiben most csak egy actust kell magyarázni t. i. a *teremtést*. De ha ezt meg is bírónk érteni, akkor is az egyest a teremtés előtt az istenben kell gondolnunk vagy pedig a végtelenből a végest kell eredtetni, a mi logikai lehetetlenség, légugrás („Luftsprung“ mondja Hartmann Ede Schellingről), salto mortale. Minthogy pedig a vitás ezenkívül *más* is, mint az isten, azért számára nincs más magyarázó elvünk, mint a „Natur im Gott“ (Böhme Jakab), a mivel a dualismust nem fejtettük meg, csak hátrább

toztuk; vagy ha a világot örökkévalóul tekintjük, akkor az absolutumot megkettőztük s relativummá tettük.

A metafizika theologiai irányai ennél fogva megoldhatatlan, logikai nehézségeik miatt *tudományos* alapozást a filozófiai rendszernek nem adhatnak; tetőül használhatja a szív fantáziája, de alapul az értelem gyengébbeknek találja, semhogy világhordozó Atlasul szolgálhatnának.

5. Leereszkedve a theologiai irányok magyarázatáról s belebocsátkozva a termékeny *πάθος* mélységeibe, a *koszmológiai* vagy *természetfilozófiai irányokra* akadunk, melyek a véges való körére vonatkoznak s annak formai és tartalmi vonásait magyarázni vannak hivatva. A kérdés ugyanis ez 1., mi a valóság lényege tartalmilag? és 2., mi a történés formája?

1. Tartalmilag a felelet értelmünk alapalkata (struktura) szerint csak kétféle lehet, amint már Spinoza határozottan fogalmazta: a létalap vagy szellem vagy anyag (cogitatio vagy extensio *Eth. II. pr. 1. 2.*). Ezen alapulnak az *idealismus* és *materialismus* irányai, melyek minthogy *egyforma* létalapot állítanak mindenben, a *monismus* irányai. Lehet azonban a valóságot a kettőből együtt állónak gondolni s akkor a *dualismus* irányait kapjuk, melyek vagy határozottan vallják a kettősséget (s ezek az *igazi dualismus* képviselői pl. Descartes) vagy leplezgetve egyre szeretnék, de nem bírják redukálni (az *identitas* vagy *parallelismus* tana Spinozánál, Fechnernél).

A *monistikus* irányok közül az idealismus főproblemája ez: miként lehet a szellem mellett anyag? a materialismusé emez: miként lehet az anyagból szellem? Vagyis általában: milyen viszony van az öntudatos szellem és az öntudatlan és kiterjedt anyag között? A felelet nyilván csak az lehet, hogy az egyiknél az anyag a szellemnek mintegy depotencirozása, a másikinál a szellem az anyagnak sublimálása; vagyis egyik a másiknak *accidense*.

Ezen alternatívánál nyilván az idealismusnak van előnyösebb helyzete. Mert az öntudatos szellem concret egységből az öntudatos vonások fokozatos elhagyásával el lehet jutni az általános való (az „egyszerű lét”) fogalmához, — a melyet az alanyi szemlélési forma kiterjedtnek kénytelen felfogni. Ezen általános való azután a „puszta anyag“ („reine Materie“), melynek lényegét Descartes a kiterjedésben kereste. Lehet vi-

szont az anyagban a tulajdonságok zavaros keverékét látni, melyet a homályos perceptio vesz észre — s ekkor az anyag = „confusa idea“, elmezavarodás, homályos felfogás eredménye, hallucinatio (a mint pl. Leibniz gondolta). Ellenben a materialismus soha el nem juthat ugrás nélkül az öntudatos Én gondolatához; ha az anyag csupán kiterjedés, és egyetlen tüneménye a mozgás, akkor nyilván csakis a legnyilvánosabb subreptióval lehet állítani, hogy a szellem az anyag mozgási tüneménye. Ha azonban azt mondanók, hogy ezen mozgásból csak *lesz* a szellem, akkor nyilván dualismust tanítunk s a transformatiót az anyag fogalmából megérteni nem bírjuk. Ekkor a szellem csak „epiphénomène“ (a mint Maudsley terminusa hangzik, v. ö. Fouillée „L'évolutionisme des Idées Forcées“ p. LXI), de a terminus csak üres szó, melyhez fogható értelmet csatolni nem tudunk.

Az ilyen átalakulások nyilván már a kiindulásnál tévednek. Spencer a reflexmozdulatból, mint „a szellemi élet legalsóbb formájából“, indul ki a lelki élet constructiójánál (Psychology I. 456. francia ford.); de a lelki élet elemzése nem ezt mutatja végső elemnek, hanem „valami különbségnek az érzetét“, azaz nem refl. mozgulatot. S Fouillée (i. m. p. XX) helyesen mondja: „a tisztán mechan. reflex nem látszhatik képesnek arra, hogy érzelmet és gondolkodást hozzon elő, kivéve azoknak, akik a materializmust megengedik“, — de ezeknél is csak ugrás által nyerhető az ellentétes tag (a szellem).

A monismus irányai tehát már a kiindulásnál tehetetlenek a tapasztalat által adott másik valóságot levezetni; az egyik a felfogásra recurrál a kiterjedés megértésében, a másik az öntudatra a gondolkozás magyarázásában. S ha az idealismusnál van is előny, — tana még sem oly világos, hogy ezen conceptióból exakt mérésekre, a természettudomány fővonására, eljuthatnánk. A két monistikus irány ennél fogva *magyarázata* (interpretatio) akar annak lenni, a mit a tapasztalat mint kettőt nyújt. Ezen tapasztalatisága miatt a közönséges felfogás rendszeren a *dualismushoz* pártol. Adva van a szellem, adva van az anyag; levezetésük egymásból vagy egy indifferens harmadikból nem sikerül, tehát nem is kell bolygatni, hanem megelégedni azzal, hogy a két tüneménysort kapcsolatba hozzuk s így a valóságnak megfelelő képet nyerjünk S e tekintetben követke-



zetes dualismus csak a Descartes-féle, mely két külön substantiát fogad el, melyek egymásra hatnak (influxus) és így a világi tüneményeket létesítik. Hogy a kettősség honnan ered, azt nem bolygatja s nem is kell ezt tőle rossz néven venni, mert hiszen a monizmus sem oldja meg tudományosan a kérdést. A parallelismus a dualismus leplébe burkolózó monizmus (a mint szerzőjénél Spinozánál: tényleg az is); mert ha a szellem és anyag csak ugyanazon valóság két aspectusa, akkor nyilván a különbségük az aspiciáló, a szemlélő számára van, vagyis csak az obj. szellem számára létezik. De ha a dualismus ezen ponton meg is felel az adott valóságnak, azt megértetni még sem bírja, mert maga a kölcsönhatás, a történés gondolata nem engedi meg a tudományosan kielégítő megértést.

2. *Formailag ugyanis a történésnek* csak két módja képzelhető: a *causalis* és a *teleologiai*. Megértjük tehát, ha a két mód egyike vagy mindakettő teljesen és maradék nélkül magyarázható s megérthető. A dialektikai fejtegetések (v. ö. ezen címszókat: „okiság“, „ok“, „causalitas“) azt mutatják, hogy erre egyáltalában képesek nem vagyunk. Lehet itt puknosis, integratio, dynamismus, de — az okozás természet két valót tesz fel, melyek egyikéről a tevékenység a másikra megy át. Mi azonban sem ezt a *tevékenységet* nem ismerjük, — ha csak azon homályos érzetben nem, melyet saját lelkünk tevékenységekor tapasztalunk; sem pedig annak *átmenetét* egyikről a másikra nem gondolhatjuk, de nem is észleljük. Ennélfogva a causalitas, mint ontologiai elv, egészen elégtelen arra, hogy a dolgok realis történését megértsük.

S így állván a causalitas ügyében, a finalitas, mint ennek egyik formája, sem lehet érthetőbb. Mert a célszerűség csak fordított causalitas; közvetlenül csakis a saját céltevéseünkről van tudomásunk. A célszerűség ugyanis nálunk abban áll, hogy a tevékenység végét értelmi kép alakjában anticipáljuk s az oki sor elejére helyezzük. A cél képe a tetszés érzetét kelti, mely viszont a mozgató idegekre hat, a melyeknek összeműködése a célt megvalósítja vagy a belső síkból a külsőbe teszi át. Egyéb a célszerű tevékenységben nem rejlik.

Van-e már most ilyen célszerűség a külső valóságban? Van; Cuvier szerint: „mindenütt, a hol van pók, van légy is, s mindenütt, a hol van fecske, van rovar is“ (P. Janet. Causes

finales. 269 l.); a belső és külső célszerűség számtalan eseteire akadnak s a hol mi célellességről beszélünk, ott csak a mi korlátolt álláspontunk jut kifejezésre. Csak nem kell sentimentalis lélekkel nézni a világot, — s akkor a célszerűség egész kétségtelen, mert nem egyéb, mint okszerűség.

De hogy ennek a teleológiának mi a végső pontja? s miképen valósul meg a cél a mindenségben? Ezt „transcendentalis szemtelenség“ (Spencer) nélkül senki sem tudhatja. Értelmetlen ez a theismusra nézve ép úgy, mint a henismus minden fajtájára nézve; sem a panentheismus, sem a pantheismus, sem az atomismus, sem az evolutio itt nem elegendő. A conceptio soha tudományossá nem válhatik, mivel tartalmat ezen kép a tapasztalatból nem nyerhet. A dolgok tökélyesbülése is csak elvileg érthető az abszolút szellem gondolatából, de tudományos feldolgozás itt is lehetetlen, mert sem a történet általában, sem annak finalis jellemét nem érthetjük meg. Akár a monismus, akár a dualismus elvéből indulunk ki, a történet fátyolának fellebentése sehol sem sikerül s a természetfilozófia minden constructiója, a maga saját és a theologia ellenmondásaival, teljesen tudománytalan keveréknél egyebet nem teremhet.

6. Az általános kosmologiai irányok folytatódnak a *psychologia rationalisban* is, mivel a psychol. voltaképen a term. filoz.-nak csak egyik részlete. Ennek metafizikai formájában a főkérdések mindig 1., a lélek természetére és 2., a test és a lélek összefüggésére irányultak s azért vagy monistikus (ideal., mater.) vagy dualistikus lélektant teremtettek. De mind a kettőben helyet foglalhatnak azon kérdések is: vajjon a lelki tevékenységek tényleg, mint organikus mozzanatok tartoznak-e a lélekállományhoz? vagy van-e valamely közös substantia, a melyből transformatio útján kialakultak? Ez utóbbi esetben nyerjük a kiindulási pont szerint: a sensualistikus, az intellectualistikus és a voluntaristikus lélektanokat, — melyek azonban, minthogy a lélek substantialis természetét félreteszik, már jobban helyezhetők el a metafizika keretén kívül. Az *actionismus* ezen lélektanai már a positivismus keretébe tartoznak.

A theologiai irányok hatása a filozófia többi disciplináiban mind csekélyebbé leszen. A mi pl. az erkölcsant illeti, egyes kérdések még mindig a metafizikába nyúlnak be, de csak vékony gyökérszálak, melyek az etikában inkább a metafiz.

sűrű vérét viszik (pl. a determinismus), a nélkül, hogy az igazán erkölcsi kérdések megfejtését előmozdítanák. S ugyanilyen idegrendszerű az aesthetikára nézve a szép realitásának metafizikai bolygatása, melytől a szépnek magának megértése egészen független. A filozófia rendszerébe beleilleszkednek ezek is s annak alapfelfogásában osztoznak is; de való tartalmuk problémáinak gyökér szálai mindenkor más talajba vezettek s megfejtésükbe a theologiai uralom korában folytak be.

7. A dogmatikus állásponton álló metafizika tanai mind úgy hangzanak, hogy a tőlünk független valóra vonatkoznak; ha a régi metafizika olyant talált, a miben valami ellenmondás rejtett (mint pl. az érzéki csalódásokban), akkor is csak ideiglenes eltérésnek nézte; arra, hogy ez *állandó* alanyi berendezkedésünktől függne, egész a XVIII. sz.-ig nem gondoltak. Így történt azután, hogy a világban nemcsak az egység és sokaság, a szellem és anyag principiumai valóságokul szerepeltek, hanem ilyen valóságokul tekintették a realéban (egyes skeptikus megvillanásoktól eltekintve) a tért és az időt, az okiságot és célszerűséget, a változást és a mozgást, azon állomány (substantia) és esetek (accidens), az anyag és erő adatait, melyeket realistische véltek utolsó íziglen megérthetni.

A metafizikában ezen kérdések (problema) körül évezredek viták dúltak, — a mint pl. a nominalismus és realismus scholastikus küzdelme, a materialismusnak örökösen visszavisszatérő, mindig sikertelen levezetései a lelki életre vonatkozólag, a causa és finis feletti viták st. st. mutatják. Ezen küzdelmeknek eredményük nem lehetett, mert eleve ugyanazon helytelen álláspontra helyezkedtek a küzdők, mintha itt tényleg tartalmi vonásokkal volna dolguk s az ellenfélnek értelmi gyengesége volna annak oka, hogy az ellenmondást meg nem bírta fejteni. A metafizika ezen nehézségei csak akkor kezdtek szűnni, mikor belátták, hogy ezen fent említett fogalmak voltaképen mind csak *formák*, nem tartalmi vonások; *alanyi formákkul ismerte fel a criticismus*, objectiv formákkul az idealismus, de formai voltak ezen időtől fogva meg lett őrizve s a problémák egy része a metafizikából a logikába került, más része pedig a szellem alkatáról és életéről szóló tudományba.

A metafizikai problémák mindegyike mutatja ezen haladási sort, mellyel az ellenmondásoktól való felszabadulásra

iparkodik. Első lépés mindenütt az, hogy a fogalmat realis való-  
nak tekintik, a második lépéssel legalább realis vonásnak vagy  
realis viszónynak gondolják, aztán elvont fogalomnak és végre  
subj. formának ismerik fel. Így valóságul nézték a *tért* az ato-  
misták és Platon; tulajdonságnak Parmenides, Henry More és  
Clarke; realis viszónynak Arist., Decartes; elvont fogalomnak  
Leibniz és Wolff; subj. formának Kant. Hasonló stadiumokat  
mutat fel az *idő* fogalma. Valóul nézi Herakleitos, Ainesidemos;  
realis viszónynak Leibniz, fogalomnak Locke, ki az Aristotelesi  
subj. természetre figyelmessé tesz s Kantra vezet át. Az *ok-  
törvény* még Platon-Aristotelesnél valóság (ma is még a term.  
tudósok így beszélnek); Humenál már a subjectivismus felé ha-  
lad. A *változás* Herakleitosnál és Parmenidesnél; a *substantia*  
egész Lockeig a realistikus irányban lép fel; ugyanígy az  
*anyag* és *erő*.

Az egyes álláspontokról a gondolkodást mindenütt az  
hajtja tovább, hogy a fogalom, a meddig realitásnak vesszük,  
ellenmondásokat tüntet fel alkatában. Ezen ellenmondások ab-  
ban csúcsosodnak, hogy a fogalom valóság akar tenni s mégis  
a valóságban semmit sem hoz létre, mint pl. tér és idő ilyen  
üres vacuumok; ép oly ellenmondásokat találunk aztán abban,  
ha realis vonásul vagy elvont fogalmul nézzük, mennyiben itt  
a tartalom megtételéhez már feltétlenül a fogalom maga kíván-  
tatik, mint pl. térbeli elhelyezés nem lehetséges a tér praesup-  
positiója nélkül. Ezen összes ellenmondások képezik a fogal-  
mak dialektikai természetét, melynek egyedüli megoldása az,  
hogy a realistikus állásponttól eltérünk s a subjectiv álláspont-  
ra helyezkednünk. Részletesebben ezen fejtegetéseket „Az em-  
ber és világa“ c. művem I. Részében („Dialektika“) állítottam  
össze, a hol a szíves olvasó együtt találja, ha nem is azon tel-  
jességben, a minőben mai nap látom s megírnám.

Ezen újabb metafizika tehát *ismeretelméleti alapokra* he-  
lyezkedett (v. ö. „ismeretelmélet“). Eleinte Kant transcenden-  
talis módszerrel úgy próbált rendet csinálni, hogy az említett for-  
mákat a tapasztalati ismeret *logikai feltételei*ül mutatta ki; így  
lett a szemlélés apriori formájává a tér és idő, az értelmi ismeret  
apriori formajaként kiderültek a kategóriák (köztük az oki-  
ság, a substantia), az észtevékenység vezérlő functioiként a  
lélek, a világcategóriák és az isten. Első indításul ez minden-

esetre helyesebb volt, mint a Fries irányában tett kísérlet, mely ezen fogalmak ismereti (azaz logikai) fontosságát háttérbe szorítva lélektani eredetüket sürgette; mert hiszen az eredet kérdése nem az érvényesség kérdése, ismeretileg pedig éppen ezen formák ellenmondás nélküli megoldás volt a legfontosabb. Azonban pusztán alanyi formául tekinteni ezen fogalmakat még sem lehetett; maga a valóság helyezkedik el akaratumk ellenére is ezen formákban s a valóság fogalmából kellett ezen formákat is lehozni vagy pedig pusztán subjectiv érvényességükkel megelégedni. Az első utat próbálta a német idealismus; a másikat az „immanens filozófia“. Ezen ponton áll ma is a metafizika problémája.

A mi eddigi fejtegetéseink szerint a következő állásfogalás látszik tanácsosnak. Ismeretelméletileg kétségtelenül ki van mutatva, hogy a világról való tapasztalatunk két elemnek eredménye: a tartalom és forma egysége. Közyetlenül adva csakis azon tartalom van, mely lelkünkéből fakad; semmi olyan vonást a világ képében felmutatni nem lehet, mely lelkünk functióiból nem eredne. A mennyi ismerő functiója van a léleknek, annyiféle tartalmat tesz a világ képébe. Ez az első kétségtelen tény. De nemcsak a tartalom, hanem a formák is, melyekbe öltöztetjük, a lélek functiói. Az ismereti anyagot egymás melletti és utáni sorban csak a mi szemlélésünk rendezi; a dolgok összefüggését értelmünk foglalja az ok és okozat schemájába, ő rendezi az egyes képeket a lényeges és esetek kategoriái szerint, ő adja meg nekik logikai értékük szerint a helyet a világképben. Ez a második kétségtelen tény. E két tényadatban semmi ismerhetetlen nem rejlik; a tartalom és forma megértése semmi x-től nem függ, ha eddig eszünkben tartjuk, hogy az ismereti világkép a *mi* világképünk s nem keresünk mögötte hasztalanul még egy más világot. Ebben a világban a mi cselekedeteink számára is biztos törvényeink vannak; mert az értékes dolgok között van fokozat, objective megállapítható sor, mint-hogy a legfőbb értéknél magasabb nem lehet. Elméletileg és gyakorlatilag tehát ezen subjectiv világkép elegendő, sőt más világot ezen kívül ismeretünk el sem képzelhet.

A nehézségek csak ott kezdődnek, ha azt kérjük: vajon az objectiv világ, mely előttünk elterül, ismeretünktől eltekintve is ilyen tartalmú és ilyen formájú-e? Szorosan véve

azonban ezen kérdés ismereti értelemmel nem bír; mert hiszen mi csak arról a világról beszélhetünk, a melyet ismerünk. Ha azonban ezen transcendens világot is produkálnók megérteni, akkor nyilván a színek a képhez ismét csak magunkból szedhetjük. Ha azon kényszerűséget, mellyel a mi világképünk formáját megalkotjuk, valami impulsusból megmagyarázni kívánjuk, akkor semmi sem akadályozhat abban, hogy a világlényegét is szelleminek *képzeljük*, melynek projectiói ugyanazon formák szerint mennek végbe, mint a mi subjectiv világképünk projiciálása. Ez azonban többé nem ismeret, hanem képzeleti toldalék, melyet magának tetszés szerint kiszínezni mindenkinek egyéni szabadságában áll. Arról pedig beszélni, hogy e világnak egészében mi a feladata és célja? ideje lesz leszokni, mert csak üres álmképekre vezethet; azt, hogy mi a mi feladatunk és kötelességünk, az erkölcsi törvény egész világosan hirdeti s az értéktan, ha egyszer fővonásaiban meg lesz állapítva, eligazít abban is, hogy mit tartsunk hasznunkra valónak, szépségnek, igaznak st.

A „metafizika“ ennélfogva történelmi fejlődése útján nem szűnt meg, ha nem is találta még teljes kialakulását; „meg is maradna, ha a többi tudományok mind egy mindent kiírtó barbárság torkában teljesen elnyeleznék“ („bleiben würde, wenn gleich die übrigen insgesamt in dem Schlunde einer alles vertilgenden Barbarey gänzlich verschlungen werden sollten“ Kant. T. É. Kr. Vorrede zur 2ten Aufl. XIV). Mint az ismerés végső alapjainak vizsgálása és tudománya a metafizika örökké meg is marad, mert „a metafizika az emberi ész minden művelésének befejezése, a mely nélkülözhetetlen, ha befolyását, mint tudományát bizonyos határozott célokra mellőzzük is“ (Kant. Kr. S. v. Vft. 878 p. „Eben deswegen ist Metaphysik auch die Vollendung aller Cultur der menschlichen Vernunft, die unentbehrlich ist, wenn man gleich ihren Einfluss, als Wissensch. auf gewisse bestimmte Zwecke bei Seite setzt“). Hogy a metafizika ezek után milyen helyet foglal el a filozofia egészében, arról l. „filozofia“.

## Ethika

(ἠθική) volt a görög filozofusoknál azon tudomány neve, mely az emberi cselekedetek értékével foglalkozott. A szó ἠθος (ion ἔθος helyett) elsősorban „sedes“ (lakóhely) jelentésében használtatott; azután megszokást, öröklött szokásokat ἔθος πρὸς τοκήων Aesch. Ag. 737) azaz „ösi szokás“), közerkölcsöt, szellemi minőséget, jellemet is jelentett. A rómaiak „mores“-szel fordították az ἠθῆ-t, s értették alatta azt, a miben „a nép hallgatagon megegyezett s a mi hosszú megszokás által meggyökeresedett“ „tacitus consensus populi, longa consuetudine in veterans“ (Ulpian). Ennek folytán az ἠθική-t vagy meghagyták (Quintilianus; általános használatban Abaelard óta *Eucken* Gesch. d. phil. Term. 65 l.) „ethica“-nak, vagy „*philosophia moralis*“-nak fordították (Seneca) s Aristoteles nyomdokain a „practica phil.“ körébe számították. Innen az angoloknál „*moral philosophy*“ vagy „ethics“; a németeknél vagy „*Moralphilosophie*“ vagy „*Sittenlehre*“ (Mosheimnál legelőször *Eisler* Wb. v. „Ethik“), *Kant* „*Metaphysik der Sitten*“ nevezi. A terminusok mai nap is vegyesen használatnak; nálunk leginkább „erkölcstudomány“ (Ercsei. Horváth Ádám. Imre) vagy „erkölcstan“-nak nevezik.

I., *Az erkölcstan első jelentése s tudományos kialakulása általában.* A szó jelentése azt mutatja, hogy ethika alatt mindig „az életre vonatkozó valamiféle tudományt“ értettek (ἐπιστήμη περὶ τὸν βίον *Sext. Emp. vivendi ars Cic.*); erkölcsös első sorban tehát az volt, a mi az emberiség társas fennállását érintette s erkölcsi értéket annak tulajdonítottak, a mi ezen együttélést és az általa megszabott célokat előmozdította. Innen eredt, hogy az erkölcstannak tételei mind arra vonatkoztak, a mi l., az *egyenesnek* társas életét az önfentartás dolgában

biztosította (a görög bölcsek), a mi 2., a *családot*, 3., a *rokonságot* 4., a *törzset* 5., a *nemzeteket* és 6., az *egész emberiséget* társas fennállásában szabályozta. A mi e tekintetben megszokás útján uralkodóvá lett („longa consuetudine inveterans“ l. fent), azt a szokott erkölcsöket kifejező tételekben foglalták össze, melyek társas életünket *szabályozó normául* léptek fel. Ezen tételek vagy egyes, elszórt imperativusokban (a görög bölcsek, Jézus), vagy törvénygyűjteményekben (Manu, Mózes) lépnek fel s a hagyománytól s az ősök tekintélyétől nyerik kötelező erejüket v. *sanctiójukat*. Ezen dogmatikus formában az erkölcsgyűjtemény csak az anyagot szolgáltatja, melybe a rendező értelem összefüggést hozni iparkodott, s éppen azért nincs *tudományos* jelleme. A tételek egymás utáni fellépését az *erkölcsök történelme* fejt ki előttünk, mely tehát kizárólag historiai tudomány. Mint tudomány az erkölcsstan csak ott kezdődik, a hol ezen tételek között összetartozást találnak s egy közös alapvonás feltüntetésével logikát nexust hoznak létre. Szükséges ehhez egy *alapgondolat*, melyből mind ezen egyes tételek megérthetők; ezt az alapgondolatot *elvnék* (principium), szakokban kifejezve *erkölcsi törvénynek* (lex moralis) nevezzük s ezen elv egyúttal *mérték* is (Kriterium), melyen a moralitás fokát mérjük.

II., *Az erkölcsstani rendszer tartalma. Alkotó és kapcsolt elemei.* Az elv és ezen tételek, melyek az együttélést szabályozzák, alkotják együttvéve az erkölcsstani (ethikai) rendszer tartalmát. Minden erkölcsstan tehát tartalmilag az *erények* (virtus) és a *kötelességek* fejtegetésével foglalkozik, melyek az ember viselkedését mindenkor jellemzik. S azért sokan *erénytannak* (Kant: „Tugendlehre“), mások *kötelességtannak* (Fichte: „Pflichtenlehre“) tekintik az ethikát, a szerint a mint az egyik vagy másik vonásra fektetik a fősúlyt (l. „erény“ és „kötelesség“ c.) Ezen erényeket vagy azért tartják jónak, mert *boldogítanak*, vagy azért, mert *hatalmassá* tesznek, vagy azért, mert *magukban* értékesek; ezt a mértéket pedig az erkölcsi elvből meritik, azaz azon alaptól, mely a tételek megtartására ösztönöz, miből világos, hogy az erkölcsstan az értékelméletben bírja gyökereit. Az *elv és az egyes erkölcsi szabályok adják az ethikai rendszernek alkotó (constitutív) elemeit*. Ezen elemek nélkül semmiféle erkölcsstan nem képzelhető.



De lehet képzelni erkölcsant egy másik elem nélkül, ha t. i. rendszeres tudományos összefüggéséből kivesszük s ettől izoláltnak tekintjük. Ezen elemek, melyek a rendszerekben igen nagy helyet szoktak elfoglalni, az erkölcsstannak tehát csak *járulékos* vagy *kapcsolatos* (associált) *részleteit* foglalják magukban s pusztán rendszeres kialakulására bírnak fontossággal.

III., *Az ethika kapcsolatos elemeinek két csoportja.* Az ethikának ugyanis mint tudománynak kapcsolata van egyrészt a lelki élet többi nyilatkozataival, másrészt a lelken túli nagy világgal is. Ily módon minden erkölcsstani rendszerben associált elemekül ott találjuk: 1., a *pszichológiai* 2., a *metafizikai* részleteket; ezek az erkölcsstannak substructióját adják s ezen alapon lehetnek lélektani és metafizikai alapozottságú ethikák. De ez a tisztán erkölcsi elvre nézve csak járulékos fontosságú.

1., *A lélektani részletek* úgy kerülnek a ethikába, hogy vagy azt kutatjuk: a) *milyen lelki folyamat hozza létre a cselekedetet* s milyen természetűnek kell azt felfogni? A kérdés jogi szempontból a criminalistikában is nagy fontosságú. Vagy azt kutatjuk: b) *mi ítéli meg ezt a cselekedetet?* mi fogja fel annak erkölcsi értékét? A lélektani részletek tehát egyrészt magára az *actióra*, másrészt annak *felfogására* és *megítélésére* vonatkoznak. — Az *actióra* nézve abban mindnyájan egyezünk, hogy a cselekedetet az öntudatos *akarat* hozza létre. E szerint az erkölcsi cselekedet természetét vagy a *szabad akaratból* lehet érteni (indeterminismus) vagy *indokokból* (determinismus). Ezen magyarázatok számai azonban nyilván már a metafizikába húzódnak, a hol a szabadság és kényszerűség kérdése nyeri eldöntését. A cselekedet *megítélését* pedig vagy *külön érzékre* bízhatjuk. (az „erkölcsi érzék“, moral sense, Shaftesbury, Hutcheson, vagy az *érzésre* általában (sensualismus, Hobbes; Hume) vagy az *értelemre* (intellectualismus pl. Aristoteles, Cudworth, Clarke; Wollaston, Kant). Ezen utóbbi kérdés tehát nyilván az erkölcsi elv és álláspont kérdésével fűződik össze.

2., *A metafizikai részletek* útján az ethika tárgya a nagy mindenséggel kerül összefüggésbe. Ezen kérdés az erkölcsiség *kosmikus* szerepére céloz s azt nézi: vajjon mulandó viszony-e az erkölcsiség vagy *van-e szerepe az egész világ tervében* és *milyen* ez a szerep? A feleletet tehát arra a kérdésre várjuk:

*miért jó az, a mit erénynek* (legfőbb jónak) *nevezzük?* S mint-hogy úgy érezzük, hogy az erkölcsiség nem egyéni tetszésünk-től függ, hanem hogy az erkölcsiségre *kénytelenek* vagyunk, ha önmagunkat fentartani óhajtjuk, azért ezen összefüggésben a *sanctio* vagy *kötelezés* kérdése is előtérbe lép.

Ezen kérdésekre már most sem lélektani, sem sociológiai úton kielégítő felelet nem nyerhető. Sem a lélektan, sem a sociologia az erkölcsiség kosmikus szerepét nem döntheti el; ezen kérdés kizárólag metafizikai természetű s megfejtése mint maga a metafizika, az ismeretelméleti szemponttól függ. Szoros kapcsolatban áll vele a kötelezettség kérdése (l. „Kötelezettség” c.). Bentham szerint minden cselekedetre csak a belőle fakadó élv vagy kín kötelez; e nélkül az erény, a kötelesség és a lelkiismeret csak absztract szavak (*Deontol. cap. VII.*). Ennek alapján a *sanctio* vagy 1., fizikai vagy 2., társadalmi (a közvélemény „*sympathica sanctio*“, *moralis* s.) vagy 3., politikai (bírói és közigazgatási) vagy 4., vallási, — azon forrás szerint, a mely bennünk az élvét v. fájdalmat okozza. Mindezen kötelezések öntudatunkon kívülről okoztatnak s kisebb nagyobb fokú kényszerítést foglalnak magukban; a fenyegető fájdalom elkerülése indít valamely cselekedetre, úgyhogy azt mondhatnók, hogy voltaképen a fájdalom minden cselekedet indító oka. Minthogy pedig a fájdalmat vagy a természet folyása hozza magával („from the ordinary course of nature” Bentham) vagy valamely társadalmi intézmény képviselője (családfő, bíró, közvélemény), azért stricte véve csak *természeti* (fizikai) és *társadalmi* (*moralis*) kötelezés áll szemben egymással. Azonban a kötelezés végső kérdése nem e körül forog; hanem végső magyarázóját csak ott találja, a hol a világ fizikai és *moralis* berendezése maga. A ki a természetben látja saját törvényszerűségének magyarázatát, — a „naturalista“, — az a kötelezettség forrását sem fogja ezentúl keresni, aki pedig a természetet egy rajta kívül eső substantialis valóból kívánja megmagyarázni, arra nézve a kötelezettség ezen substantia parancsából származik (a „theológiai“ morál, még ha olyan utilitikus is, mint volt Paley-é). Az erkölcsstanban ezt az irányt azért *heteronómiának* nevezik, s a kötelezettség végső instantiában mindig a kényszerítés fogalmán végződik (azaz a világrendből vagy istenből érthető egyedül; v. ö. „Szabadság” c. fejtegetéseit).

Ezen nézet azonban a lélekben nyilván csak gépezetet kénytelen látni, melyet az erősebb indok hajt a *maga* irányába; s elefelejt, hogy a lélek nem csak átmeneti pont, a melyen keresztül az indító okok (motivum) tovább haladnak, hanem maga is egy élő erő, mely sajátos természetével beleszól a motivumok küzdelmébe s ezt a *maga* természete szerint irányítja. S ezen oldalról tekintve a cselekedetet könnyen beláthatjuk, hogy itt voltaképen mechanikai kényszerrel sehol sincs dolgunk; még a fenyegető fájdalmat is *el kell fogadnunk* s csak akkor lehet indító ok. A ki a fizikai fájdalomtól vagy a socialis rosszálás formáitól nem riad vissza, arra nézve ezek elvesztik motiváló erejüket (pl. III. Richard királynál) és saját (jó vagy rossz) természete fog a motivumok között válogatni. Ezen állásponton többé nem a más (*ἕτερον*) szabja meg a cselekedet irányát, (*νόμος*) hanem az ember maga s ezt az irányt a lélektan *autonomiának* nevezi. A heteronomia és autonomia fogalmai tehát egészen mást jelentenek, mint a determinismus és ideterminismus. A determinatio (indokolás) kérdését a metafizikában döntjük el, még pedig a causalitas elvének megsértése nélkül, s azért mégis *autonom* erkölcsiségnek lehetünk hívei; ellenben Bentham, a ki a sanctiót csak mint külső motivációt érti (csak az élvezet vagy fájdalom indíthat meg szerinte), még ha az akarat szabadságát hirdetné is (ámbar ehhez sokkal logikusabb gondolkodó), mégis heteronom erkölcsstannál maradna. Mert cselekedetünk szabályát nála nem az ember természete, hanem a rajta kívül álló valóság (természet, társadalom, isten) szabja meg. A heteronomia és autonomia erkölcsstanának éles megkülönböztetése volt Kant erkölcsi felfogásának örökké megmaradó fénypontja.

IV., Az *erkölcsstan és sociologia elválasztandó*. Az erkölcs-tani rendszerekben ezen (II., III. alatt elsorolt) alkotó részek nem állanak egyformán szoros összefüggésben egymással; s éppen azért azokat az ethika történelmében sokféle combinationban találjuk együtt. Ezen combinationál nem az alkotó részek logikája, hanem más, nem tudományos indokok vezérelték összeállítóikat. Így pl. az egyházi morál gúnnyal üldözi az autonomiát (Cathrein), nem azért, mintha erkölcsösség függetlenség nélkül lehetséges volna, hanem azért, mert az egyház iránti feltétlen engedelmesség *nem lehet heteronomia nélkül*. Mások a

determinismust az erkölcsiséggel összeférhetetlennek hirdetik, pedig az indeterminizmus elejétől fogva a *büntetés* igazolására volt kieszelve (már Ádám bűnbe esése alkalmából) s mélyen vallásos kedélyekkel (milyenek voltak: Augustinus, Luther, Calvin st.) teljesen ellenkezett. Ép oly kevéssé szükségképeni a sensualizmus és intellectualizmus összefüggése a hedonizmussal és utilizmussal sat.-vel; a sensualizmus a legmagasabb idealizmussal is járhat karöltve (pl. Herbartnál). Az a mi az erkölcsstanban *szükségképen* függ össze, csak az elv és a levezetett tételek egyrészt, az álláspont (autonomia) és az elv másrészt. A történelmi haladásban mást tekintettek erénynek a primitív törzsek, mást a civilizált római, mást a keresztyén egyház, mást a modern műveltséggel felruházott ember; mert a vezérlő elv különböző volt ezen fokozatokon. Ezen elv pedig a fejlettségi fokok szerint fejlett (v. ö. „értékelmélet“ c. II. V.). Alsóbb fejlettségi fokokon, hol az élv vagy a haszon vezetett, sőt még magasabb értékelésnél is (pl. a keresztyénségben) mindenütt heteronom erkölcsstan uralkodott; csak a modern ember helyezkedik az öntudatos szellem magaslatára, önmagában önelhatározásában látja meg az erkölcsiség igazi forrását s lelkiisméretében önmagát kötelezi, míg az alsóbb fokon mások kötötték meg cselekedete irányát. Az erkölcsiség legmagasabb foka ennél fogva csak az autonómiával érhető el; vagyis saját értékének öntudatos átértésével. Ezen legmagasabb érték az ember önértéke s megadja neki ezen önértéket két vonás: a cél célszerűsége és a megvalósításra való önelhatározás. A meddig az intelligentia ezen belátásig nem emelkedik, addig erkölcsisége csak socialis hasznavehetőségében áll s erkölcsstana a socialis erényekkel fog foglalkozni; addig azonban az embert csak mint eszközt becsüljük meg. Csak az önérték gondolatával lép fel a valódi erkölcsstan, mely az embernek erkölcsiségét a benne megvalósult értelmiség fokával méri, amennyiben a hasznossági relációkból kiemelkedve valóban kosmikus örök érték illeti meg. Az erkölcsstan ezen fokon igen csekély keretre szorul össze; átengedi a socialis erények és kötelességek megállapítását a sociologának s maga azon egy kérdést tartja fenn magának: mik azon ismeretelméleti feltételek, melyek mellett az embert a legfőbb, az erkölcsi érték megilleti? Ezeket a feltételeket pedig az önelhatározás és az észszerű cél tényeiben fogja keresni, ame-

lyekből az autonóm kötelezettség is értelmét nyeri. Ezen erkölcsannak alapvetését Kant Immanuel kezdeményezte; ő volt az első, aki a hasznossági („endaemonistikus”) felfogást a valóban morális felfogástól véglegesen elválasztotta s ezzel a modern ember erkölcsannát a társadalmi erkölcs fokán túl emelte (v. ö. „Filozofia” c. végén).

V., *Az erkölcsann történelme* azon magyarázatok és indokolások egymásutánosságát sorolja fel, melyekben az erkölcsi szabályokat egy alapelvből megérteni s rendszerbe foglalni iparkodtak. Ennyiben az erkölcsann történelme egészen más, mint az *erkölcsök történelme*, a mint pl. Buckle, Lecky, Draper, Guizot művei és a művelődés történelmi munkák adják (Lippert, Burckhardt J., Lamprecht K., Breysig). Az erkölcsök történelme a sociológiának egy része s azon menetet adja elő, melyben az emberiség társas viszonyai kialakultak, — azért teljesen historiai tudomány. Ellenben az erkölcsann történelme azon normák felfogásának átalakulását adja elő s annyiban az érték fenomenológiájának egyik fejezetét adja (v. ö. „értékelmélet” c. V.). Ennélfogva az erkölcsann történelme az értékelmélet történelmével szorosan összefügg, s tagadni lehet, hogy az érték fogalmának átalakulásaiba való belátás nélkül lehessen az ethika történelmét megírni. Az ethika történelmét tárgyaló művek igazat adnak ezen állításomnak; mert az erkölcsant vagy egyszerűen a chronologia fonalán adják elő (mint pl. a régiebbek közül *Meiners* C. „Allg. krit. Gesch. der älteren u. neueren Ethik” st. I. II. k. Göttingen 1800; az újabbak közül *Ziegler* Th. „Geschichte der Ethik”. „I. k. Die Ethik der Griechen u. Römer” 1882; II. k. „Gesch. der christl. Ethik” 1892; a III. k. még hiányzik. — *Sidgwich* Hary „Outlines of the history of Ethics”. 4. Ed. 1896.); vagy pedig típusokban mutatja be az egyes irányokat (mint *James Martineau* „Types of Ethical Theory” I. II. 1885); vagy népek szerint csoportosítja (mint *Jodl Fr.* „Gesch. der Ethik in der neueren Phil.” I. II. 1882); vagy elvek szerint sorolja fel (némileg *Chr. Garve* Über die ersch. Princ. der Sittenlehre von 1798; *Hartmann* E. Phaenomenologie des Sittl. Bewusteins”; *Cathrein* V. „Moralphilosophie” c. művében. 1899). Említésre méltó művek ezeken felül: V. *Cousin* Hist. de la philos. morale au XVIII<sup>e</sup> siècle. M. *Guyan* La morale

anglaise contemporaine. 1879. P. Janet Histoire de la phil. mor. et polit. 1858. st. és az egyes kérdések monografiái.

Általában, eltekintve a keleti népek erkölcsanától, a nyugati erkölcsanban 3 korszakot lehet megkülönböztetni. Az egyik a classikus népek erkölcsana, melynek eredete a görög filoz. rendszerekben fekszik. A második a keresztyén egyházi erkölcsan egészen a reformatio elterjedéséig. A 3-dikba az erkölcsan akkor lép, a mikor a theologia alól felszabadul, a mit V. Bacon F. korában észlelünk (Jodl szerint különösen *Pierre Charron* „Traité de la sagesse c. munkájában már nyíltan hirdetve találjuk, 1601-ben). Ezen három korszak jellemző fővonásait igen bajos, a szükséges részletek felsorolása nélkül, feltüntetni. Általában azonban értékfenomenologiai szempontból a tényleges karakter a görög ethikában kizárólag eudaemonisztikus, a *keresztyénség értékelése* egyrészt socialis eudaemonismus (tehát lényegében utilismus), másrészt, mint aranyfonál a szövetben, Jézus Krisztus elévülhetetlen idealismusa; a modern filozófiai erkölcsanban mind a két irány fellép Kant előtt, de Kantnál határozottan kidomborodik az erkölcsanban a magasabb idealistikus értékelési szempont, a melyet a főszereplők szerint némelyek *protestans erkölcsannak* neveznek (melyet különben a protestans *egyházi* erkölcsantól a leghatározottabban meg kell különböztetni). A görög erkölcsan ugyanis filozófiai erkölcsan, mely semmiféle theologiai dogmától nem függ; de annál inkább símul a görög államok általános műveltségéhez és politikai életéhez; azért a szofistáktól kezdve a főkérdés mindig az volt: *mikép boldogulhatunk?* Az eudaimonia és a legfőbb jó (summum bonum) kérdései uralkodnak mindenek felett. Ezt az alaphangot az idők szerint az egyes iskolák variálták ugyan, de el nem ejtették. A boldogságnak magának lehetőségét csak elvétve vonták kétségbe (pl. Hegesias és a pessimisták); de ezek is legfőbb célul ismerték el s azért inkább csalódott eudaemonisták, mint igazán pessimisták. Az eudaemonismus uralkodó dogmája mellett emélfogva csak az utak iránt lehetett eltérés, melyeken a célt el lehet érni. Ezen utakat az *erényekben ἀρετή*, az erényes cselekedetben találták; ugyanígy tekinti az erényeket már a buddhismus is utaknak („pâramitás“) „a mik a túlsó partra“ (a boldog Nirvânába) vezetnek (v. ö. *Köppen C. Fr. Die Religion des Buddha* ... 1857. I. 448). S ha néhol a görög

rögöknel úgy találjuk, hogy az erényt a legfőbb jónak hirdetik; úgy meg kell gondolni mellette, hogy az erény csak azért a legfőbb jó, mert boldogít, azaz a végcél mindenütt a eudaimonia. Ilyen értelemben a görög erkölcstan főrésze Sokrates óta az erénytan volt s érthető, hogy az erény alatt különbözőket értettek. A szofistáknál, kik a boldogulást az erőszaktól remélték, erényes volt az erős egyéniség (Thrasymachos, Kallikles; újabb időben Max Stirner, Nietzsche). A kyrenéi iskola magát a pillanatnyi élvezet tekintette a főjónak, s azért a számító hedonizmusnál a legfőbb erény a megfontoltság (*φρόνησις* Epikuros). Sokrates maga hasznosabban látja az erkölcsöst s onnan az erény nála a tudással esik össze (*ἀρετή* == *ἐπιστήμη*) Aristoteles is az óvatos haszonban (a *φρόνιμος* „értelmes“ ember) megítélése szerint látja a boldogságot s az erényt a jól megfontolt középúton (*μεσότης*) haladó lelki tevékenységben hiszi megtalálhatónak. Ugyanezen irányban halad a stoikusok apatiája is; s ha Platonnál az erényt „az istenhez való hasonlóságában“ látjuk elhelyezve, akkor ez talán idegen befolyásból magyarázható, de ennek is a háttérében ott lappang legalább mint eredmény (járulék, *ἐπιγινώμενον*) a boldogság.

A meddig már most az emberiség a boldogságon kívül más célt nem állított magának, addig az erkölcstan elvi iránya sem változhatott. Az életvágy görög azon kérdésére: mikép boldogulunk? a keresztyénség így adta a feleletet: „sehogy sem! Nem is érdemlitek, mert mindannyian *bűnösök* vagytok (bűntudat)“ Csak az isten szerelme és kegyelme segíthet boldogságra. Az érdemességet pedig ahhoz köti, hogy: „legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei atyátok tökéletes“ (*Máté V. 48*); „legyetek a ti mennyei atyátoknak fiai“ (ib. 45). Ezen mennyei atya pedig *szellem* („Lélek az isten, s a kik őt imádják, szükséges, hogy lélekben és igazságban imádják“, *πνεῦμα ὁ θεός Jan. IV. 24.*) Az istenhez hasonlóság tehát az érdemesség feltétele („térjetelek meg!“ *Máté IV. 17*); a lélek tisztasága és szűziessége a legfőbb követelmény („mert mit használ valakinek, ha mind e világot megnyeri is, ha az ő lelke megbüntettetik? vagy micsoda váltásót adhat akárki is az ő lelkéért?“ *Máté XVI. 26*); ezzel függ össze az társas élet legfőbb parancsa: „Szeressed felebarátodat, mint te magadat“ (*Máté XXII. 39. 40*). A keresztyén erkölcstanban ennél fogva új értékmérő lép fel; társadalmilag (s ez az első

időben a vezérlő!) a felebaráti szeretet, egyénileg a lélek tisztasága — azaz az idealismus. De a keresztyén egyházban más szempontok is érvényesültek, nevezetesen: 1., a *dogmatikus*, melyet már Pál ap. a megváltó hitben fogalmazott meg, és 2., a *politikai*, melyet az új népek éretlensége, később pedig a keresztyénség világhatalmi állása követelt meg. Az egyházi erkölcs-tan ennél fogva már ezen két utólagos szempontot is felveszi s a legalismus külsőségét túlbecsülve az engedelmisségben és alázatosságban keresi a keresztyén embernek főerényeit. Éppen azért (még a XVIII. században is) fenyegető és megfélemlítő; lealázza az engedelmet és alázatost és lesújtja irgalmatlanul az ellenszegülőt. Ezt a színezetet megtartja a reformatióban is. (Calvinnál legerősebben, Zwinglinél legkevésbé). Első időben a kér. erkölcs-tanra, mint tudományra, a legnagyobb befolyással volt *I. Gergely* pápa (540—609) semipelagianus műve „*Moralia*” (Jób I. könyvének magyarázata), melyben a 4 alaperény s a 3 keresztyén erény állapíttatnak meg. Ennek nyomán haladnak az erkölcs-tanok *Abaelardig* († 1142), a ki az etikát már a theológiától függetlenné tenni próbálja („*Ethica* s. liber dictus: scito te ipsum”), de jelleme miatt állandó hatást nem gyakorolhatott; összefoglalva a középkori egyháznak e tárgyra vonatkozó összes tanait *Aquinói Tamás*nál († 1274) találjuk („*Summa Theologica*” (2-dik rész „*Secunda*” két részében), Aristotelesből átvett alapozással. A protestáns *egyházban* az erkölcs-tan a régi csapáson maradt, a dekalogus és Aristoteles uralkodnak itt is (*Melanchton* „*Ethica*”-ja); az etikát a dogmatikától el nem választják *Calixtus*, Venatorius 1529) s nyíltan hirdetik, hogy az erkölcs-tan csak mint keresztyén erkölcs-tan lehet igaz (*Amesius* Vilmos „*Medulla Theologiae*”). A *Saumuri* theologus, *Moyse Amyrat*. („*La morale chrétienne*”) 6 köt. 1652—1660) tesz annyiban is kivételt, hogy a *történelmi fejlődés* gondolatát hozza be az etikába (v. ö. *Ziegler* II. 507).

A keresztyén egyházi erkölcs-tan mellett (melynek hatása mai nap is legerősebb, amennyiben minden iskolában ezt tanítják) a XVI. század vége felé új álláspontokról kezdik az etikai kérdéseket tárgyalni s a *theológiától független filozófiai erkölcs-tan* hosszú küzdelmet folytat a társadalmilag és államilag sanctionált egyházi etika ellen. Ezen elszakadásnak ép úgy logikai mint socialis indokai voltak s az első lépéseket V. Bacon Fe-



renc, Pierre Charron és Groot Hugo munkái jelzik. Először is a „kettős igazság“ paizsa alatt elválasztják a theol. naturalist a theol. revelatától (Bacon, Hobbes); azután elismerik, hogy a kinyilatkoztatás emeli ugyan az ember értékét, de azért magának is van valamelyes értéke (Charron); végre nyíltan alárendelik a lex cerimonialist a lex nat.-nak (Grotius). Csak ezen előmunkálatok után lehetett a filoz. erkölcsstan positiv alapzatához fogni. Az erkölcsstannak, mint tudománynak történelmében ez a legnevezetesebb korszak; megállapodásra azonban még nem jutott, az ellentétes irányok most is küzdenek a végleges győzelemért.

A modern filozófiai erkölcsstan az egyházi hittől függetlenül és pedig magasabb elvre igyekszik tanait felépíteni. Ezen formai elvben egyezik a görög ethikával, a mennyiben magasabb elvül az *emberi ész*t hirdeti, mely az egyházi hit *felett* áll, melynek igazolását egyedül ő adhatja (P. Bayle). Ezen elv megszabta a modern filoz. erkölcsstan további teendőit. Mint-hogy ugyanis alapelv a lex naturalis vagy a lumen naturae, mely az erkölcsi tételeket szolgáltatja, az első kérdés az volt: *mi ez a lex naturalis?* miképen van az emberi lélekben? mennyire terjed utasításainak határa? Erre a kérdésre csak egy úton nyerhettek helyes feleletet: a *lélektani elemzéssel*. Ezt a kutatást az *angol ethika* végezte a kellő részletességgel. Még pedig a kutatás a kiindulási pont szerint két irányban halad, melyek egymást folyton kísérik: a sensualistikus és intellectualistikus irányban. A sensualismus Hobbes, Locke, a skót iskola (Shafesbury, Hutcheson, Hume, Smith Ádám). Mandeville-n át Bentham Jeremiásig halad; ezen sort támadva s folytonos polemikával kíséri az intellectualismus erkölcsstana először a Cambridgei iskolában, aztán Clarke, Wollaston, Price tanaiban, s kimerülve ellankad a „józan ész“ („common sense“) népszerűsítésében (Reid Tamás, Dug. Stewart XVIII. sz. végén). Ezen angol irányhoz járul a XVIII. sz.-ban a francia erkölcsstan Helvetius és a német „felvilágosodás“ erkölcsstana. E mellett a lélektani eredményt a metafizikai elemmel is kapcsolni lehetett (v. ö. III. 2.), azaz az erkölcsiség *világszerepét* lehetett kérdezni s ezt tette a metafizikai irány úgy az angoloknál, mint a szárazföldön (Spinoza). A második mélyebb kérdés azután, melyet az erkölcsstan a XVIII. században vetett fel, az volt: *miért érvényes az erköl-*

*csi törvény?* Kant ezen kérdésre az ismeretkritika szempontjából adja a megfejtést s ezzel az erkölcsant egyrészt az ismeretelmélettel hozza kapcsolatba, másrészt az új értékelési módra vezeti vissza, melyet az idealismus az ember önértékének hangoztatásával felállított. Ennek hatása alatt állunk még ma is. Az angol irány túlnyomóan utilistikus, és pozitív alapokon nyugvó; a continentalis egyrészt eudaemonistikus (Descartes, Leibniz), másrészt idealistikus (Spinoza), de Kantig egészen dogmatikus. Az idealismus igazolását Kant próbálja; s ha a német idealismus újra metafizikává lett, az nem Kantnak hibája.

A Kant utáni filozófiai erkölcsant ezeken a nyomokon halad s ott is, a hol új szempontokból indul ki, régi és egykor uralkodó gondolatokat fogad el alapul (pl. szolgálhat Schopenhauer által felkarolt „könyörület“, melynek eredete messze fekszik a bráhmánok és Buddha erkölcsantában). Érdekes azonban a jelenkor azon igyekezete, mely az erkölcsant az értékelmélettel szorosan összekapcsolni kívánja, mint sokak között Schuppe Vilmos (Grundriss der Ethik u. Rechtsphilos. 1881) Meinong Alex (Psychol. eth. Untersuchungen zur Werttheorie 1894), Ehrenfels Chr. („System der Werttheorie. 1897/8), Kreibitz Cl. (Psychol. Grundlög. eines Systems der W. theorie“ 1902) és mások. Mindezek azonban egyelőre csak kísérletek, amelyek maradandó eredményt csak akkor fognak felmutathatni, ha majd az értékelméletnek biztos alapokon megalakulni sikerül (v. ö. „értékelmélet“ c.).

## Okiság (causalitas).

1. A tünemények nemcsak térben helyezkednek egymás mellett, hanem időben is határozott sort képeznek. Ezen időbeli sorban az egyik a megelőző, a másik a következő. Lelki életünk folyamata kivált időbeli egymásutániságában halad el, a minek szemlélő erőnk korlátolt volta az oka. De ezen egymásután lepergő tünemények közül némelyek úgy követik egymást, hogy nemcsak *mindig* együttjárnak, hanem *szükségképen* is összetartoznak; és akkor ezen mindig és szükségképen egymást felváltó tüneményekről azt mondjuk, hogy *oki viszonyban* állanak egymáshoz. A tünemények ezen viszonya az, a mit *okiságnak* (causalitas) nevezünk. Az okiság fogalma ennél fogva a következő momentumokból áll: 1. a két tünemény vagy az oki viszony két tagja, melynek egyike az *ok* (causa), a másik az *okozat* (effectus) 2., a kettőt összekötő tevékenység vagyis az *okozás* (Imre János által használva, causatio) 3., a 2. momentum egysége vagyis az *oki viszony* (causalis nexus) 4., ennek a viszonnynak törvénye vagyis az *okozás elve* (princ. causalitatis). (I. ezeket a címszókat: ok, okozat, okozás elve — külön külön.) Itt csak az okozás és az oki viszony tárgyalatik.

2. Az okiság tényét a tapasztalat nyújtja, mely azt mutatja, hogy úgy az élettelen anyag egyes fajtái (chemiai elemek), mint az élettelen és élő anyag, mint pedig az élő lények egymás között ilyen viszonyban állanak vagyis egymásra hatnak. Így hat a meleg és villanyosság a szilárd testekre, a folyadék a növényekre, a növények az állatokra s mindezek az ember öntudatára. Ezt a tényt az emberiség igen korán észre vette s már a Sámkhya filozofia (VI. sz. Kr. e.) világviszonyul fogta fel s úgy fogalmazta, hogy semmiből semmi sem lesz vagyis a dolog a maga oka nem lehet (Garbe R. Die Sámkhya philos. 1894.

230 l.); a nyugati filozófiában első volt Demokritos, ki a tényt így fejezte ki: „Semmi sem történik esetlegesen, hanem mindennek van szükségképeni oka“ (*οὐδὲν κρημα μάτην γίνεται ἀλλὰ πάντα ἐκ λόγου τε καὶ ὅπ' ἀνάγκης* Stob. Ecl. I. 4. 160). — Ezen tény már most abban nyilvánul, hogy az egyik tárgyon B változást (b) veszünk észre, a mely rajta előbb nem volt észlelhető; ezen változást megelőzi s aztán vele egyidejűen is tart egy más tárgynak A elváltozása (a); azt a két változást azaz tüneményt (a—b) viszonyban állítja az értelmes felfogó úgy, hogy az A-ról a B-re valami hatást tesz fel, minek folytán az a és b egymással viszonyban állónak képzelteik egy, közöttük elterjedő, tevékenység alapján. Ennélfogva  $A \sim B$  vagy szabatosabban:  $a \sim b$ , vagy A a B változásának okozója. Világos ebből már most az: 1., hogy a viszony eredetileg csak két változás viszonya 2., hogy e viszony állandó és szükségképeni 3., hogy az ok és okozat csak *relativ kategoriák*, mert magában minden dolog lehet ok is okozat is, azaz csak bizonyos körülmények között állítjuk róluk pl. a hús, mely izmot erősíti (ok), a növényi táplálékból alakult tehát (okozat) 4., hogy a szemlélet csak a két változást szolgáltatja, a köztük fennálló *tevékenységet azonban az értelem toldja* hozzájuk, az szemléletileg adva nincsen.

A két tünemény időbeli viszonya már a régi skeptikusoknak nehézséget okozott; a meleg és a víz elpárolgása ugyanis sem egyszerre nem lehet, sem egymásután s mégis mind a két időben kell lennie. Nem lehetnek egyszerre, mert akkor az egyik nem okozta a másikat; nem lehet az ok előbb s utána az okozat, mert az ok csak akkor ok, ha valamit okozott; nem lehet az ok a későbbi, mert akkor nem ő az okozó. Ezen nehézség azonban csak az időbeli szemléletre áll fenn, a melyre nézve az a megelőző, a mi az Ennek előbb jelentkezett, úgyhogy néha az okozatot előbb lehet észrevenni, mint az okot (pl. a vér kibugyogását előbb, mint a csapó kés lecsapását); ellenben az értelemre nézve a jelentőség határoz s logikailag megelőző az, a mi a másiknak létét és értelmét magyarázza (pl. a  $2 + 2$  előbb van, mint a 4). Az okfelfogás ennélfogva logikai, nem szemléleti művelet, s a prius az okviszonyban nem időbeli, hanem értékbeli. Ilyen értelemben véve az ok mindig a megelőző s tényleg az időbeli felfogásnál is az okot megelőzőnek tekintjük.

3. Nehezebb azonban azon viszony megállapítása, melyben az ok és okozat tartalmilag állanak egymáshoz. Itt egyrészt az intensitas, másrészt a qualitas jön tekintetbe. Úgy látszik az okviszonynál sokszor, hogy az okozat erőfokilag meghaladja az ok erejét és hogy az okozat minőségileg teljesen más, mint az oka. Mind a két esetben már az eleai iskola (valószínűleg a Sámkhya hatása alatt) nehézséget látott fennforogni, mely őt a történés tagadására vezette. Mert ha 1., az okozat erőfoka nagyobb, mint az oké (pl. a robbanás és a szikra), akkor az ok nem hozta létre maga az egész okozatot, egyik része a robbanó anyag erejének rovandó fel. Ha pedig 2., az okozat kisebb, mint az ok, akkor az oknak csak egy része hatott s így nem az egész nevezendő oknak. Ezen oknál fogva az ok és okozat közt egyenlőséget kellett statuálni (ok = okozat), úgyhogy a viszony két serpenyője teljesen egyenlő súllyal terheltetik, minélfogva a meleg és a végzett mechanikai munka teljesen egyenlő (effectus aequat causam).

A tények ezen változatossága már a Sámkhya filozófusait arra bírta, hogy az okok között különbséget tegyenek (l. „ok“). Az ok vagy azon tevékenységet jelzi, a mely másban a változást megindítja (pl. a fazekas munkája, mellyel az agyagot alakítja); vagy azon tárgyat, melyben a tevékenység hatása a változást megindítja (pl. az agyag, melyből a fazék alakul). Így a szikra az *indító*, a robbanó anyag maga a *szülő ok*; a fazék tehát, mint okozat, két okmozzanattól származik: a fazekas indító tevékenységéből és az agyag minőségéből. Ekkor fenn lehet tartani azon tételt, hogy az ok egészen annyi, mint az okozat vagyis *az ok és okozat azonosak*. A gondolat az újabb időkben abban találta kifejezését, hogy a valódi ok „az előzmények összesége“ (J. St. Mill Logic. II. 16), úgyhogy tévesen állítja a köznyelv oknak azon utolsó mozzanatot, mely az előzmények már meglevő sorához hozzájárult.

Az ok és okozat azonosságának logikai következménye az volt, hogy a dolgok egyáltalában nem *keletkeznek*, hanem csak *megnyilvánulnak*; ennélfogva el sem vesznek, hanem a tünneményes állapotból ismét az okiba tűnnek el. A Sámkhya filozofia ezen tanát Parmenides is elfogadta, a történést látszatnak jelentvén ki, a mit azzal okolt meg, hogy a lét örökké való, mert különben vagy semmiből vagy valamiből eredne, a mi ellenmon-

dásos volta miatt teljesen érthetetlen (Ritter és Preller Hist. phil. graecae et rom. p. 106. Parmen. fragm.). Aristoteles, kinél a való lét az egyes, a tant úgy alakította át, hogy a szerző ok (*εἰδος*) az anyagot csak alakítja s a középkori arabok (Averroës) az anyagot magát formálnak képzelik, a mely formákat (*δυνάμεις*) az indító ok napfényre hozza (*ἐνέργεια*-vá változtatja át). Az individualismus ezen nehézségeket másképen meg nem oldhatja, mint a *szülő ok* (Balogh terminusa) és a *szerző ok* (Csere) megkülönböztetésével; a henismus, mely egységesnek nézi a világerőt, az individuumok eredetét magyarázni nem bírja. Akárhogyan gondoljuk azonban ezen viszonyt (a miről l. „metafizika“ és „állomány“ „substantia“ c.), az okiság mindig két tagot tesz fel, melyeknek egyike tevékenységgel változást hoz elő a másiknak tevékenységében. Amaz az ok, emez az okozat.

4. Már ezen, inkább formai, nehézségek arra utalnak, hogy az okiság nem egyszerűen szemléleti tény, hanem a tényekhez járuló értelmi toldalék. Soká ennek tudatára a filozofia nem bírt eljutni; a világ valóságában meglevő törvénynek gondolták, melyet az isten elménkbe plántált (miért is *Descartes* [Prc. phil. I. 49] az „örök igazságok“ közé számítja „non tanquam res aliqua existens, neque etiam ut rei modus consideratur: *sed ut veritas quaedam aeterna*, quae in mente nostra sedem habet“; így — skót iskolánál is „self-evidens“ igazság), vagy pedig értelmünk tapasztalat útján feltalál. Így *Locke* (Ess. II. ch. 26. §. 1.) abból véli eredőnek, hogy a dolgokon új tulajdonságokat s magokat a dolgokat is mások hatása folytán előállani látjuk; így Condillac, Bonnet, Hume Dávid volt az első, a ki az oktörvény ilyen eredetét nem akarta elfogadni (Inquiry IV. 1.). Az okiság szerinte nincs az érzéki adatokból szedve, mert az érzékek csak azt mutatják, hogy pl. egy golyó egy másik mozgása s érintése útján mozgásnak indul, de ezt az *okozást* nem az érzékek adják, a tevékenység átmenete nem észlelhető. De nem lehet adva a priori sem, mert az ok fogalmából soha nem folyik az okozat fogalma s Ádám apánk minden bölcsesége sem tudta volna előre kitalálni, hogy a látott vízbe belefutad, ha úszni nem tud (Inquiry IV. 1. magy. ford. p. 20). Nem lévén ennél fogva az okiság adva sem tiszta gondolkodás, sem érzékeink által, az oktörvény nem lehet csak a megszokásnak eredménye, mellyel

a sokszor ismétlődő eseteket állandó kapocccsal fűzzük egymáshoz, anélkül hogy azért a dolgok magok ilyen kapcsolatban állanának egymás között. Azt a „tevékenységet“ pedig, melyet a két tünemény között meglevőnek gondolunk, akaratumk működéséből megértjük s csak innen vesszük át a tárgyakba, a miben Tetens is és Bonnet, úgyszinté M. de Biran követik. Az újabb kutatók is ezen akarati nyilvánulásban találják többnyire a közvetítő tevékenység forrását, (Busse, Stricker, Jodl, Gross, Simmel).

Ezen lélektani magyarázatok azonban nem érintik az ok-ság logikai alkatát. Akárhonnan meritjük a tevékenység gondolatát, akár érzelmekből vagy akaratból, a logikai kérdés ez: honnan van érvényessége? s mi ennek alapja? Erre nézve két oldalt kell szét tartania a., érthető-e az okozás általában? és aztán b., hogyan szerepel a mi gondolkodásunkban?

a., *Az okozás végbemenése* megérthető, ha a következő kérdésre felelhetünk: hogyan kapja a B. az októl, A, a maga elváltozásához az indítást? A felelet a., a régiéknél abban állott, hogy *érintkezés* folytán kapja (*Arist. Phys. III. 2. συμβαίνει δὲ τοῦτο διὰ τοῦ κινήσεως* azaz „a mozgás a mozgatonak érintése folytán áll elő“; ugyanígy a stoikusok is; a távolba hatást *Arist.* tagadta). Azonban közelebből nézve ezen magyarázat tarthatatlan; mert az érintkezéshez mindig két test kívántatik, a meddig azonban kettő, addig soha nem érintkezik, — mindig van közöttük elválasztó köz, mely eggyé összeolvadni nem enged. Ha pedig nincsen köz, akkor nincs érintkezés sem, hanem mintegy folytonos átömlése az erőnek. S éppen ezt az átmenést akarjuk megérteni. Marad tehát b., a *távolba hatás* (*actio in distans*) gondolata: az A-ból a B-re tényleg valami átmegy minden közvetítő nélkül (mint pl. a Napról a Földre a vonzás átterjedni látszik). Ezen gondolat azonban szintén nem magyaráz. Mert *αα.*, azzal, hogy A-ról valami átmegy a B-re (úgy-hogy ez (B + x)-szé válik), még ennek a B-nek kiindulása nincs megfejtve *ββ.*, kérdés tárgya, hogy az átmenő x addig, a míg B-re érkezett, hol volt? És végre *γγ.*, a mozgás vagy tevékenység nem valami fix tulajdonság, hogy átmehetne mint anyag az anyagba; ha pedig tulajdonság volna, akkor a maga substantiáját el nem hagyhatja, a mint a scholastikusok szabálya már tanította is: „attributa non separantur a substantiā“.

Lotze ezen argumentumai tehát kétségtelennek bizonyították nemcsak azt, hogy a szemlélés nem nyújtja az átmenetet (a mit már Hume is látott), hanem azt is, hogy ezen átmenetet elgondolni sem lehet semmiképen. Mi tehát tényleg csak azt szemléljük, hogy egyik tevékenység után a másik következik be, de hogy ez miképen lehetséges, azt belátni nem bírjuk; a változás tényleges beállása azonban *szükségképen* követeli, hogy annak okát más valamiben keressük. Azaz értelmünk a B tevékenysége, b, számára az A tevékenységében, a, keresi a magyarázatot s e célból köztük összefoglaló, átfogó tevékenységet suponál. Lotze ezen oknál fogva az egyes realék kölcsönhatását tagadja s a tevékenységet egy valamennyi realénak alapul szolgáló közös substantiára hárítja (*Grundr. der Psychol.* §. 67. „Valamely A hatása valamely b-re mindig csak abban áll, hogy egy általános világterv szerint az a valamely állapota a b számára a kényszerítő alkálom (Veranlassung) arra, hogy a b saját természetéből egy új állapotot,  $\beta$ , hozzon elő, melynek általában az a állapotához hasonlónak nem kell lennie!!). Lotze ezen fana azonban voltaképen csak a Leibniz-féle harmonia praestabilita, más szavakkal kifejezve és metafizikailag ép oly tehetetlen, mint amaz, sőt a dolgot ezen spinozistikus betoldással még annyiban nehezíti, amennyiben az egyetemés és egyes substantia nehéz problémáját belekeveri. Általában a causalitást a logikai függéssel összetéveszteni nem szabad; az okiság tevékenységi viszony két önálló való között, a logikai függés pedig értelmi és tartalmi azonosságra utal. S midőn Spinoza ezt emlegetté (*Eth. I. XVII. schol.*), akkor csak magyarázó kép gyanánt hozta fel, mert voltakép nála semmi sem keletkezik (*Eth. I. prop. XXI.* „omnia, quae ex absoluta natura alicuius attributi Dei sequuntur, semper et infinita existere debuerunt), nála minden csak a logikai függés szerint van elrendezve („eodem modo, ac ex natura trianguli ab aeterno et in aeternum sequitur, eius tres angulos aequari duobus rectis“ *Eth. I. prop. 17. Schol.*).

Éppen azért a problémának eltolását kell látnunk azon újabb kísérletben is, mely az okiságot a *függési viszonyra* akarja redukálni („functionelle Abhängigkeit“), az okfogalmat pedig a „functio fogalmával“ kívánja helyettesíteni (E. Mach). Ezen értelemben az ok fogalmát, mint már Comte kívánta, a „dolgoz eredetére“ kellene szorítani („l'obscur notion de cause





doit être reportée à l'origine des choses" (Cl. Bernard), a történetek között csak a „viszony" (rapport) vagy „feltétel" (condition) fogalma bírhat értelemmel. Ezen kísérlet a causalis nexus-t a logikaival azonosítaná, a mi tévedés volna; és azonfelül a dolgot elodázná, mert hiszen a dolog keletkezése mindig tapasztalati problémául marad s a „funkciói viszony" a tevékenység gondolata nélkül soha meg nem érthető, még a matematikai függvény sem. Az őszinte gondolkodás nem adja magát reá ezen furfangos „eliminációra"; hanem egyenesen bevallja, hogy az okiság oly problema, melyet végső gyökereiben megérteni nem bírunk. S ennek folytán nem hasít le róla egy darabot, melyet a logika megmagyarázni bír, s nem hirdeti ezt az egész problémának; hanem keresi a nehézségek okát és ezt megeléve más magyarázatot próbál a *problémának*, de egész terjedelmében megadni.

b., A *magyarázatot* pedig a dogmatismus természete teszi lehetetlenné. A dogmatismus azt hiszi, hogy realitásokkal van dolga; függetleneknek ismeretüinktől képzei az A és B tárgyakat és változásaikat, független valóságot lát ennél fogva az okviszonyban is. És a mikor ezt a tényállást ellenmondások nélkül megérteni nem bírja, azon fogással akar magán segíteni, hogy csak azt fogadja el a problémából, a mi neki tetszik és a mit megért. Azért azonban úgy viselkedik s úgy használja az oktvérényt, mintha ebben azon varázsló vesszőt tartaná kezében, mely minden titkok feltárására képesít. *Descartes* pl. azt hiszi, hogy az istent, mint minden *dolgok szerző okát* tekintve, megláthatjuk, hogy azon attributumokból, melyekről nekünk valamelyes ismereteket megengedett, azon hatásokra vonatkozólag, mely érzékeink elé állanak, a belénk oltott természeti világosság mit következtethet" (*Prc. phil. I. 28*). *Hobbes* a filozofia megkülönböztető vonását abban látja, hogy a dolgokat okaikban vizsgálja (azért = „cognitio consequentiarum, vocaturque *Scientia*" *Lev. cap. IX*), míg a többi ismeretek csak a tényekre szorítkoznak (azért „cognitio facti, vocaturque *Historia*" *ibid.*); főlányét látja a többi tudományok felett abban, hogy ő „effectuum sive phaenomenon ex *conceptis eorum causis* seu generationibus et rursus generationum quae esse possunt, ex cognitis effectibus per rectam ratiocinationem acquisita cognitio" *De Corp. C. 1, 2*). S most is sokan azt hiszik, hogy a dolog meg

van magyarázva, ha okaira vezetjük vissza, holott már régen megmondotta Böhme Jak. „a philos.-ban tárgyalunk az isteni erőről, mi az isten s miképen vannak az isten lényegében a természet, csillagok és elemek, és honnan bírja minden dolog a maga eredetét“ („und woher alles Ding seinen Ursprung hat“ *Aurora p. 17*); — azaz előbb való a tartalom, jelentés ismerete és a végén következik az eredet kérdése.

Hogy az okiságnak magyarázó erejét ezzel túlbecsülték, azt az a., alattiak valószínűvé teszik. Az okviszonynál éppen a magja, a létesítés kérdése, előttünk érthetetlen mindaddig, a míg azt a realis világ törvényeül tekintjük. Mit tudna magyarázni s megértetni oly gondolat, a melynek éppen szíve érthetetlen? Valóban magyaráztuk és megértettük-e a növények fejlődését azzal, hogy annak okát a Nap melegében és a légkörben megtaláltuk? maga a növényi csíra ezzel ismeretesebbé vált-e? Avagy milyen belátást nyertünk a betegség természetébe azzal, hogy annak szerzőjét valami bacillusban felfedeztük? a szövetnek természete nem többet magyaráz-e, a melyben befészkelte magát? A magyarázó elv tehát nem az indító okban rejlik, hanem az elváltozó valóság saját jelentésében. Ellenben önfentartásunk dolgában a bacillus ismerete, gazdálkodásunk dolgában a Nap melegének ismerete mérhetetlen fontossággal bír; mert csak az indító okok ismerete képesít arra, hogy az ártalmast elkerüljük, a hasznost pedig felhasználjuk. Az oktörvény tehát nem mint magyarázó elv, hanem mint a cselekvés törvénye bír reánk nézve valódi fontossággal; amarra alkalmatlan éppen formai volta miatt, mert magyarázni csak gazdag jelentésből (pl. a szellem gondolatából) lehet, — emerre pedig éppen formaisága miatt a legalkalmasabb, mert cselekedni biztosan csak akkor lehet, ha a cselekvés végpontját, a célját ismerjük. Pedig éppen ezt érjük el az okiság által; eső ellen csak akkor védekezhetünk, ha ázottságunk okát a lezuhanó vízben fixiroztuk. Innen érthető az okkeresés szükségképenisége, mely akaratunktól függetlenül folyik le; innen a gyakorlat által megerősödő biztossága, mely teljes határozottsággal eltalálja az okot, mely ellen védekeznünk kell. Ennek a reflexszerű természetnek, mely az okkeresést jellemzi, csak egy a magyarázója: az önfentartás szükségképenisége. Az önfentartás a létnek formája; a mi van, az önmagát teszi azaz fentartja; s ezen öntevés min-

den másnak kizárása, minden más önfentartás elleni reactio. Ezen reactionnak formulája éppen az okiság törvénye. B az A-ban helyezi elváltozás okát azzal, hogy A ellen reagál; anyagi elemeknél a reactio az oktevés. A mikor a B érezni kezd, akkor ez érzetének, mely korlátoztatás érzete, visszavetése a ható ellen, — ez az okiság első formája. S a mikor a B öntudatos, akkor a szorultság (elváltozás) észrevétele és reactio a szorító ellen az, a mit okkeresésnek nevezünk. Az okiság ennél fogva az önmagát fentartó értelmiség actiói formája s ezt fejezzük ki, mikor valamely érzetünk számára egy más megérezett tárgyban az okot keressük. Az okschema ezen önfentartási actusnak képe, két üres pont: az egyikből indul ki a keresés (okozat), a másikban nyugszik meg (ok). A mikor én reám vetik vissza a tevékenységemet, akkor én vagyok oka annak, hogy másban valami változást okoztatott.

Ezen reflexiv kéttag minden okiság organikus végső forrása. Az, hogy azután oksorokat szerkesztünk, melyekbe a világ tünetényeit elrendezzük, csak lélektani fejlemény s az okiság természetére nézve mellékes. Érthető pedig abból, hogy a szemlélő először a maga lelki érzete számára a megszorítás okát a tárgyban keresi, mi által a tárgy képe rá nézve volta-képen keletkezik. Schopenhauer azért a világkép keletkezését az értelmi functióra vezeti vissza, úgyhogy az érzékek csak az anyagot szolgáltatják, melyet az értelem, mint „alkotó művész“, „az adott okozatokról okaikra átmenve“ rendez. „Ennek azonban feltétele az oktörvény, a melyet ennél fogva az értelem maga szolgáltat, minthogy kívülről beléje nem származhatott“ („Der Satz vom zureichenden Grunde“ Ö. M. III. 95. ed. Grisebach). Egyszer megtalálván a tárgyat, a szemlélő alany ezt más tárgyakkal kapcsolja analogia útján, a mennyiben magát a tárgyba önkénytelenül elhelyezve annak változásait, a maga typusa szerint, újra egy távolabbi tárgyhöz, mint okozójukhoz köti. Ily módon készül a világ tünetényei között azon hálózat, melyet az oksorok alkotnak s melyet magunkból kivetítve objectiv való világnak nevezünk. Ezzel azonban a világot megérteni nem sikerült; mert az okiság csak forma, a magyarázat pedig a tartalom jelentéséből meritendő. Azért azonban nem szükséges a valóság magyarázatából új realitást feltenni, mint Schopenhauer az akaratban tette; ugyanaz a valóság, melynek je-

lentéséből a világot magyarázzuk, az a valami, a mi az oki viszonyban önmagát fentartja, úgyhogy inkább és több joggal az akaratot lehetne formának tekinteni, mint az intellectust, melyet Schopenhauer járulékosnak tekintett (V. ö. „projectio“ címszót).

5. Az okiség ezen fejtegetések alapján önfentartásnak formája, eszközlésének módja, melyet értelmünk tesz az objectiv képek világához *sükségképen*, mert önmegvalósulása ezen forma nélkül elgondolhatatlan. Ezen alanyi kényszerűség okozza aztán, hogy magát a világot sem tudjuk másképen elgondolni, mint okilag összefüggő valóságok hálózatát. Ennyiben az ok-törvényt Kant helyesen értelmünk funkciójának ismerte fel („ein reines Verstandesbegriff“ Kr. d. r. Vft. p. 181), mely szerint „minden, a mi történik (vagy lenni kezd), valamit feltesz, melyre egy szabály szerint következik“ (v. ö. *Kant R.* Vft. p. 232. 2<sup>te</sup> *Analogie.*). Éppen azért azonban az okiságnak érzéki adatokon kívül alkalmazhatósága és értelme nincsen; mi a mi változásunkat egy megelőző változásra vonatkoztatjuk s ezen kapcsoló intellectualis actiót mint tevékenységi kapcsot helyezük a két tünemény közé, — de hogy azok ezen felfogásunktól menten is így hatnak egymásra, azt csak véljük, a nélkül hogy bizonyítani tudnók. Ha képpel világosabban fejezhetnők ki gondolatunkat, a következőt mondanók. Az egyes embert végtelen tevékenység veszi körül, melynek középpontjában az Énünk áll. Itt is, ott is ránk támad az idegen hatalom s mi a korlátozót visszaszorítjuk tehetségünk szerint. A mit visszaszorítunk, az a mi kötöttségünk oka; tesszük pedig eleinte nemtudatos reflex mozgulattal, aztán a szorultságot és okát saját Énünk reagáló tevékenységével összekötjük s ugyanezt a hálót szőjjük a tárgyak körül is, mint a pók a magáét a harmatos fűre. De a *mi* hálónk az s a *mi* képeink körül szőttük. Ezt a subj. képet felhasználhatjuk a világvalóság megértésére is s elgondolhatjuk, hogy a végtelen hatalom, az egységes szellemiség, úgy terjed el a realis tárgyak között, mint terjed az Én projiciáló tevékenysége az okozat és oka között. Ha véges lényeknek adva van a végtelennek tevékenységét megérteni, akkor az *okozás pontján* nyílik a rés, melyen át az absolutumba bepillantunk. De ez csak egy pillanatnyi intuitio; ha ezen megvillanás eltűnt, akkor előttünk áll a változott tárgy, mint fix okozat és a meg

nem változott tárgy, mint fix ok. Ekkor azonban a fix szemléletek között a tárgyi szemlélés nem látja többé a demiurgos művészi újjait; ekkor már csak a prózai anyag áll előttünk. Lehet, hogy a világszellem ugyanazon módon vesz lélekzetet, a mint mi tagoljuk az életet ok és okozat szerint; de meglehet az is, hogy a világszellem élete egészen más rythmusban folyik le, melynek csak symboluma az oki forma, a melynek rythmusába mi tagoljuk a végtelen életet.

---

## Ok.

*Ok* (*αἰτιον, aitia causa, Ursache*) általában mind az, a mi-  
nek lételére egy más valami szükségképen következik. Így a  
stoikus: *αἰτιόν ἐστι δι' ὃ γίγνεται τι* (Stob. Ecl. I. 336). „Cau-  
sa est, quam de necessitate sequitur aliquid, scilicet causatum“  
(Boethius) vagy: „causae sunt, quibus positis sequitu effectu“  
(Occam V.). Az ok minden meghatározása mutatja, hogy cor-  
relativ fogalom azaz csak az okozattal együtt érthető meg, csak  
ezen viszonyosságban rejlik formai voltának értelme. Azzal te-  
hát, hogy valamit „oknak“ nevezünk, annak jelentéséről semmi  
sincs mondvá; lehet tartalma a legkülönbözőbb, ha csak ezen  
vonatkozását az okozatra megőrizzük, oknak marad. Ok az, a  
amaz logikai, emez realis kategória (Kiesewetter Log. I. 16).

Milyen vonás által lesz már most valami okká? Az által,  
hogy valamit létesített, a mi nem volt meg. Ennélfogva 1., idő-  
belileg az ok a megelőző, bár a létesülés e pillanatában az oko-  
zattal egyidejű (a mit Kant (R. Vft. 190 I.) egész határozottan  
kiemelt) 2., tevékenysége által hozza létre az okozatot és 3.,  
szükséges, elkerülhetetlenül hozza létre. Az, a mihez szükség-  
képen tartozik valami, ennél fogva még nem ok; a növény nem  
oka a gyökerének vagy leveleinek, mert ezek benne foglaltat-  
nak s így a növény időbelileg nem hozza létre, nem is tevékeny  
benne, bár szükségképen tartozik a levél a növényhez. Ilyen  
esetben az, a mihez valami szükségképen tartozik és logikailag  
belőle érthető, ennek *az alapja* (ratio, Grund). Alap és ok ennél-  
fogva különböznek; amaz logikai, emez ontologiai fogalom,  
amaz logikai, emez realis kategória (Kiesewetter Log. I. 16).

Az ok fogalmának lényegéhez tartozik tehát, hogy *tevé-  
kenység* (Fichte I. G. azért úgy határozza meg, hogy „dasjeni-  
ge, welchem Tätigkeit zugeschrieben wird und insofern nicht

Leiden, heisst die Ursache“ *Gr. d. g. Wissst. 64. l.*). Minthogy azonban minden tevékenységnek van oka, azért oknak magának is okozatnak kell lennie vagyis absolut okot gondolni sem lehet, az oki láncolat végtelen progressusban és regressusban terül el. A regressus csak az *alapról* szűnik meg, amennyiben a lét egészében örökké való s minden, a mi van, egyformán örökké valónak gondolandó. Az istenről ennél fogva helyesen mondjuk, hogy örök alapja mindennek, de causalitást csak a tünemények között keresünk.

Az ok fogalmában ennél fogva csak a tevékenység és a következménnyel való viszony foglaltatik. Ezen magas abstrakcióra azonban nem mindjárt jutott el a gondolkodás, hanem az okozás egyes concret alakjaiból indulván ki, sokféle okot állított, melyekben egyfelől az tévesztette meg, hogy az okot a *létre s nem a változásra* vonatkoztatta, másfelől a *tartalmi oldal* keverte bele a kérdésbe (a mit nyilván kell tartani) s végre az oki felfogás különböző szempontjait különböző okoknak tekintette. Ebből érthető azon tarkaság, melyet a különben mindenütt egyforma ok fejtegetéseiben találunk.

A *tevékenység* vonását emelik ki ezen terminusok: causa activa, efficiens, fiendi, transiens, influens, movens — a melyek mind pleonasmusok; mert okot e nélkül gondolni sem lehet. A *létre* vonatkoztatják: c. creatrix (ateremtőök), c. essendi, immanes, materialis, per se, c. sui c. vera, causa prima cuius substantia et actio est in momento aeternitatis e non temporis (Albertus M.). Mindezekben az ok azon valami, a mi valaminek létét hozta létre, azaz az alappal van összetévesztve. Végre a *c. finalis* az okozás psychikai formáját megkülönbözteti a physikaitól, a mihez semmi logikai alapunk nincsen; a formalis is ezen szempontból származott; a c. privans ugyancsak logikailag egy az efficienssel, mert efficit privationem, a c. defectiva és deficiens csak jelző, ugyanilyen a sufficiens, i. külső és belső (extrinseca); a c. occasionalis, accidens, secunda, remota, propinqua, directa, adaequata s egyéb scholastikus distinctiók mind az ok fogalmára nézve mellékések.

A legfontosabb megkülönböztetések a problema történetében 1., a c. efficiens és materialis egyfelől 2., a causa fiendi és c. cognoscendi másfelől.

*Szerző okról és anyagi okról* már a Sámkhya filozófia ta-

nített (VI. század Kr. e.). A Sâmkhya az ősanyag (prakrti = ősforma) és származékai (productumai közti viszonyt okinak tekinti s, mint minden hindu filozofia, kétféle okot (Kârana) különböztet meg a., az *anyagi okot* (upâdâna), a melyből valami lesz b., a *szerző okot* (nimitta), mely megindítja. E kettőből folyik az okozat (Kârya); anyagi ok pl. az agyag, szerző ok az agyagos tevékenysége. A Sâmkhya tovább is distinguált, a mennyiben az upâdânában ismét  $\alpha$ ., inherens benmaradó (tomavâyi Kârana) és  $\beta$ ., külső okot (asamayâyi K.) látott; így pl. a fonalak a szövetnek benmaradó anyagi okát alkotják, azoknak összefűzése pedig a posztó külső anyagi oka, melyekkel szemben a takács tevékenysége a szerző ok (nimitta). Az Aristotelesi tanban négy okot találunk említve „oknak mondatik egyfelől az, *a miből* mint alaphoz valami lesz (*ἐξ οὗ*), mint az érc a szoboré és az ezüst a csészéé és hasonló; másfelől az *alak* (*εἶδος*) és mint (*παράδειγμα*) s ez a milétnék értelme; továbbá a *honnan* a változásnak vagy nyugvásnak kezdete (*ὅθεν ἡ ἀρχὴ τῆς κινήσεως*); végre a *cél* (*τὸ τέλος*)“ *Met. V. 2. 1013 a 24 sk.*) (v. ö. *Analyt. post. II. 11.*). Ebben a négyben voltaképen csak 2 alapok van: a „miből“ (*ἐξ οὗ*) és az „alak“ (*εἶδος*) mert a változás oka az alak és a cél is az *εἶδος* megvalósulásában áll elő. Hogy ezen kettő a Sâmkhya gondolatával egyezik, nyilvánvaló. A scholastikusok (Aquinoi Tamás pl.) ezt a felosztást megtartották: „omnis causa vel est materia vel forma vel agens vel finis“ (Thomas). A distinctióban azonban nyilván a valódi ok és az alap össze vannak zavarva; az anyag vagy a lét mindennek előfeltétele, *alapja* nem *oka*, (ha a terminusokat nem akarjuk összekeverni) és csak változásainak előállása szorul okra. Descartes ezen belátás hiányában még úgy beszél, hogy „az isten természetének végtelensége oka annak (est causa sive ratio), melynél fogva nem szorul semmi okra, hogy létezzék“ (Objectiones in Med. de pr. phil. ax. 1.); Leibniz mindenkör az „elégés ok v. alap elvéről“ („la ration suffisante“) beszél.

Mindézek még ontologiai értelemben tekintik az ok fogalmát; mert ok és alap egyformán valóságok. Ellenben a másik distinctio: a *történeti* és *ismerési* ok között (princ. fiendi és prc. cognoscendi) más szempontot követ. A történetést ugyanis a valóságra szorítja, az ismerést pedig a lélektani oldalra; a valóság felfogására utal. Wolffnak tulajdonítja *Schopenhauer* (Satz



vom Grunde §. 10) azon kétes dicsőséget, hogy ezt az elválasztást végrehajtotta. Wolff ugyanis (ontologia §§. 881—884) három okelvet tanít: a., princ. fiendi (= ratio actualitatis alterius) b., prc. essendi (= r. possibilitatis alterius) c., prc. cognoscendi, a megismerés alapja (mert ratio = indokolás). E szerint van voltaképen 2 ok: a történés és ismerés oka vagyis volna egy realis és egy idealis sor, melyek a tünemények szerint különböznének. Így különböztet meg Wundt pysikai és psychikai causalitast; az utóbbit közvetlen szemlélésből ismerjük, míg a fizikait csak levezetjük belőle. Wundt azonban igen helyesen látja, hogy a kettő voltaképen csak két szempontról nézve egy és ugyanazon törvény (Syst. der Phil.<sup>2</sup> 291. Logik I.<sup>2</sup> 625). Mert az ismerés ép úgy történés, mint a mozgás, formailag ennél fogva ugyanannak a törvénynek van alárendelve, mint a mozgás: azaz minden megismerő actusnak is kell, hogy oka legyen. A mennyiben pedig a történéstől eltekintünk és csak a tételek igaz voltát előzményeikből magyarázzuk, annyiban az *alap* principiuma alkalmaztatik, azaz nem a realis, hanem a logikai kategóriák lépnek érvénybe. Az alap és ok fogalma összeesnek, ha mind a kettőben csak a tevékenységre ügyelünk (azaz „erő-voltukra), a melynek nyilvánulását minden (külső s belső) téren egyaránt a causalitas szabályozza. Az ok felfogásánál e szerint csak a tevékenység formája jön tekintetbe s akkor a c. efficiens az egyedüli; a mint a tartalom jelentésére térünk át, a magyarázó elvet alapnak (rationak) vesszük. Spinoza is csak a logikai alapultságot tanította, a mikor a substantiából a módokat levezette s a Deusban „omnium rerum causam immanentem, non vero transeuntem“ (*Eth. I. pr. XVIII.*) látta. Mert c. adaequata szerinte az „cuius effectus potest clare et distincte per eandem percipi“ (*Eth. III. def. 1.*).

A mikor tehát Schopenhauer négyféle oktörvényt tanít (prc. fiendi, essendi, cognoscendi, agendi) akkor csak az oktörvény alkalmazásának négy esetét hozza fel a természetes és az öntudatos létben, de nyilvánvaló, hogy a prc. fiendi maga alá foglalja a cognoscendi és agendi prc.-ot is s miután esse = fieri, voltaképen az oktörvény mindenütt csak egy s így a *valódi ok is csak a causa efficiens*. Maga Schopenhauer is az ezen alakulásokban, közöset látja az oktörvényben (*Satz v. Gr. §. 16*) s így csak *egy* okot s *egy* oki törvényt tanít, melyet Wolff

fogalmazásában így fogadott el (S. v. Gr. §. 5): nihil est sine ratione cur potius sit, quam non sit (semmi sincs lételének oka nélkül).

Az ok fogalma, minthogy egyenesen a tevékenységre támaszkodik, szoros viszonyban áll az erő és substantia fogalmával; ez összefüggést már Kant jelezte (*R. Vft.* 249. Diese Causalität führt auf den Begriff der *Handlung*, diese auf den Begriff der *Kraft*, und dadurch auf den Begriff der *Substanz*). Maga Kant ennek részletezésébe nem bocsátkozik, csak a tevékenység és substantia közti viszonyt érinti közelebbről (ib. 250 sk.). A hol, úgymond, tevékenység (*Handlung*) van, tehát erő, ott van substantia is. Mert tevékenység az okozó alany viszonya az okozottal; minthogy pedig az okozat a változásban nyilvánul; azért ennek végső alanya az állandó, mint minden változásnak substratuma, azaz a substantia. Ennélfogva a tevékenység a substantialitásnak bizonyítéka; minden tevékenység pedig csak változatban állhat, nem pedig abban, hogy valami keletkeznék („Ursprung aus Nichts“ ib. 251 l.). A gondolkodásnak végső tartalmi vonása tehát a tevékenység, melynek formája éppen az oktvény. Hogy ennek a tevékenységnek mibenléte (qualitasa) milyen? ez további kérdés, a melyre a „substantia“ problémája felel (v. ö. „substantia“). A tartalom és forma összefüggéséről l. „projectio“.

## Projectio

a szó eredeti értelmében annyi, mint valamely tárgynak előre vetése (proj. brachii = a kar kinyújtása Cic.). A terminust a neoplatonikusok használták, mikor a világ elé, mint elsőt az istent tették (*προβάλλω, προβολή* Zeller *Gr. Phil.* III. 2. 388); ily értelemben veendő a *προβλημα* (= felvetett kérdés) szava is; jelent ennél fogva annyit, mint „előre vetni“, a mit a magyarban (pl. mértani rajzban) „vetítésnek“ neveznek. Ezen terminust talán én használtam először philosophiai értelemben, már 1870 óta („Az Ember és Világa“ I. köt. 28. l.) s bár mások „kivetésnek“, „kihajításnak“, „kihelyezésnek“ szeretik inkább nevezni, a gondolat specifikus jelentését jobban vélem a „kivetítéssel“ kifejezhetni, mint más szavakkal. A „projectiót“ filozófiai értelemben leginkább a psychologia használta, s vele az érzeteknek magukon kívül való kihelyezését jelezte [mint pl. az egyenes látás magyarázatánál már Descartes teszi (bár nem használja a „projectio“ szót és *Dioptr. cap. VI. 10.*), Hobbes, Berkeley.

E szerint „excentrikus érzetekről“ beszéltek s Tetens azt mondja: „minden érzetet (Empfindung) oda tesszük (Setzen), a hol érezzük“; így Czolbe (1865) így véli keletkezettnek a tudattért („projicirte Bewusstseinsräume“ Ursprung der Erk p. 206) „dass bei allen Sinnen der Bew. raum so weit über die Grösse des menschl. Körpers *heraustrete* oder *projicirt* werde“ (p. 219). Vannak azonban, a kik minden projectiót tagadnak pl. Überweg azért, mert az érzet nem „valami dolog, a melyet kivehetnénk s a mely az „organismuson kívül megállhatna“ [„Welt- u. Lebensanschauung“ p. 322. és Logik<sup>3</sup> §. 39]; ép úgy tagadják Stumpf, Riehl, Jödl (a ki pusztán belső értelmi vonatkoztatást lát a belső kép és külső tárgy között [Psychol. 325],

de azért „externalisatióról“ beszél, melyben az érzetet a külső térbe kihelyezzük („verlegt wird 553 l.), Schuppe V. és mások.

Hogy a projectio realis folyamat-e vagy pedig csak értelmi actus, mellyel a képekről, mint idegenekről tudunk, ezt pusztán lélektani okoskodással eldönteni nem lehet. Mert nyilvánvaló, hogy a lélektani okoskodás, mely a projectio valóságát tagadja, azon metafizikai véleményre épül fel, hogy a test és lélek lényegesen különböző dolgok; csak akkor beszélhetünk Überweggel arról, hogy „az érzet nem valami dolog, a melyet kivethetnénk“. Ha ezen materialistikus véleményt nem osztjuk, akkor a projectio gondolata semmi nehézséget nem hoz. Ennek eldöntése pedig nem a lét-tani, hanem csak a metafizikai és ismeretelméleti fejtegetések által eszközölhető. Eldöntendő ugyanis első sorban, hogy az ismeretnek mi a tulajdonképeni tárgya? és azután: honnan vannak azon fogalmaink, melyekkel a valóságot megérthetjük? Ha már most az ismeretelmélet úgy döntene, hogy ismeretünk egyetlen tárgya a kép (l. „filozofia“ c.) és hogy a valóság lényeges jellemzője a cselékvés v. tevékenység, hogy ennél fogva az anyag nem primär, hanem levezetett fogalom, — akkor éppen az volna kérdés tárgya: hogyan lesznek képeink külsőkké és tárgyakká? s nem csodálkozunk azon, hogy a képeket, mint dolgokat, kivethetjük magunkból. A projectio megértése ennél fogva a „létezés“ kérdéséből nyeri fogalmi megfejtését (v. ö. „lét“ c.).

A valóság kérdésében már most a következő mozzanatokat kell szét tartani. A lét (esse *elvai*) kétféle értelemben használható: 1., mint való (realitas), ez a létnek tartalma (essentia) 2., mint létezés (existentia, subsistentia *ὑπάρχειν*), ez a létnek valami tulajdonsága. Tartalmilag a való (essentia) egyetlen egy vonást mutat: a *tevékenységet*, melynek milyensége (qualitas) a concret valóknak egymásra vissza nem vezethető nemét állapítja meg. Ez a *tevékenység a világ egyetemes végső kategóriája*. A tevékenységnek hatása a felfogó alanyra a tárgyat és alanyt viszonyba állítja s e viszony kifejezése a létezés (existentia). Így pl. a lélek *essentiája*: a tevékenység, melynek specifikus vonása, azaz *qualitása* a képiesség, idealitás; a léleknek viszonya a felfogással értesít arról, hogy van (existit) s ezen elismerésben rejlik a lélek alanyi létezése (existentia). Ezen szükséges distinctio elmulasztásából erednek azon ellen-

mondások, melyek az Esse szóhoz tapadnak, mert maga a fogalom egészen egészséges és nem zavart. Ha az Esse-ben a tartalmat (essentia) vagy realitást (mivoltát) nézzük, akkor azt mondjuk: *észü yág elvai* a mi üres tautologia. S ekkor az Esse a tárgynak *tulajdonsága*, attributum, a létfogalom *ontológiai kategória*. Ezen kategória alá foglalták az anyagot és szellemet, mint a létnek két általános genusát (Descartes). vagy mint a substantiának két attributumát (cogitatio-extensio Spinozánál). Minthogy azonban ezen tartalom csak gondolatban (in intellectu) vagy pedig valóságban (in re) is lehet, azért azt hitték, hogy itt két valósági formával van dolguk, amazt possibilitasnak (lehetségesnek), emezt valóságnak (actualitas) nevezték s Wolff az existentia alatt „complementum possibilitatis“-t értett, azaz a lehetőségnek beteljesedése. Ezen esetben a lét némely dologhoz szükségképen tartozó attributum, mint pl. Istennél, minek folytán lételeét szükségképeninek mondták, azaz analitikus tételnek nézték, — amivel azonban Kant szerint (R. V.<sup>2</sup> 625) egyebet nem nyertünk, mint „hitvány tautológiát“. Ha azonban a lét fogalmát *ismeretelméleti kategóriának* nevezzük, akkor rögtön belátjuk, hogy a realitás fogalmát egyáltalában nem növeszti meg semmivel („száz való tallér semmivel sem tartalmaz többet, mint száz lehetséges“ Kant R. V.<sup>2</sup> 627), ekkor nem is lehet a fogalomból a létre átmenni, ahogyan a Canterburyi érsek és még Descartes is tették, s ekkor belátjuk, hogy a *létezési ítélet* nem analitikus, hanem *synthetikus természetű*. Azaz nem elég a való létezéshez (realitas) a gondolat, hanem annak egészen specifikus hatása szükséges az öntudatomra, melynek folytán azt létezőnek elismerem.

Ha egyszer erről meggyőződünk, akkor a kérdés többé nem az: milyen tulajdonsága a tartalomnak teszi azt valóvá? hanem a megfejtendő problema így áll: milyen feltételek alatt lesz valami a) általában b) specializáltan valóvá? vagyis: mely feltételek mellett lesz a valóság belső vagy külső valósággá? És itt azután a projectio fogalma az, a mely a magyarázatot lehetségessé teszi; ez magyarázza meg, hogy a tárgy miképp *van* általában (a tartalomtól és különös jelentéstől eltekintünk) és miképp *van számunkra* különböző alakulatokban? Az utolsó fogalom, melyre a valami visszavezet, már most a tevékenység és a minőség. E kettő egymástól elválaszthatatlan;

a minőség valamit tesz, e nélkül nincs; minőséget ezen önállítás nélkül nem gondolhatunk, mert a minőség éppen egy tartalom, mely magát állítja; csak a *jelentése* különféle, az önfentartás actusa mindenkor egyforma. A lét ennél fogva magában = önállítás, positio, Setzung, Thätigkeit (I. G. Fichte). S valamint maga léte = önállítás, úgy mások léte az önmagunk általi tétel (Anmerkung“, „absolute Position“ Harbart).

## Beiträge zu einem philosophischen Wörterbuch

Aus KARL BÖHMS literarischem Nachlaß.

(Auszug.)

### Philosophie.

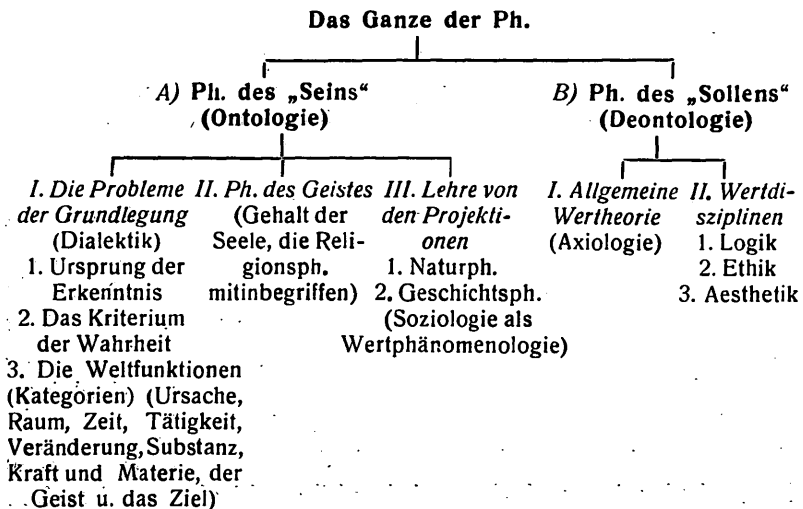
Die Geschichte des Begriffs Ph. lehrt, daß sich Ph. und Wissenschaft in ihrem Umfange vollständig decken; jeder Gegenstand der Erkenntnis gehört zugleich in den Bereich der Ph.

Die Gliederung des philosophischen Systems hängt nicht von unserer Willkür ab; die grundlegenden Disziplinen werden durch das innere Bedürfnis unserer Intelligenz projiziert. Daraus ergibt sich — trotz individueller Verschiedenheiten — eine durchgehende Übereinstimmung betreffs der Gegenstände deren Verhältnisse in ihrem gesetzmäßigen Zusammenhange in der Ph. nachgebildet werden. Die Gegenstände, welche zu einer objektiven Einheit zusammenzufassen die Ph. berufen ist, sind: die von unserer Willkür unabhängige Wirklichkeit, Schöpfungen unseres Bewußtseins, und endlich die gemeinsame Wurzel der objektiven Wirklichkeit und der subjektiven Schöpfungen.

Das Verhältnis der Ph. zu den Einzelwissenschaften ist das des Insichfassens und der Determination. Zu den Allgemeinbegriffen gehören nämlich konkrete Erfahrungsbegriffe als die determinierten, untergeordneten Formen der ersteren. Jede Wissenschaft baut sich auf einer Reihe von Begriffsdeterminationen auf, weist also auf einen relativen Anfang (principium, ἀρχή) hin. Wer den Zusammenhang zwischen dem relativen Anfang und seinen Entwicklungen einsieht, der betrachtet seine Wissenschaft wissenschaftlich d. h. philosophisch. Dabei stehen

aber die Anfänge (Prinzipien) der einzelnen Wissenschaften auch miteinander in einem gewissen Verhältnis; Raum, Zeit und Bewegung, Materie und Kraft, die Schöpfungen des Geistes usw., weisen Koordinationsverhältnisse auf, die von der konkreten Wissenschaft nicht untersucht werden können. Über den konkreten Wissenschaften befindet sich also eine neue Wissenschaft, die Metaphysik (*prima philosophia*, Ph. im allgemeinen) als die Untersuchung der letzten Begriffe, die Lehre von der Wirklichkeit (Ontologie) und die Lehre von den Schöpfungen (Deontologie). Sie ist die Wissenschaft des Seins und des Sollens, die Wissenschaft von der Substanz und von den Werten.

Die Ph. ist die Wissenschaft selbst in ihrer höchsten Form, sie ist die vollkommen vereinheitlichte Erkenntnis (H. Spencer *completely-unified knowledge*); das ist ihre wahre Selbständigkeit; ihr Fundament ist die Autonomie der Vernunft. Ihre Aufgabe kann nicht auf einen besonderen Gegenstand beschränkt werden, sie hat auch ihre eigenen Probleme, welche die Metaphysik behandelt; dabei hat sie aber auch eine weitergreifende Funktion: das Zusammenfassen sämtlicher Erkenntnisse in ein einheitliches Vernunftsystem. Und da auch jede Wissenschaft demselben letzten Ziele nachstrebt, so ist die Ph. jener zentrale Punkt, auf welchen die einzelnen Wissenschaften unwillkürlich hinstreben. System der Ph.:





### Werttheorie.

W. (Axiologie, Timologie, Güterlehre) ist diejenige Wissenschaft, die sich mit sämtlichen auf die „Werte“ bezüglichen Problemen beschäftigt. Ihre Hauptprobleme sind: 1. der psychologische Ablauf des Wertens, (Bewertens, Abschätzens) 2. der Maßstab der Werte, 3. Bestimmung des Wertes, 4. die Arten der Werte, und 4. ihre geschichtliche Entwicklung (Wertphänomenologie).

Das Werten ist ein psychologischer Prozeß, ein Urteilen durch die Prädikate: 1. angenehm oder unangenehm, 2. nützlich oder schädlich, 3. vollkommen oder mangelhaft, 4. schön oder häßlich, 5. gut oder böse, 6. wahr oder falsch. Das Subjekt des Urteils ist immer ein Gegenstand oder dessen Bild; sein Prädikat eine Veränderung im Subjekt, die entweder angenehm oder unangenehm, also ein Gefühl ist, z. b. „Die Hitze des Steins ist schmerzlich.“ In diesem Urteil ist noch kein Wert enthalten; als tatsächliche Verbindung eines objektiv Gegebenen mit einer subjektiven Veränderung, ist es von ontologischer Natur. Da aber das erste Motiv des Wertens immer ein solches Urteil ist, so kann es das Grundurteil des Gefallens genannt werden. Werten entsteht erst, wenn wir bei dem ontologischen Gefallen ein Maß anwenden, wenn wir z. b. das „schmerzliche“ Gefühl seiner Qualität nach beurteilen.

Werturteil ist also ein Urteil zweiten Grades: die Tatsache des Gefallens muß an etwas gemessen werden. Dieser an sich wertvolle Maß kann verschieden sein: Lust, Macht, Nutzen, Bildung; es muß sich aber in jedem Menschen befinden, denn sonst würden wir in dem Gegenstande nie einen Wert auffinden. Beim Werten ist das Prädikat die Lustempfindung, daher sind Lust oder Unlust die Indices der Werte. Den Genuß, den irgendein Gegenstand in uns verursacht, messen wir mit dem, was wir für uns wertvoll halten; als Resultat dieses Messens wird der Gegenstand von uns als schön, gut, nützlich bezeichnet. Die Wertung vollzieht sich also folgendermaßen: das Bild des Gegenstandes wird an unseren wertvollen Funktionen gemessen und der Wert der letzteren wird dann auf den lustbringenden Gegenstand projiziert.

Die Quelle des Wertens ist das Gefühl; in dem Grundur-

teil des Gefallens rührt das Prädikat vom Gefühl her. Dabei darf aber der Wert nicht mit der Lust identifiziert werden. Die Lust ist nur ein Index, sie zeigt den Wert im Gegenstand nur an, aber verursacht ihn nicht. Die Lust ist auch selbst wertvoll, sie ist aber weder der einzige, noch der höchste Wert. Sie dient auch daher beim Werten nicht immer als Maßstab, sie kann nur unter gewissen Bedingungen dazu benützt werden. Man gewinnt so viele Wertungsarten, und auch Werte, wieviele Maße man anwendet. Das wichtigste Problem der W. besteht darin, das Nacheinander im Auftreten der Maße aufzudecken. Ein solches Nacheinander kann auch erfahrungsgemäß festgestellt werden: den Dingen kann ein Wert zugeschrieben werden, weil sie Lust verursachen, — Hedonismus; weil sie nützlich sind — Utilismus; oder weil sie einen qualitativen Zug besitzen, der weder von dessen Verhältnis zum Subjekt, noch von dem zu anderen Objekten abhängig ist, sondern ein wesentlicher Bestandteil unserer eigenen Struktur ist — Idealismus. Dieses Nacheinander verliert aber seinen willkürlichen Charakter erst dann, wenn es gelingt nachzuweisen, daß die Wertung mit dem Fortschritt in der Entwicklung unserer Seele in einem kausalen Zusammenhange steht. Der Gang der Entwicklung der individuellen Seele zeigt einen tatsächlichen Fortschritt in den drei bezeichneten Wertungsstufen, als allein möglichen Wertungsarten. Denselben Fortschritt auf dem Gebiete der Geschichte der Menschheit aufzufinden ist Aufgabe der Philosophie der Geschichte.

Die Untersuchung des dialektischen Zusammenhanges der verschiedenen Wertungsarten, die Bestimmung ihrer Gesetzmäßigkeit sind unumgängliche Detailaufgaben der W. Erst nach derartigen Ausführungen wird es möglich den Begriff des Wertes zu bestimmen. Die Frage ist eigentlich in erster Reihe die: was und warum hat es für uns Bedeutung? In letzter Instanz schreiben wir unserem Bewußtsein Bedeutung zu. Diese Bedeutung des Bewußtseins besteht aber weder darin, daß es Lust verursacht, noch darin daß es nützlich ist, sondern in seiner Natur, wodurch es nützt und Lust bewirkt. Wertvoll ist daher nur die intelligente Natur des Ichs und so ist der letzte Träger des Werte das Geistige des Ichs. Der Wert ist eine aus der Selbstsetzung seiner realen Natur entspringende Aner-

kennung, d. h. der Wert ist die Anerkennung dessen, was für eine Bedeutung die Natur des Ichs inbezug auf das Leben des Geistes besitzt.

Die Arten der Werte sind: 1. nach den Grundrichtungen der Wertung *a)* der Genußwert, — Hedonismus, *b)* der Nutzwert — Utilismus, *c)* der Eigenwert — Idealismus. 2. nach den denselben zugrunde liegenden Auffassungsformen: *a)* Nutzwert auf grund vom diskursiven Denken, *b)* Selbstwert auf Grund der intuitiven Auffassung. Jener ist kausaler, phänomenaler, Mittel-Wert, dieser substantieller, noumenaler, ewiger Selbstwert. Die Arten des Nutzwertes sind *a)* individueller, *b)* sozialer Wert; Arten des Selbstwertes: logischer und ästhetischer Wert; der logische Wert kann wiederum intellektuell oder moralisch sein.

Die W. kann die logische Struktur der Werte auch in ihrer Entwicklung verfolgen und dann eine Phänomenologie der Werte bieten. Was wir unter Phänomenologie verstehen, das müßte den historischen Fortschritt der Wertung, das inhaltliche Nacheinander der herrschenden Ideen enthalten, also das, was gewöhnlich den Gegenstand der Philosophie der Geschichte bildet,

### Metaphysik.

Die Aufgabe der M. verschob sich im Laufe der Geschichte folgendermaßen: zuerts untersuchte sie die letzten, sinnlich nicht wahrnehmbaren Elemente der Wirklichkeit (*εἶδος*, Form) und klang so in der Theologie aus; dann aber die letzten Prinzipien der Erkenntnis, von denen sie annahm, daß sie mit der Wirklichkeit übereinstimmen. In den metaphysischen Begriffen erblickte man daher die Formen der menschlichen Erkenntnis und so wurde die wissenschaftliche M. eigentlich eine Lehre von den Formen; eine formale M. Da aber die Philosophie durch die Form nicht erschöpft werden kann, sondern auch der Gehalt, der sich in der Form äußert, hineingehört, so ist auch die M. immer ein auf seine letzten Elemente zurückgeführtes Wissen, seinem Inhalte nach teils die Wissenschaft des Seins (Ontologie), teils die des Sollens (Deontologie). All das schöpfen wir aber formal wie inhaltlich aus uns; d. h. statt dogmatische Philosophie zu betreiben, versetzen wir unseren

Standpunkt in die subjektiv gegebene Wirklichkeit und bemühen uns diese in ihrer vollen Struktur zu verstehen. Die Frage lautet dann: Wie muß diese Wirklichkeit beschaffen sein, wenn darin die Bedingungen unserer Erkenntnis als reale Züge oder ontologische Faktoren enthalten sein können?

Der Inhalt der M. veränderte sich in der Geschichte nach den vorher angegebenen Standpunkten. Die Gesichtspunkte, nach welchen die Probleme der M. innerhalb dieser Wissenschaft behandelt wurden, erzeugten besondere metaphysische Richtungen, die auf die dogmatischen Systeme von großem Einflusse waren. Wenn nämlich die dogmatischen Systeme das einheitliche Bild der Wirklichkeit entwerfen wollen, gehen sie vom Seinsgrund der Dinge (Substanz) aus. So ist die Substanz nicht nur der die Teile des Systems beherrschende Grundgedanke, sondern die grundlegende Wirklichkeit, die sich in den Dingen in einer grenzenlosen Mannigfaltigkeit äußert. Dabei ist das Hauptproblem der M. das Verhältnis der Einheit und Vielheit, des Allgemeinen und Einzelnen und das des Unendlichen und Endlichen; und da hier von einem reellen Seinsgrund die Rede ist, so ist der Substanzgedanke das eigentliche Hauptproblem der M. Ihre erste Frage ist also: ist nur ein Seinsgrund, oder aber sind in dem Seinsgrund der Dinge qualitative und daher quantitative Unterschiede? Die Antwort kann nur folgendermaßen lauten: 1. der Seinsgrund ist überall einer oder, 2. neben dem Seinsgrund existiert noch etwas, das von ihm stammt und in Qualität von ihm verschieden ist. Daraus entstehen die beiden sog. theologischen Richtungen der M: der Henismus und der Dualismus. In beiden Fällen ist das Problem der Einheit und Vielheit, des Allgemeinen und des Einzelnen zu lösen; auch dann, wenn wir die einheitliche Kontinuität jenes Einen aufgeben und ein einziges Sein von unendlicher Zahl annehmen. Diese ontologische Schwierigkeit haftet allen Formen des Henismus und Dualismus an und setzt sich in der zweiten Disziplin der M., in der Kosmologie fort. Der Henismus kann nämlich die eine Wirklichkeit entweder 1. als bewußten, oder 2. als unbewußten Geist, 3. als Materie, oder 4. als die Einheit des Geistes und der Materie vorstellen — in allen Formen aber meldet sich das Verhältnis des Unendlichen und Endlichen. Aber auch der Dualismus vermag das Haupt-

problem nicht zu lösen; durch den Theismus ebenso wie durch den Deismus wird die Frage nur vereinfacht: es ist nämlich nur der Akt der Schöpfung zu erklären. Die theologischen Richtungen des M. können also wegen ihrer methodischen Schwierigkeiten das philosophische System wissenschaftlich nicht begründen.

Bei den kosmologischen oder naturwissenschaftlichen Richtungen fragt sich: 1. was ist das Wesen der Wirklichkeit inhaltlich, und 2. welches ist die Form des Geschehens. Unter den monistischen Richtungen ist das Hauptproblem des Idealismus: wie kann neben dem Geist die Materie sein? das des Materialismus: wie kann aus der Materie Geist werden? Bei der Alternative befindet sich offenkundig der Idealismus in einer vorteilhafteren Lage. Von der konkreten Einheit des bewußten Geistes aus kann man nämlich durch sukzessives Weglassen der bewußten Züge zum allgemein Wirklichen (zum „einfachen Sein“) gelangen; die subjektive Anschauungsform ist dann gezwungen dieses als ausgedehnt aufzufassen. Trotzdem kann eigentlich keine der beiden monistischen Richtungen die durch die Erfahrung gegebene andere Wirklichkeit ableiten. Besitzt auch der Idealismus in dieser Beziehung einige Vorteile, so ist seine Lehre doch nicht so klar, daß man aus dieser Konzeption zu den exakten Messungen der Naturwissenschaften gelangen könnte. Daher greift die allgemeine Auffassung gewöhnlich zum Dualismus: gegeben ist der Geist und gegeben ist die Materie; die beiden Erscheinungsreihen sind miteinander in Verbindung zu bringen und so wird ein der Wirklichkeit entsprechendes Bild gewonnen.

Das Geschehen kann in formaler Hinsicht entweder als ein kausales oder als ein teleologisches vorgestellt werden. Dabei erlaubt aber auch der Gedanke der Wechselwirkung und des Geschehens keine befriedigend-wissenschaftliche Lösung. Bei der Kausalität kennen wir nämlich weder die Tätigkeit, noch deren Übergang vom einen Wirklichen auf das andere, bei der Teleologie ist aber ebenso das Ziel, wie auch dessen Verwirklichung im Universum unerkennbar.

In der metaphysischen Form der *psychologia naturalis* haben sich die Hauptfragen immer 1. auf die Natur der Seele und 2. auf den Zusammenhang von Leib und Seele gerichtet und

so ist entweder eine monistische oder eine dualistische Psychologie geschaffen worden.

Der Jahrtausende lang dauernde Streit um die Probleme der dogmatischen M. ist erfolglos geblieben und so stellte sich die neuere M. auf eine erkenntnistheoretische Grundlage. Unsere Erfahrung ist das Resultat zweier Elemente: sie ist die Einheit von Inhalt und Form. Unmittelbar ist nur jener Inhalt gegeben, der unserem Geiste entstammt. Die Seele setzt nur sovielen Inhalte in das Bild der Welt, als sie Erkenntnisfunktionen besitzt. Dabei sind aber auch die Formen die Funktionen der Seele. Das Material der Erkenntnis wird nur durch unsere Anschauung in ein Neben- und Nacheinander geordnet; der Zusammenhang der Dinge wird durch unseren Verstand in das Schema von Ursache und Wirkung gebracht; er ordnet die Bilder nach seinen Kategorien und weist ihnen ihrem logischen Wert gemäß, den Platz in dem Weltbild an. Dieses erkannte Weltbild; ist unser Weltbild; in dieser Welt finden wir auch für unser Tun gültige Gesetze; denn unter den wertvollen Dingen ist eine Stufenfolge, ein objektiv bestimmbares Nacheinander.

### **Ethik.**

Als Wissenschaft beginnt die E. erst dort, wo man unter ihren Sätzen einen Zusammenhang auffindet und durch einen gemeinsamen Grundzug ein logisches Verhältnis unter ihnen herstellt. Dazu ist ein Grundgedanke nötig, aus dem all die einzelnen Sätze sich erklären; dieser Grundgedanke wird Prinzip, moralisches Gesetz (lex moralis) genannt. Das Prinzip ist zugleich der Maßstab (Kriterium), an dem der Grad der Sittlichkeit gemessen wird. Das Prinzip und die einzelnen moralischen Gesetze bilden die konstitutiven Elemente des ethischen Systems.

Die assoziierten, angeschlossenen Elemente sind: 1. psychologische, 2. metaphysische Teile. Sie sind der Unterbau der E. und sind für das ethische Prinzip nur von akzessorischer Bedeutung. Der psychologische Bestand bezieht sich teils auf die Aktion, teils auf ihre Auffassung und Beurteilung. Die metaphysischen Bestandteile suchen auf die Frage Antwort, ob die Sittlichkeit in dem Weltplan eine Rolle spielt und wie diese

Rolle beschaffen ist. Oder: warum ist die Tugend (das höchste Gut) gut? In diesem Zusammenhange tritt die Frage der Sanktion, der Verpflichtung in den Vordergrund.

Die Heteronomie sucht die Quelle der Verpflichtung entweder in der Natur, oder aber in einer Substanz ausserhalb derselben; die Verpflichtung läuft dabei in letzter Instanz in einen Zwang aus. Auf dem Standpunkte der Autonomie wird die Richtung der Tuns nicht vom Anderen bestimmt, sondern vom Handelnden selbst. Die höchste Stufe der Sittlichkeit kann nur durch die Autonomie, also durch das bewußte Verstehen des Eigenwertes des Ich erreicht werden. Diesen seinen Eigenwert erhält er durch zwei Züge: durch das Zweckvolle des Ziels und durch die Selbstbestimmung der Verwirklichung. Solange die Intelligenz zu dieser Einsicht nicht gelangt, besteht ihre Sittlichkeit nur in der sozialen Brauchbarkeit. Erst mit dem Gedanken des Eigenwertes tritt die wirkliche E. auf; sie mißt nämlich die Sittlichkeit des Menschen an dem darin verwirklichten Grad der Intelligenz, und so gebührt ihr ein wirklich kosmischer, ewiger Wert.

Die Geschichte der E. ist im allgemeinen die Geschichte der Sitten.

### **Kausalität.**

Es gibt Erscheinungen, welche nicht nur immer nacheinander auftreten, sondern auch notwendig zusammengehören; von den letzten sagen wir, daß sie zueinander im Verhältnis der K. stehen. Momente des Kausalitätsbegriffes sind also: 1. zwei Erscheinungen, von denen die eine Ursache (causa), die andere Wirkung (effectus) ist, 2. die beide verbindende Tätigkeit, die Verursachung (causatio), 3. die Einheit des 2. Momentes, d. h. das Verhältnis der Kausalität (causalis nexus), 4. das Gesetz dieses Verhältnisses, das Prinzip der Verursachung (princ. causalitatis).

Die Tatsache der K. wird immer durch die Erfahrung geliefert, aber die kausale Auffassung selbst ist eine logische Funktion. Das Prius im kausalen Verhältnis ist kein zeitliches, sondern ein Wert-Prius. In diesem Sinne ist die Ursache immer — auch bei der zeitlichen Auffassung — das Vorausgehende.

Die inhaltliche Beschaffenheit des Verhältnisses Ursache und Wirkung hat seine Schwierigkeiten. Wie auch immer das Verhältnis aufgefaßt wird, K. setzt immer zwei Glieder, dessen eines (Ursache) durch Tätigkeit eine Veränderung in der Tätigkeit des anderen (Wirkung) hervorbringt. Schon diese formalen Schwierigkeiten weisen darauf hin, daß die K. keine einfache Tatsache der Anschauung, sondern ein zu den Tatsachen tretender Zusatz ist:

Die K. ist eine Form der Selbsterhaltung, die unser Verstand zur Welt der objektiven Bilder hinzufügt, da ihre Selbstverwirklichung ohne diese Form undenkbar wäre. Dieser subjektive Zwang bringt es mit sich, daß wir auch die Welt nicht anders denken können, als ein Netz von kausal zusammenhängender Wirklichkeiten. Gerade darum hat die K. außer den sinnlichen Daten keine Anwendbarkeit und keinen Sinn; wir beziehen unsere Veränderung auf eine vorausgehende und setzen diese intellektuelle Aktion als Tätigkeits-Verknüpfung zwischen die zwei Erscheinungen — daß diese aber auch unabhängig von unserer Auffassung auf diese Art aufeinander wirkten, das meinen wir nur, ohne es beweisen zu können. Mit einem Bilde: der Einzelne ist mit unendlich vielen Tätigkeiten umgeben, in deren Mittelpunkte das Ich steht. Überall rückt die fremde Macht an uns und wir werfen das Beschränkende nach unserem besten Können zurück. Was wir zurückgedrängt haben, das ist die Ursache unseres Gebundenseins. Wir verbinden dann dieses Bedrängtsein und seine Ursache mit der reagierenden Tätigkeit unseres eigenen Ichs, und spinnen dasselbe Netz um die Dinge. Est ist unser Netz, wir haben es um unsere Bilder gesponnen. Das subjektive Bild können wir auch zum Verstehen der äußeren Wirklichkeit anwenden und wir können uns vorstellen, daß sich die unendliche Macht die einheitliche Geistigkeit unter den reellen Dingen ebenso verbreitet, wie die projizierende Tätigkeit des Ichs zwischen Ursache und Wirkung.



### **Ursache.**

Jede Bestimmung der Ursache zeigt, daß sie ein korrelativer Begriff ist, sie ist nur im Verhältnis zur Wirkung verständlich; der Sinn ihres formalen Seins steckt in diesem Zusammenhange. U. ist etwas, das eine Wirkung ausübt, Wirkung ist etwas, das eine U. hat. Zur U. wird etwas dadurch, daß es etwas hervorgebracht hat, was nicht existierte. Zum Wesen der U. gehört also, daß sie eine Tätigkeit ist. Der Begriff der U. enthält also nur die Tätigkeit und das Verhältnis zur Folge. Zu dieser hohen Abstraktion gelangte aber das Denken erst spät. Ausgehend von den verschiedenen konkreten Formen der Kausalität, setzte es verschiedene U.-n. Einerseits wurde das Denken dadurch irregeführt, daß es die U. auf das Sein und nicht auf die Veränderung bezog, anderseits vermischte es die Frage mit inhaltlichen Bezügen, und endlich betrachtete es die verschiedenen Gesichtspunkte der kausalen Auffassung als verschiedene U.-n. Daher die große Mannigfaltigkeit, die wir in den Ausführungen über die überall gleiche U. finden.

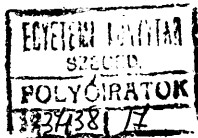
Die wichtigsten Unterscheidungen in der Geschichte des Problems sind einerseits die *causa efficiens* und *materialis* und anderseits die *causa fiendi* und *cognoscendi*.

### **Projektion.**

In philosophischer Bedeutung gebrauchte diesen Ausdruck zuerst der Verfasser dieser Zeilen (1870. *Der Mensch und seine Welt* Bd. I. S. 27.). In diesem Sinne ist die P. mehr als ein psychologischer Begriff, sie ist mit einem gewissen metaphysischen bzw. erkenntnistheoretischen Standpunkt gegeben. Wenn wir nämlich als den einzigen Gegenstand unserer Erkenntnis das Bild betrachten, und der Auffassung sind, daß das Charakteristische der Wirklichkeit die Tätigkeit ist, so daß also die Materie kein primärer sondern ein abgeleiteter Begriff ist, so fragt es sich: wie werden unsere Bilder zu Gegenständen? Die Antwort heißt dann: wir projizieren unsere Bilder als Dinge in die Welt.

Der Begriff der P. erklärt uns wie der Gegenstand überhaupt und in seinen verschiedenen Geformtheiten für uns

ist. Die letzten Begriffe worauf das Etwas zurückführt, sind die Tätigkeit und die Qualität. Beide sind unzertrennbar; die Qualität tut etwas, ohne diese Selbstsetzung kann sie nicht gedacht werden, denn Qualität ist eben ein Inhalt, der sich selbst setzt. Nur ihre Bedeutung ist verschieden: der Akt der Selbstsetzung ist allemal gleich. Das Sein in sich ist also = Selbstsetzung, Position, Setzung, Tätigkeit. Und da ihr eigenes Sein = Selbstsetzung ist, so ist das Sein der Anderen eine Setzung durch uns selbst („absolute Position“, Herbart.).



## Tartalomjegyzék. — Inhaltsübersicht.

	Lap Seite
Filozófia. — Philosophie.....	137
Értékelmélet. — Werttheorie .....	156
Metafizika. — Metaphysik .....	167
Ethika. — Ethik .....	183
Okiság. — Kausalität .....	195
Ok. — Ursache .....	206
Projektio. — Projektion .....	211
Beiträge zu einem philosophischen Wörterbuch (Auszug) ...	215

---